T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TARİH DERS KİTAPLARINDA MODERNLEŞME MESELESİ

HAZIRLAYAN
MELİH KAZKALDIRAN

DANIŞMAN
DOÇ. DR. MEHMET KAAN ÇALEN

EDİRNE-2019

T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

.....TARİH..... ANABİLİM DALI

...YÜKSEK LİSANS.....PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

.....Melih...Kazkaldıran.... tarafından hazırlanan .....II. Meşrutiyet...Döneminde...Tarih...Ders...Kitaplarında...Modernleşme Meselesi Konulu **Yüksek Lisans** tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 19-6 maddeleri uyarınca .....03.09.2019..... günü saat .....13.30..... 'da yapılmış olup, yüksek lisans tezinin *...Kabul edilmesine..... **OYBİRLİĞİ/~~OYÇOKLUĞU~~** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Mehmet Kaan Gaden (Danışman)	Kabul Edilmesine	
Sezai Öztaş	Kabul Edilmesine	
Bülent Yıldırım	Kabul Edilmesine	

* Jüri üyelerinin, tezle ilgili kanaat açıklaması kısmında "Kabul Edilmesine/Reddine" seçeneklerinden birini tercih etmeleri gerekir.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOĞRULUK BEYANI

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında, tüm verilerin bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini, kullanılan verilerde tahrifat yapılmadığını, tezin akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını, kullanılan tüm literatür bilgilerinin bilimsel normlara uygun bir şekilde kaynak gösterilerek ilgili tezde yer aldığını ve bu tezin tamamı ya da herhangi bir bölümünün daha önceden Trakya Üniversitesi ya da farklı bir üniversitede tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

02 / 10 / 2019

Melih KAZKALDIRAN

Tez adı: II. Meşrutiyet Döneminde Tarih Dersi Kitaplarında Modernleşme Meselesi

Hazırlayan: Melih KAZKALDIRAN

ÖZET

Modernleşme kavramı genel anlamda Batı'nın gerçekleştirdiği sanayi ve teknoloji anlamındaki ilerlemenin, Batı dışında kalan devletlerce takip edilmesi ve örnek alınması olarak ifade edilebilir. Özellikle konumuz açısından modernleşme kavramı, Osmanlı Devleti'nin Karlofça Muahedesi'nden sonra Batı'nın ilerlemesini kabul ettiğinin ve gerileme sebeplerine çözüm olarak Batı'nın örnek alınması gerektiğinin karşılığı olarak ele alınmaktadır.

Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde III. Ahmet Devri ile birlikte başlayan Batı ile temaslar, devletin bundan sonraki süreçte geleceğini etkileyecek olan bir takım gelişmelere sebebiyet verecektir. Devlet eliyle Batı örnek alınarak uygulanmaya çalışılan reformlar, çıkarları tehlikeye giren ve "gelenek" çatısı altında birleşen grupların engelleriyle sonuçsuz kalmıştır. III. Selim Dönemi ile birlikte ilk ciddi reform hareketlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından II. Mahmut reformları devletin kaderini değiştirmiş ve ardından Tanzimat reformları modernleşmenin gelişimi için uygun ortamı sağlamıştır. İdari, askeri, ekonomik ve toplumsal alanlarda modernleşme yolunda önemli adımlar atılmış; eşitlik, özgürlük, millîyetçilik, demokrasi gibi kavramlar devletin nüfuzuna intikal etmiştir. Neticede meşrutî yönetimlerin ilanı ile birlikte modernleşme kanalları açılmış ve Osmanlı modernleşme tarihi geçmiş dönemlerine nazaran çok daha geniş bir alana yayılma fırsatı yakalamıştır. Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitim alanında yaşanan canlılık modernleşmenin ders kitaplarına yansımasına sebep olmuştur. Bu dönemde yazılan tarih ders kitapları, devletin aslında kendisine nasıl baktığını ifade etmekte ve bize Osmanlı modernleşme tarihi hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Reform, Tarih-i Osmanî Ders Kitapları, Meşrutiyet

The Name of the Thesis: The Matter of Modernısatıon in History Textbooks During the Second Constitutional Period

Prepared by: Melih KAZKALDIRAN

ABSTRACT

The term modernisation can generally be explained as following the example of western industrial and technological development by the non-western countries. When it comes to our topic, modernisation is seen as accepting the development of the West and taking it as an example by the Ottoman Empire after the Treaty of Karlowitz.

In this context, the contact with the West starting with the rule of Ahmet III would influence the future of the Empire and cause a set of events. The reforms based on the western example were to be applied by the state, but they were proved a failure due to "traditional" groups whose interests were serious reform movements failed; however, not long after, the reforms of Mahmut II changed the fate of country and after those, the Tanzimat reforms brought an atmosphere suitable for the advancement of modernisation. Important steps were taken in regards of the modernisation of administration, military, economy and society; equality, freedom, patriotism and democracy were some of the values incorporated into the state. Eventually, together with the proclamation of a constitutional regime, the path of modernisation was paved and the Ottoman Empire caught a chance to spread modernisation to a wider area than ever before in its history. The development of education, especially during the second constitutional period, caused modernisation to spread to textbooks. The Ottoman History textbooks written during this period explain us the way the Empire perceived itself and give us important hints about the history of modernisation in the Ottoman Empire.

Key Words: Modernisation, Reform, Ottoman History Textbooks, Constitutionalism

ÖN SÖZ

Modernleşme, Avrupa'da meydana gelen terakki dönemlerinden sonra, gelişim hızını kaybeden ve Avrupa'nın gerisinde kalan devletlerin geleceğini tayin eden tartışmalı bir konu görünümündedir. Bilhassa konu Türk siyasi tarihi açısından ele alındığında daha da karmaşık bir vaziyet almaktadır. Modernleşme çabalarının Osmanlı tarihine tekabül etmesinden hareketle, Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen modernleşme çalışmaları, günümüz Türkiye'sinin de gelişimine katkı sağlayacağından dolayı büyük önem kazanmaktadır.

Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi, modernleşmek adına atılan önemli adımlardan dolayı Cumhuriyet Dönemi'nin laboratuvarı olarak kabul edilmekte ve Türk siyasi tarihi açısından oldukça elzem bir sahayı muhteva etmektedir. Bu devirde yeni yönetim şeklinin getirdiği algı ile pek çok eser kaleme alınmış ve hemen hemen hepsinde modernleşme dönemleri farklı üsluplar ile ifade edilmîştir. Tüm eserler ele alındığında Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme algısının ne kadar karmaşık olduğu anlaşılabilir. Fakat biz Osmanlı Devleti'nin bizzat modernleşmeye bakış açısını incelemek adına tezimizi II. Meşrutiyet Dönemi'nde kaleme alınan tarih ders kitapları ile sınırlandırmış bulunuyoruz.

Çalışmada Osmanlı Devleti'nin ıslahat faaliyetlerini incelerken Tarih-i Osmanîlerden, Batı'ya bakış açılarını incelerken Tarih-i Umumîlerden ve özellikle modernleşme yolundaki vatandaş algısını incelerken de medeniyet ve ahlak kitapları ile kıraat kitaplarından faydalanmaya gayret edilmîştir. Bu manada Ali Reşad, Ali Seydi, Ahmed Refik, Ahmed Reşid, Ahmed Rasim, Nüzhet, İbrahim Hakkı, Ahmed Rıza, Doktor Hazık, Mahmud Azmi, Ahmed Cevad, Ahmed Ziya ve Ali Haydar gibi II. Meşrutiyet Dönemi'nin önemli müelliflerinin ders kitapları dikkate alınmıştır.

Üç bölümden oluşan tezin ilk bölümünde, II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki vaziyeti ifade edebilmek adına siyasi durum analiz edilmekte ve hemen ardından tarih ders kitaplarının içeriğini kavrayabilmek adına dönemin eğitimi ve tarihçiliği ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise ders kitaplarını yazan Ahmed Refik, Ahmed Rasim, Ali Seydi, Ali Reşad ve Ahmed Reşid gibi müellifler hakkında kısaca bilgi

verilerek, ders kitaplarının içerikleri analiz edilmîştir. Tezimizin ana konusunu muhteva eden üçüncü bölümde ise ders kitaplarında yer verilen ıslahat faaliyetleri ve bu ıslahat faaliyetlerine olan bakış açısı ele alınmıştır.

Bu tez çalışması esnasında sabır ile yol gösteren ve görüşleri ile fikrimizi aydınlatan hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet Kaan ÇALEN'e, hiçbir zaman desteğini esirgemeyerek bizlere örnek olan Arş. Gör. Muhammed TAĞ'a, bu zor ve uzun yolda da yanımda olan eşim Kübra KAZKALDIRAN'a, değerli görüşleri ile tezime katkı sağlayan Semih Rıdvan CABALAR'a ve maddi, manevi hiçbir desteği esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunarım.

Melih KAZKALDIRAN

EDİRNE 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **I**
ABSTRACT ..... **II**
ÖN SÖZ ..... **III**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
KISALTMALAR ..... **VII**
GİRİŞ **1**
A. Tarih Nedir? 1
B. II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Tarih Yazımı 3
C. II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı'da Tarih Eğitimi 11

I. BÖLÜM **16**
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARİH YAZICILIĞINA GENEL BAKIŞ **16**
A. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Siyasi ve Fikri Yapı 16
B. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Eğitim Anlayışı 24
C. II. Meşrutiyet Dönemi Tarihçiliği Üzerine 32
D. Tarih Ders Kitaplarının Ortaya Çıkışı Ve Kısaca Gelişim Süreci 43

II. BÖLÜM **51**
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARİH DERS KİTAPLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER **51**
A. Tarih Ders Kitabı Müellifleri 51
1. Ahmed Refik Hakkında 51
2. Ahmed Rasim Hakkında 57
3. Ali Seydi Hakkında 57
4. Ali Reşad Hakkında 58
B. Tarih Ders Kitaplarına Genel Bakış 60
1. Dil ve Üslup 60
2. Siyasi ve Toplumsal Mazi: Türklük 62
3. Siyasal Tasavvur: Kavramlar ve Şahsiyetler 68

4. Kimlik Meselesi: Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük 75

III. BÖLÜM 82
TARİH DERS KİTAPLARINDA MODERNLEŞME MESELESİ 82
A. Modernleşme Nedir? 82
1. Osmanlılarda Modernleşme Algısı 83
B. Modernleşmenin Gerekliliğini Ortaya Koyan Sebepler 88
1. Osmanlıların Geri Kalma Sebepleri 88
2. Avrupalıların İlerleme Sebepleri 96
C. Osmanlı Islahatları 103
1. Askeri Reformlar 103
2. Eğitim Alanında Yapılan Islahatlar 117
3. İdari Islahatlat 125
a. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devlet İdaresi 125
b. II. Mahmud Dönemi 129
c. Tanzimat Dönemi 131
d. Meşrutiyet'in İlanı ve II. Abdülhamid Dönemi 140
e. II. Meşrutiyet Dönemi 147

SONUÇ 153
KAYNAKÇA 157
DİZİN 173
EKLER 178

KISALTMALAR

İÜHFM	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
EKEV	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
v.d.	: Ve diğerleri
Bkz.	: Bakınız
Ed.	: Editör
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

A. Tarih Nedir?

Tarih ifadesi ile iki anlam kastedilmektedir; birinci anlamı ile "*yaşanmış geçmiş olaylar*", ikinci anlamı ile "*yaşanmış bu geçmiş olayları konu edinen bilim*".[1] Tarih kelimesi Batı dillerine Yunanca "*Historia***"** veya "*Historie*" kelimesinden geçmekte olup, "*bildirme, haber alma yoluyla bilgi edinme, görerek, tanık olarak bilme*" anlamlarına gelmektedir.[2] Destandan (sözlü anlatım geleneğinden) tarih yazımına geçişi sağlaması açısından öncü olarak kabul edilen Heredotos, bu özelliğinin yanında yerlerin, zamanların ve olayların bilimini icat etmiş ve buna da "*historie*" adını vermiştir. Heredotos'tan sonra Thukydides tarafından kullanılmayan bu tabir M.Ö 4. yüzyılda yeniden kullanılmaya başlanmıştır.[3] Bu kelime, dilimize ise Arapça "*v-r-h***"** kökünden türeyerek geçmiştir.[4]

Tarihin tanımlanması konusunda ise farklı dönemlerde tarihçiler birbirlerinden farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Tarihin kapsamlı bir tanımını yapmaya gayret eden Zeki Velidi Togan'ın ifadesine göre:

> *"Tarih ilmî insanların zaman ve mekân çerçevesinde husule getirdikleri tekâmül hadiselerini, bunların şuursuz iptidaî hallerinde, tabiat esirleri yahut maşerî bir vücudun fertleri ve toplulukları sıfatıyla yaptıkları fiillerinde tecelli eylemleri itibariyle ve maşerî hayatında mevzuu bahis ayrı hallerde rol ve ehemmiyetleri tayin ve tespit edilen psikofizik âmillerin teşkil ettiği illî bağlılıklar çerçevesinde tetkik ve tasvir eder."*[5]

---

[1] Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s.15.
[2] Mustafa Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2014, s.30.
[3] Mustafa Oral, *a.g.e.*, s.53.
[4] Mehmet Kaan Çalen, *a.g.e.*, s.15.
[5] Adnan Demircan, "Tarih Üzerine Bazı Düşünceler", *Milel Ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*", C. 4, Sayı 3, Eylül – Aralık 2007, s.70.

Edward Hallet Carr ise "*Tarih Nedir*?" sorusuna *"tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog"* cevabını verirken, tarihçinin görevi olarak da *"geçmişi sevmek ya da kendisini geçmişten kurtarmak değil, bugünü anlamanın anahtarı olarak onun üstünde çalışmak ve anlamaktır"* demiştir.[6] Tarihçilerin yaptıkları birbirinden farklı tarih tanımlamalarının altında yatan temel sebep, farklı tarih anlayışlarından kaynaklanmaktadır. "*Tarih Nedir*?" sorusunu yanıtlayan tarihçiler, bu sorunun cevabını verirken ister istemez içinde bulundukları zamanın tutumlarını, verdikleri cevaplar içerisinde gizlerler. Böylece tarihçilerin verdikleri cevaplar, hangi topluma ait olduklarının ve bu topluluk hakkındaki görüşleri ile ideolojilerinin de birer yansımasını oluşturur.[7] Bu durum da tarihteki olguların günümüze, zamanla aşınmış veya öznelleşmiş olarak gelmelerine sebep olabilmekte ya da daha doğru bir ifade ile olguları kaydeden kişinin zihin yansıması olarak günümüze kadar ulaşmalarını sağlamaktadır. Bu sebeple ele alınan tarihi konularda ilk ilgilenilmesi gereken eseri yazan tarihçidir.[8]

Yukarıda Carr'ın yaptığı tarih tanımında en önemli vurgu şüphesiz "*tarihçi*" ve "*olgu*" arasındaki bağdır. Bu bağı yine Carr'ın tanımladığı tarihçinin görevi ile bağdaştırırsak ortaya tarihçinin olgular üzerinde yorum imkânının var olduğu kanıtı çıkmaktadır. Bunu yaparken de akla ilk gelen "*tarihçinin nesnel olup olamayacağı*" konusudur. Bu konunun tarihçiler arasında çok fazla tartışmaya sebep olmasının altında yatan sebep; tarihçinin düşüncesinin, ait olduğu toplumun kültürel yapısı ile harmanlanmasından ve kullandığı dilin yaşadığı döneme ait olmasından kaynaklanmaktadır.[9] Tarihçinin kullandığı kelimeler veya kavramlar anlatılmak istenen olayın ve verilmek istenen mesajın niceliğini ortaya koyar; "*II. Mehmed'in İstanbul'a hâkim oluşu Türk tarihçilere göre fetihtir; Batılılar açısından ise istiladır.*[10] Görüldüğü üzere olgu tektir, İstanbul, Osmanlı Sultanı II. Mehmed tarafından ele geçirilir fakat Türk tarihçilerin kullandığı dil ve verdiği mesaj ile Batılı tarihçilerin kullandığı dil ve mesaj birbirinden farklıdır. Buradan hareketle altı

[6] Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.78,82.
[7] Mustafa Oral, *a.g.e.,* s.32.
[8] Edward Hallet Carr, *a.g.e.,* s.74.
[9] Adnan Demircan, *a.g.m.,* s.71.
[10] Adnan Demircan, *a.g.m.*, s.71.

çizilmelidir ki tarih yazımları incelenirken mevcut siyasal iktidarların ideolojileri ve bağlı kalınan kültürler de göz önünde bulundurulması gereken faktörlerdendir. Çünkü büyük dönüşümler, devrimler ve fetihler bir ülkeye yeni bir kimlik kazandırmada etkendir ve buna bağlı olarak betimlemenin ve tanımlamanın unsurları da değişkenlik gösterir.[11] İşte burada siyaset ve tarih arasındaki vazgeçilmez bir bağın var olduğu karşımıza çıkmaktadır. Tarih boyunca siyasi iktidara sahip olanların ve bu güce karşı olanların taraf toplamak amacı ile tarihi bir araç olarak kullandıkları da bir gerçektir. Bu bakımdan siyasi bir mücadele gücü olarak tarih, hem geçmişe kuşku ile bakmamızı sağlar hem de toplumsal birlikteliği sağlamak adına bir araç olarak karşımıza çıkar.[12]

Özellikle 19. yüzyılda bir bilim olma özelliğini kazanan tarih, kurumsallaşarak profesyonel bir disipline dönüşmüştür.[13] Bununla birlikte modern çağlarda devletler, mensup oldukları ideolojileri ve kendi varlıklarını meşrulaştırmak, toplumları yönlendirilmek ve millî bir şuur oluşturmak için tarihi bir araç olarak kullanmışlardır.[14]

B. II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Tarih Yazımı

Osmanlı Devleti'nde 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar (Kuruluş döneminden Tanzimat Dönemi'ne kadar) dinî ve ümmetçi bir tarih yazımının var olduğu dikkat çekmektedir. Bu tarih yazım anlayışında hikâyeci ve rivayetçi tarih yazımı ön plana çıkar.[15] Osmanlı tarihçiliği her ne kadar İslam tarih yazıcılığının[16] devamı olarak algılansa da var olduğu dönem boyunca ortaya koyduğu tarihçiliğin hemen her türünde kendisine özgü bir "*Osmanlı tarzı*" oluşturmayı başarmıştır.[17]

---

[11] Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.21.
[12] Mustafa Oral, *a.g.e.,* s.34.
[13] Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s.1.
[14] Adnan Demircan, *a.g.e.,* s.75-76.
[15] İsmail Hakkı Demircioğlu, "Osmanlı Devleti'nde Tarih Yazımının Tarih Öğretimi üzerine Etkileri", *Millî Eğitim Dergisi*, Sayı 193, Kış/2012, s.116.
[16] Feridun M. Emecen, "Osmanlı Kronikleri Ve Biyografi", *İslam Araştırmaları Dergisi,* Sayı 3, 1999, s.83.
[17] Mehmet İpşirli, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı Ansiklopedisi,* C.8, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.247.

Osmanlılar bir beylik olarak ortaya çıktıkları zaman fetih ve gaza politikası ile hareket ettiklerinden dolayı sınırlarda bulunan akıncıların ve gazilerin faaliyetleri ile güçlenmişlerdir. Bu yüzden de Osmanlı Beyliği'nin ilk dönemlerinde yazım örneklerini "*menakıbnâme*" ve "*gazavatnâme*" türündeki eserler oluşturmaktadır.[18] İlk tarih yazım örneği XV. yüzyılın başlarında yazıldığı düşünülen *Yahşi Fakih Menakıbnâmesi'*dir.[19] Bu yapıtı, günümüze kadar ulaşmamasına rağmen XV. yüzyıl tarihçisi *Aşıkpaşazâde'*nin bu esere yaptığı atıflar doğrultusunda tanıyabiliyoruz.[20] Günümüze ulaşan en eski Osmanlı tarih yazım örneği yine XV. yüzyılda yazılmış olan *Ahmedi*'nin *İskendernâmesi*'dir. Manzume şeklinde yazılan eserde 8 binden fazla beyit bulunmasına rağmen bunlardan sadece *Dâstânı-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osmân* isimli bölümündeki 340 beyit Osmanlı tarihi ile alakalıdır. [21] *Ahmedi*'nin *Dâsitân'*ı da oldukça önemlidir, keza bir Osmanlı müellifi tarafından yazılmış, günümüze ulaşan en eski Türkçe Osmanlı tarihi olma özelliğine sahiptir.[22]

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemleri hakkında en teferruatlı bilgi veren eserlerden olan *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmânlar* ise II. Murad'ın ilk yıllarından itibaren yazılmaya başlamıştır. Bu eserler genellikle Süleyman Şah'ın Anadolu'ya girişi ile başlar ve farklı tarihlerde nihayete erdirilirler.[23] Yine II. Murad Devri'nde görülmeye başlanan diğer önemli eserler ise "Saray Takvimleri" olarak bilinen *tarihi takvimleri*dir.[24] Bu eserler bütün peygamber ve halifelerin kronolojileri ile Selçuklu, Osmanlı ve Karamanoğulları hakkında bilgiler içermektedir. Bu döneme ait bir diğer önemli eser ise *Kâşifi*'nin kaleme aldığı *Gazavât-ı Sultân Murâd bin Mehemmed Hân'*dır.[25]

II. Murad zamanında tarih yazıcılığında görülen sayısal artış bir tesadüf değildir. Bu durum Yıldırım Bayezid zamanında yaşanan Timur bozgunun ardından,

---

[18] Mehmet İpşirli, *a.g.m.,* s.247.
[19] Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, s.3.
[20] Mustafa Oral, *a.g.e.,* s.103.
[21] Erhan Afyoncu, *a.g.e.,* s.3-4.
[22] Mehmet İpşirli, *a.g.m.,* s.247.
[23] Erhan Afyoncu, *a.g.e.,* s.5.
[24] Ahmet Özcan, *a.g.e.,* s.32.
[25] Erhan Afyoncu, *a.g.e.,* s.4.

Çelebi Mehmet'in devleti yeniden toparlaması ve II. Murad'ın devleti yeniden eski güçlü haline taşımasının bir sonucudur.[26]

Ayrıca tarih yazım geleneğinin temel taşı sayılan destanlar, Yunan tarih yazımında olduğu gibi Osmanlı tarih yazımında da önemli bir konuma sahiptir. XV. yüzyılda II. Murad Dönemi'nde, Orta Asya Türk efsanelerine ve geleneklerine atıflar yapan ve Osmanlı soyunu Oğuz Han'a kadar indirerek soy ağacı oluşturan destan ve hikâyeler de Osmanlı tarih yazıcılığı adına mühimdir.[27]

II. Mehmed Dönemi'nde ise bir cihan devleti yolunda ilerlenmesi, büyük zaferler kazanılması da beraberinde bu zaferlerin yazılmasını getirmiştir. Özellikle İstanbul'un fethedilmesi ile birlikte tarih yazıcılığı daha da hareketlenmiş, dünya ve Osmanlı tarihi yazma denemeleri bu dönemde ortaya koyulmaya başlanmıştır. Bu dönemin önde gelen eserleri; *Enverî*'nin yazdığı *Düstûrname, Şükrullah bin Şehabeddin Ahmed*'in eseri *Behçetü't-Tevârih,* Veziriazam *Karamanî Mehmet Paşa'nın* Arapça eseri *Tevârih-i Selâtinü'l-Osmâniye* ve Fatih'in tarihçisi olarak bilinen *Tursun Bey*'in yazdığı *Tarih-i Ebü'l-Feth'*tir. *Tursun Bey* eserini II. Mehmed Dönemi'nde yazmaya başlamış ve II. Bayezid zamanında bitirerek nihayetlendirmiştir. Saltanat kurumunu ve hükümdarları incelemesi açısından Osmanlılardaki ilk hükümdar tarihi örneğini teşkil eder.[28]

II. Mehmed Devri'nde tarih yazıcılığındaki asıl gelişme ise şehnameciliğin başlangıcı olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'a gelen ve II. Mehmed tarafından saraya alınarak maaşa bağlanan birçok şair – ki bu şairlerin çoğunluğu Acem diyarından gelmekte idi – Osmanlı'da şehnameciliğin ilk örneklerini vermişlerdir. *Muâli'*nin *Hünkârnâme*'si ve *Kâşifî'*nin *Gazânâme-i Rûm*'u günümüze değin ulaşan bu türün en önemli eserleridir.[29]

Zikrolunan eserler tamamıyla Osmanlı Devleti hakkında yazılmamıştır. Bu anlamda konularının tamamını Osmanlı tarihine ayıran ve Osmanlı Devleti'nin ilk

---

[26] Mehmet İpşirli, *a.g.m.,* s.247.
[27] Mustafa Oral, *a.g.e.,* s.50,104.
[28] Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine Ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi,* S. 1, 2013, s.273. ; Mehmet İpşirli, *a.g.m.,* s.247-248.
[29] Abdülkadir Özcan, *a.g.m.,* s.274.

yılları hakkında en detaylı bilgiler veren eser *Aşıkpaşazâde Tarihi'*dir. Yazar, II.Bâyezid zamanında yaşamış ve Orhan Bey'in imamı İlyas'ın oğlu Yahşi Fakih'in kitabını merkezine alarak Osmanlı tarihinin en eski olaylarını bu eserde kaleme almıştır.[30] II. Bayezid'in devr-i saltanatı tarih yazıcılığı adına yeni bir dönem teşkil eder. Osmanlı tarih yazıcılığında altın çağın başlangıcı olarak kabul edilen bu dönemde meydana getirilen eserlerde dil, üslup, içerik ve şekil açısından zenginlik görülmüş ve tarihçilik sağlam bir temele oturtulmuştur.[31]

XV. yüzyılda zenginleşen Osmanlı tarih yazıcılığı XVI. – XVII. yüzyıllarda dil, üslup, muhteva ve çeşit açısından zirveye ulaşmaktadır. II. Bayezid; İdris-i Bitlisi'den Farsça, Kemalpaşazade'den ise Türkçe birer Osmanlı Tarihi yazmalarını istemiş ve bu durum Osmanlı tarih yazıcılığında yepyeni bir anlayışın temelini oluşturmuştur. İstek doğrultusunda *İdris-i Bitlisi* 8000 mısralık manzumesi *Heşt Behişt'*i, Kemalpaşazade ise *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserini kaleme almıştır. Özellikle Kemalpaşazade'nin kaleme aldığı eser Türkçenin Farsçadan geri olmadığını göstermesi açısından ayrı bir önem taşımaktadır.[32]

XVI. yüzyılda Yavuz ve Kanuni Dönemlerinde saltanat tarihçiliği önem kazanmış ve özellikle Yavuz Sultan Selim'in saltanatı zamanında çok sayıda *Selimnâme* adını taşıyan eser yazılmıştır. *Selimnâme* yazarları içerisinde en ünlüleri; *İshak Çelebi, Keşfî, İdris-i Bitlisi, Kemalpaşazade, Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Muhyî, Şükrî-i Bitlisi, Şi'rî, Sucûdi, Sâ'di b. Abdülmüteâl, Kadı-zâde, Edâi, Ali el-Lahmî, Hoca Saadeddin Efendi*'dir.[33] Bu isimler içerisinde *Hoca Saadeddin Efendi'*nin eseri olan *Tacü't Tevârih* Osmanlı tarih yazıcılığına yeni düzenleme ve yöntem kazandırması açısından önem arz etmektedir.[34] Kanuni Dönemi'nde ise o döneme ait olayların anlatıldığı *Süleymannâme*'ler kaleme alınmıştır. *Celal-zâde Mustafa Çelebi* ve *Matrakçı Nasuh* bu dönemin en önemli şairleridir.[35]

---

[30] Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul, C.1, s.15; Erhan Afyoncu, *a.g.e.,* s.9.
[31] Mehmet İpşirli, *a.g.m.,* s.247.
[32] Mehmet İpşirli, *a.g.m.,* s.248.
[33] Mehmet İpşirli, *a.g.m.,* s.248-249.
[34] Yenal Ünal, "Türkiye'de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi (15-20.YY) Ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi" *Kelam Araştırmaları Dergisi,* S. 8, s.188.
[35] Mehmet İpşirli, *a.g.m.,* s.249.

II. Mehmet Dönemi'nde başlayan fakat başarılı olamayan, Osmanlı resmi tarih yazımının ilk aşamasını oluşturan "şehnamecilik" ise Kanuni Dönemi'nde giderek yaygınlaşmıştır. Kanuni Dönemi'nin ilk şehnamecisi *Arifî Fethullah Çelebi* daha evvelden *Şehdî*'nin başladığı fakat bitiremediği eseri yeniden ele alarak *Şehnâme-i Âl-i Osmân*'ı yazmıştır. Şehnameciler arasında en bilinen isim ise *Seyyid Lokman* olup pek çok eser vermiştir; *Hünernâme, Selim Han-nâme, Şehinşahnâme, Zübdetü't-Tevârih ve Zafer-nâme.*[36]

XVII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı tarih yazımlarını konularına göre; Hz. Adem'den yazarın yaşadığı döneme kadar yazdığı "*genel tarihler",* yazarın sadece yaşadığı dönemin olaylarını kaleme aldığı "*vekayi-nâmeler*", belirli bir olayı ya da bir şahsiyeti anlatan "*hususi tarihler*" ve Osmanlı devlet sistemini/teşkilatını anlatan "*teşkilat tarihleri*" olarak ayırmak mümkündür.[37] Bu devrin önemli isimlerden olan *Kâtip Çelebi*[38] kaynakları sistemli olarak tenkit ve tahlil etmiş, kendisinden önce yazılan kaynakları da inceleyerek eserlerini kaleme almıştır. Aynı zamanda Batı kaynaklarını da etkili bir şekilde kullanan ilk Osmanlı tarihçisi olmuştur.[39] *Hasan Bey-zâde* ve *İbrahim Peçevî*'nin tarihleri de yine yüzyılın önemli eserlerindendir.[40]

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı tarih yazımında özellikle toplumsal çözülmeyi ve aktüel problemleri ele alan tarihçiler ile devletin problemlerine çözümler arayanlarda (layihacılar) *İbn Haldun* etkisi görülmeye başlanmıştır.[41] *Mukaddime*'sinde *"tarih ilmînin fazileti, tarihî usullerin araştırılması, tarihçilerin düşebileceği hatalara işaret edilmesi ve bunların bir kısmının belirtilmesi"* başlıklı yazısında *Haldun* şöyle diyor:

> *"Malûm olsun ki, tarih ilmî, gayesi yüksek olan bir ilimdir. Tarih, gelmiş milletlerin hâl ve ahlâklarını, Allah elçilerinin gidişatını, hükümdarların ve idare ettikleri devletlerin durumunu ve takip ettikleri politikayı öğretir. Din ve dünya işlerini bütünlemek isteyen kimse, tarihe*

[36] Erhan Afyoncu, *a.g.e.,* s.17-18.
[37] Necdet Öztürk, "Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı Üzerine", *Osmanlı Ansiklopedisi,* C.8, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.259.
[38] Yenal Ünal, *a.g.m.,* s.189.
[39] Mehmet İpşirli, *a.g.m.,* s.250.
[40] Necdet Öztürk, *a.g.m.,* s.259.
[41] Ahmet Özcan, *a.g.e.,* s.34.

başvurarak onu kendisine örnek edinîr ve bu ilimden faydalanır, tarih bu yönlerden birçok kaynaklara, türlü ilgilere, dikkatli bakış ve incelemelere ve kalplerde kanaat meydana gelinceye kadar tesire muhtaçtır. Bu gibi dikkat ve incelemeler, bu yolda hareket eden kimseyi, yanılmalardan kurtarır."[42]

*İbn Haldun'*un yarattığı bu etki XIX. yüzyıla kadar Osmanlı tarih yazımında sahne alacak olan pek çok tarihçide görülecektir. Bunların başında da *Gelibolulu Ali, Kâtip Çelebi, Naîmâ ve Abdullah Cevdet* gelmektedir.[43]

Osmanlı resmi tarih yazımında XVII. yüzyılın sonlarına doğru önemli bir değişim meydana gelmiş ve evvelde *şehnamecilerin* üstlendiği resmi tarih yazımı görevi artık yeni kurulan *vekayinüvislik* makamına devredilmîştir. Bu makam *vakanüvisin* resmi belgelere kolayca ulaşıp olayları kayıt altına alabilmesi amacıyla kurulmuş fakat kurumsal bir görünüme kavuşması 18. yüzyılda mümkün olmuştur.[44] XVII. yüzyıl sonlarından XX. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı'da pek çok *vakanüvis* görev almış ve bunlardan birçoğu kendilerine gerekli imkân sağlanamaması sebebi ile olayları gereği gibi kaleme alamamışlardır. Bu süreç zarfında göreve getirilen isimler arasında; Osmanlı tarihinin ilk vakanüvisi *Naima, Raşid, Çelebizade Asım, Sami, Şakir, Hıfzı, Subhi, Şefik, Süleyman İzzî, Rahmi, Hâkim, Çeşmizâde, Mehmed Said, Vasıf Ahmed, Süleyman Molla, Enverî Sadullah, Mehmed Edib, Halil Nuri, Pertev, Amir, Mütercim Asım, Şanîzâde Ataullah, Mehmed Esad, Mehmed Recâî, Nail, Cevdet Paşa, Ahmet Lutfi, Muallim Naci ve Abdurrahman Şeref Bey* gibi önemli isimler bulunmaktadır.[45]

Devletin resmi tarihçisi konumunda bulunan vakanüvisler, eserlerinde genellikle olayların gerçek sebeplerini vermezler, olayları derinlemesine incelemezler idi. 18. yüzyıl sonuna kadar hemen hemen bütün vakanüvislerde bu tutumu görmek mümkün iken yüzyılın sonunda III. Selim ile birlikte vakanüvisliğe yeni düzenlemeler getirilmîştir. III. Selim Dönemi'nin vakanüvisi olan Edib

[42] İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, Yayına Hazırlayan: Arslan Tekin, İstanbul 2017, s.61.
[43] Ahmet Özcan, *a.g.e.*, s.34.
[44] Yenal Ünal, *a.g.m.*, s.190.; Ahmet Özcan, *a.g.e.*, s.35.
[45] Mehmet İpşirli, *a.g.m.*, s.251.

Efendi'den olayları açık bir dille yazmasını, doğruluktan şaşmamasını ve dalkavukluk etmeden kalem tutmasını istemiştir. Makamda meydana gelen bu değişime rağmen ilerleyen zamanlarda vakanüvisliğe en büyük darbe, devletin kendi eliyle çıkardığı ilk resmi gazete *Takvîm-i vekayi'*nin basılmaya başlaması olmuştur. Çünkü vakanüvisin çok sonradan yazacağı olaylar gazete tarafından günü gününe topluma aktarılmış ve halkın bilgilenmesine vakanüvislerden önce davranılmıştır. Bu durum da zamanla makamın önemi yitirmesine sebebiyet vermiştir.[46]

XVIII. yüzyıl Osmanlı tarih yazımındaki canlılık sadece *vakanüvislik* makamında olmamıştır. Bu yüzyılda karşımıza örnek olarak, padişahın sır kâtipleri tarafından günü gününe tutulan ve padişahların hayatının anlatıldığı *ruznâmeler* ile yurtdışına gönderilen Osmanlı elçilerinin gittikleri bölgeleri anlattıkları ve görevleri sürece meydana gelen olayları kaleme aldıkları *sefaretnâmeler* çıkmaktadır.[47] Bunlar içerisinde özellikle *sefaretnâmeler*in önemi oldukça fazladır; keza Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıl ile birlikte Batı üstünlüğünü derinden hissetmeye başlamış ve artık Avrupa örnek "alınmalı mı?" yoksa "alınmamalı mı?" tartışmaları başlamıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde meydana gelen modernleşme çabaları birçok alanı etkilediği gibi Osmanlı tarih yazımını ve tarih anlayışını da etkilemiştir. Bu etki olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ayrılabilir. Olumsuz yanı bu yüzyılda ve evvelinde meydana gelen olaylara genellikle "ıslahat" açısından bakılmış ve ilerleyen dönemlerde de "hürriyet" ve "meşrutiyet" gibi kavramlar eklenerek bütün Osmanlı tarihi sadece bu kavramlara göre değerlendirilmîştir. Olumlu tarafı ise dönemin modern araştırma teknikleri ile modern tarih anlayışının kendisini Osmanlı tarih yazımında hissettirmeye başlamış olmasıdır.[48] Tanzimat Dönemi diye adlandırılan bu dönemi geçmişten ayıran bir diğer önemli fark ise; tarih yazımında *dinî – ümmetçi* anlayışın yerini ağırlıklı olarak *Osmanlıcı – hanedancı* tarih anlayışının almaya başlamasıdır.[49]

---

[46] Ahmet Özcan *a.g.e.,* s.37.; Mehmet İpşirli, *a.g.m.,* s.252.
[47] Erhan Afyoncu, *a.g.e.,* s.104,108.
[48] Mustafa Oral, *a.g.e.,* s.121.
[49] Mustafa Oral, *a.g.e.,* s.121-122.

XIX. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin ortak noktası; *"Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü nasıl engellenebilir?"* sorusuna cevap bulma yolunda kalem oynatmaları olmuştur. Osmanlılar, toplumlarının her alanında mevcut olan çöküşü durdurma amacını taşımışlar ve bu nedenle geleneksel tarih yazımında da reformist çalışmalar ortaya koymuşlardır.[50] Yüzyılın en önemli tarihçilerinden biri olan *Ahmet Cevdet Paşa*'nın[51] kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet* adlı eserinde, Avrupa kültürünü ve içtimai müesseseleri dillendirmesi bir hesaplaşma niteliği taşımaktadır. *Cevdet Paşa* İslam toplumu ile Avrupa arasındaki farkların önemli olduğunu ve iki ayrı dünyanın aslında iç içe geçtiği noktaların da bulunduğunu ortaya koyması dönemin tarih yazımında önemli bir gelişim ve değişimdir. Yine *Cevdet Paşa* eski *vakanüvislerin* kullandığı ağır dili bir kenara bırakarak Türkçeye önem vermiş ve tavsiye ederek Tanzimat adamı olduğunu ortaya koymuştur.[52]

Bu dönemde ortaya çıkan bir diğer önemli gelişme, yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve tarih yazımını da derinden etkileyen *Türkçülük* fikir akımının ortaya çıkışıdır. Türk kavramı, Türk millîyetçiliğinin doğuşu ile birlikte modernleşerek tarih anlayışı içerisinde yer edinmiş ve özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk tarih tezi adı altında çalışmalar başlatılmıştır.[53] Osmanlı tarih literatürüne millet kavramını getiren ilk iki isim *Şinasi* ve *Namık Kemal* idi. Onların dile getirdiği "*Millet-i Osmanîye*" tabirini *Ahmet Rasim* "Türk" olarak değerlendiriyordu fakat Osmanlı Devleti'nin mevcut etnik yapısı bunu açıkça dile getirmeye müsait değildi. Ancak 1860'lardan sonra Türklük tarih kitaplarında açıkça dile getirilen bir ifade olarak karşımıza çıkacaktır. Örnek olarak *Mustafa Celaleddin Paşa*'nın, Türklerin dünya tarihinde oynadıkları rollerden bahsettiği eseri *Eski ve Yeni Türkler* adlı eseri verilebilir.[54]

Dönemin bir diğer kayda değer gelişmesi ise 1861 yılında Ali ve Fuad paşaların önderliğinde kurulan *Cemiyet-i İlmiye-i Osmanîye* olmuştur. Çıkardıkları

---

[50] Büşra Ersanlı, *a.g.e.,* s. 58.
[51] Sezai Öztaş, "Ahmed Cevdet Pasha's Historiography And His Opinions On History Education And History Teaching", *IJOESS*, Yıl:8, S.8, Haziran 2017, s.493.
[52] İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara 2011, s.90.
[53] Ahmet Özcan, *a.g.e.,* s.85-86.
[54] Ahmet Ozcan, *a.g.e.,* s.86-87.

Mecmua-ı Fünun isimli dergide Avrupa'nın önde gelen düşünürlerini ve yazılarını yayınlamaları aslında kurumun modernleşme amacı taşıdığını ortaya koymaktadır.[55]

C. II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı'da Tarih Eğitimi

Osmanlı Devleti'nin köklü geçmişine bakıldığı vakit uygulanan eğitim sisteminin genel anlamda Sıbyan Mektepleri, Medreseler, Enderun Mektebi, Şehzadegân Mektepleri, Tekkeler ve Ahilik örgütleri[56] gibi kurum ve oluşumların etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu kurumlarda verilen eğitim ise tıpkı Osmanlı tarih yazımında olduğu gibi özellikle Tanzimat Dönemi'ne kadar İslami gelenekte gerçekleşmiş ve genel anlamda dinî ögelerin öğretilmesine ve kuramların dinî kavramlar etrafında geliştirilmesine özen gösterilmîştir.

Osmanlı Devleti'nin henüz kuruluş yıllarında özellikle medreselerde verdiği eğitimde "tarih" derslerine rastlanmazken, 14. yüzyılın Doğu dünyasında ilk kez İbn Haldun'un Mukaddimesinde "tarih" etkisinin önemine vurgu yapması, Doğu dünyasının tarihe olan bakışında değişimlere sebep olmuştur.[57] Doğu dünyasında yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmayan Osmanlı Devleti'nde de eğitimin din üzerinden kurgulanması bir tesadüf olmayıp, XVII. yüzyılda İmam Gazali'nin ortaya koyacağı bilim anlayışının Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinde etkili olduğu görülmektedir. Gazali'ye göre bilimler Şer'i ve Şer'i olmayan bilimler olarak ikiye ayrılmaktadır. Şer'i bilimler kısaca Kur'an, Sünnet, İcma, Fıkıh, Tevsir ve Tevcid gibi farklı alanlarda değerlendirilirken, Şer'i olmayan bilimler ise tıp, hesap, ziraat ve tarih gibi bölümlerden oluşmaktadır. Bunlar içerisinde "tarih" "mübah" yani "uğraşılmasına izin verilebilir" anlamda değerlendirilmektedir.[58] Muhakkak ki, tarih öğretiminin dönemin düşüncesinde arka plana atılmasında, Kur'an derslerinin geçmişte yaşanan kavimsel olayları anlatması ve bu olayları değerlendiriyor olmasının rolü büyüktür.

---

[55] Büşra Ersanlı, *a.g.e.,* s.60.
[56] İbrahim Caner Türk, *Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi*, Arı Sanat Yayınevi, 2013 İstanbul,s.38.
[57] Hasan Gürkan, "Osmanlı Devleti'nde Tarih Yazımı ve Tarih Öğretiminde Modernleşme Çabaları", *Uluslararası Eğitim ve Dil Dergisi,* 2018/1, s.28.
[58] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.,* s. 21.

İlk amacı İlmiye, Kalemiye ve Seyfiye müesseselerine yetenekli ve başarılı devlet görevlileri yetiştirmek olan Osmanlı eğitim kurumlarında öğretime başlayacak olan öğrencinin atabileceği en erken adım Sıbyan Mektepleri'dir. Aşağı yukarı Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren neredeyse her köy ve kasabada varlığını sürdürecek olan Sıbyan Mekteplerinde öğrenciler ağırlıklı olarak din ve ahlak eğitimi almakta idiler. Din ve ahlak eğitimi içerisinde ancak büyük din adamlarının hikâyeleri bir tarih dersi niteliği taşıyabilmektedir. Haricinde tarihe dayalı pek fazla bilgiye rastlanmazken 1869 Maarif-i Umumîye Nizamnamesi ile birlikte bu mekteplerde tarih dersi zorunlu olarak görülmeye başlanacaktır.[59]

Sıbyan Mekteplerini bitirenler ile okuma yazma bilen ve ergenlik çağına gelmiş erkeklerin katılma hakkı elde ettikleri medreselerde ise Fatih Dönemi'ne kadar verilen dersler hakkında yeteri kadar bilgi yoktur. İlk dönem Osmanlı medreseleri diye sınıflandırabileceğimiz bu medreselerde eğitim ve öğretim, ağırlık olarak medreseye atanan müderrislerin zihniyetlerine ve seçtikleri ders kitaplarına bağlı olarak şekillenmiştir.[60] Fakat Fatih Dönemi'nde hazırlandığı düşünülen *Kânûn-ı talebe-i ulûm* denilen talimatnamede, medreselerde okutulacak derslerin ve bu derslere girecek olan müderrislerin belirlendiği görülmektedir. Bu talimatnameye göre Fatih medreselerinde okutulan dersler dinî bilimler ile fenni ve beşeri ilimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. "Tarih" bilimi ikinci bölümde yer alır ve yine genel anlamda din büyüklerinin hayatı bu derslere konu edinîrken, Osmanlı tarihinde yaşanan destansı hikâyeler de bu dersler içerisinde işlenen konular arasında yerlerini almışladır.[61] Bu açıdan değerlendirildiğinde aslında dönemin tarih öğretim biçimi İslam Tarihi şeklinde ifade edilebilir.

Sultan II. Murad Dönemi'nde temelleri atılan ve Fatih Dönemi'nde oturmaya başlayan düzeniyle orduda ve sarayda görev alacak kişileri yetiştirme görevini üstlenen Enderun Mekteplerinde ise tarih dersi program içerisinde kendine yer bulmayı başarmıştır. Tarih dersi içerisinde anlatılan Türk Tarihi ile birlikte

---

[59] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.*, s.28.
[60] Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.17, S.1, 2008, s.26.
[61] Mustafa Şanal, "Osmanlı Devleti'nde Medreselerde Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S.14,Yıl 2003/1, s.151.

Enderun Mekteplerinde yetişmekte olan gayrimüslimlere "Türk kültürü ve tarihi" eğitimi verilmektedir. Bu durum hakkında Ziya Gökalp "*Medreseler içine aldıkları Türk unsurları gayri Türk haline getirirken Enderun, Türk olmayan çocukları alıp onlara Türkçe – Türk Tarihi okutarak onları Türkleştiriyordu."* diyerek aslında iki kurum arasındaki farkı ortaya koymaktadır.[62]

XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı eğitim sisteminde bozulmalar meydana gelmiş ve özellikle medreseler, geçmişteki etkinliğini yitirmeye başlamıştı. Medreselerde verilen eğitimin bozulma sebepleri olarak; a) Araştırmacı eğitim anlayışının terk edilmesi (Felsefe, Hendese, Coğrafya ve Tarih gibi dersler zamanla ders saati azaltıldı veya tamamen kaldırıldı) b) Rüşvet ve İltimas yoluyla müderris atamaları c) Medrese öğrencilerinin gittikçe niteliksiz hale gelmesi d) Medreselerin bağlı oldukları vakıfların bozulmaya başlaması e) Batı tipi okulların açılması ve medreselerin ihmal edilmesi sebepleri gösterilebilir.[63]

XVIII. yüzyılda Osmanlıların artık Avrupa üstünlüğünü görmeleri ve Avrupalıların askeri faaliyetlerini taklit etmeye başlamaları Osmanlı Devleti'ni kaybetmekten kurtaramadı. Keza Osmanlı Devleti artık sorunun sadece askeriyede olmadığını görmeye başlamıştı. Bu nedenle Avrupa örnek alınarak Osmanlı Devleti'nde ilk kez 1776 yılında Mühendishane-i Bahr-i Hümayun ve hemen ardından 1793 yılında da Mühendishane-i Berr-i Hümayun kuruldu. Açılan bu okulların ders programlarına Astronomi, Cebir, Tarih ve Coğrafya gibi dersler eklenerek medreselerde mevcut olan eksiklikler giderilmek istenmiştir. Bu okullarda başarılı olunduğu fark edilince de 1827'de Askeri Tıbbiye, 1834'de ise Harbiye Mektebi açılmıştır.[64]

XIX. yüzyılda Avrupa'da eğitim kurumlarının toplum kitleleri arasında hızla yayılmasına[65] paralel olarak, Osmanlı Devleti'nde de eğitim ve öğretim sisteminde en köklü değişimler bu yüzyılda yaşanmıştır. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti birçok alanda yaptığı gibi eğitimde de merkezileşmeye doğru yönelmiş ve

---

[62] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.,* s. 31-32.
[63] Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s.462-464.
[64] Abdullah Saydam, *a.g.e.,* s. 465.
[65] Nevzat Köken, "Osmanlılarda Tanzimat Dönemi Tarihçilik ve Tarih Eğitimi", *G.Ü. Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi,* C.3, S.2, 2002, s.73.

Tanzimat Dönemi ile birlikte laik eğitim sisteminin başlatılması yolunda önemli adımlar atmıştır.[66]

Bu dönemde kızların eğitim alabilecekleri pek çok mektep açıldığı gibi sanayi alanlarında da eğitim vermek üzere sanayi mektepleri kurulmuş, öğretmen ve ziraat mekteplerinin yanı sıra Batı örnek alınarak daha pek çok okulun temeli bu dönemde atılmıştır. Memleketin ihtiyaçlarını karşılamak için açılan bu okullarda yetersiz kadro ve zihniyetin henüz değişmemiş olmasından kaynaklanan sebepler ile başarısız olununca, ortaya çıkan problemleri çözmek için 1845'te maarif işlerinden sorumlu "Muvakkat Meclis-i Maarif", 1846'da "Daim-i Meclis-i Maarif" ve 1847'de "Mekâtib-i Umumîye Nezareti" kurulmuştur.[67] 1857 yılında ise yeni kurulan "Maarif-i Umumîye Nezareti" nazırlığına getirilen Sami Abdurrahman Paşa ile birlikte eğitim, devlet kontrolüne alınmıştır.[68] Böylece yaygınlaşan eğitimle birlikte devlet artık ders kitaplarını kendisi belirlemeye başlamış ve 1869 yılında çıkardığı "Maarif-i Umumîye Nizamnâmesi" ile tarih derslerini her derecedeki okullarda zorunlu olarak okutmuştur.[69] Tarih dersinin müfredat içerisinde yer almasıyla birlikte, tarih eğitimi üzerinde baskı oluşturulmuş ve devlet kendi ideolojisinde politikacı/eğitimci yetiştirmek için tarihi bir araç olarak kullanmaya başlamıştır.[70]

Tanzimat Dönemi'nde atılan en önemli adımlardan biri ders kitaplarının yazılmaya başlanmış olmasıdır. Bu doğrultuda ilk adım, bir Darülfünun açılmasını isteyen Tanzimatçıların bu okulda okutulacak ders kitaplarının yazılması için oluşturdukları "Encümen-i Daniş" adlı kurumdur. 18 Temmuz 1851'de büyük bir törenle açılan ve ağırlıklı olarak devlet adamlarının bulunduğu 40 daimi üyeden oluşan bu kurum, Abdullah Cevdet'in kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet* dışında önemli bir eser verememiş ve 1862'den sonra ortadan kalkmıştır.[71] Bu kurumun ardından

---

[66] Büşra Ersanlı, *a.g.e.,* s.54.
[67] Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri,* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987, s.176.
[68] Galip Çağ, "Osmanlı Devleti'nde Tarih Öğretimine Dair Bir Değişim Dönemi Eseri: Ali Nüzhet'in Yeni Küçük Osmanlı Tarihi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* Mart 2016, Yıl/Vol.1, s.122.
[69] Nevzat Köken, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi 1923-1960*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s.26.
[70] Büşra Ersanlı, *a.g.e.,* 58.
[71] Abdullah Saydam, *a.g.e.,* s.471.

1869 yılında Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin yayınlanması ile birlikte öncelikle Sıbyan Mekteplerinde reform yapılması için harekete geçilmîş ve 25 Nisan 1870 tarihinde okullarda okutulacak ders kitaplarının yazımı için 13 maddelik bir nizamname yayınlanmıştır. Bu nizamnamede kitapların öğrenciyi özendirmesi, sade ve açık bir dille yazılmasının yanında Osmanlı Devleti'nin nasıl kurulduğu ve vakalar hakkında tarafsız bir tutum sergilenmesi gerektiği vurgulanmıştır.[72] Osmanlı eğitim sistemi açısından elzem olan nizamnamenin yayınlanması ile birlikte (1869) Osmanlı tarihindeki ilk tarih ders kitabı, dönemin en önemli aydınları arasından gösterilen *Ahmed Vefik Paşa*'nın kaleme aldığı *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*'dir.[73] Ahmed Vefik Paşa'nın eserinin ardından *Süleyman Paşa*'nın *Tarih-i Alem*'i, *Abdurrahman Şeref Efendi*'nin *Tarih-i Devlet-i Osmanîye*'si de XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde okullarda okutulan en önemli tarih ders kitapları arasındadır.[74] XX. yüzyılın başlarında ise okullarda okutulan Muhtasar Tarih-i Osmanî, Tarih-i Umumî ve Tarih-i Osmanî dersleri için ayrı ayrı ders kitaplarının yazılmaya başlandığı görülmektedir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitim alanında her ne kadar canlılık yaşanmış olsa da tarih eğitimine kısıtlama getirilmîş ve 1893 tarihli program ile yeniden düzenlenmiştir. Buna göre Sultan iktidarı aleyhine fikirler ortaya koyduğu sebebi öne sürülerek tarih-i Umumî dersleri programlardan çıkarılmıştır.[75] Bu tutum ileride işleneceği üzere II. Meşrutiyet Dönemi tarihçileri tarafından ders kitaplarında şiddetle eleştirilecektir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte tarih-i Umumî dersleri yeniden program içerisine girmiş ve konumuzun asıl safhasını oluşturan pek çok tarih ders kitabı kaleme alınmıştır.

[72] Galip Çağ, *a.g.m.,* s. 122-123.
[73] Büşra Ersanlı, *a.g.e.,* s. 66.
[74] Nevzat Köken, *a.g.m.,* s.73.
[75] Özlem Gümüşer, *a.g.m.,* s.34-35.

I. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARİH YAZICILIĞINA GENEL BAKIŞ

A. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Siyasi ve Fikri Yapı

II. Abdülhamid Devri meşrutiyet ve hürriyet gibi fikirlerin Osmanlı sınırları dışında gelişme imkânlarının yakalandığı bir devir olmuştur. Sultan Abdülhamid'in uyguladığı İslamcı siyaset ve beraberinde gelen şiddetli baskı, muhalif gençlerin sınır dışına kaçmalarına veya sürgün edilmelerine sebep olmuş, bununla birlikte gençler Batı'yı yakından tanıma fırsatı elde etmişlerdi. Hükümetin basın üzerindeki etkisini arttırarak muhalefete izin vermemesi ve sürgüne gönderilenlerin rütbe ve maaş ile derecelendirilmesi bir bakıma uzlaşma yolunda atılan adımlar olarak kabul görse de aslında devlet ile uzlaşanlara karşı ciddi bir muhalif kitlenin doğmasına da sebebiyet vermiştir. Böylece Yeni Osmanlı Cemiyeti'ne benzer fakat daha siyasi içerikte yeni bir teşkilatlanmanın da yolu açılmış oluyordu. Başlangıçta İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adı altında kurulan ve sonraları İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alan bu teşkilat, çıkardıkları çeşitli yayınlar ile hem Sultanı hem de ona tabii olanları şiddetli bir dil ile eleştirme yoluna gitmiştir.[76]

Devletin içinde bulunduğu buhranlı durumlardan Sultan Abdülhamid'i sorumlu tutan Cemiyet, dünyada olan bitenleri yakından takip etmiş, meşrutî bir yönetime sahip olan Japonya'nın istibdat ile yönetilen Rusya'yı yenmesini ve İran'ın parlamenter sisteme geçmesini kendilerine örnek alarak meşrutî yönetimin savunuculuğunu üstlenmişlerdir. 1908 yılındaki Reval görüşmelerinde İngiltere ile Rusya'nın Osmanlı aleyhindeki kararlarından da Sultan Abdülhamid'i sorumlu tutan Cemiyet, Balkanlarda çıkan isyan neticesinde Sultana meşrutiyetin ilanından başka

[76] Hilmî Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s.162-163.

çıkar yol bırakmamış ve 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine öncülük etmiştir.[77] Böylece anayasalı bir İslam devleti görünümündeki II.Abdülhamid'in yönetimi[78] son bulmuş ve ardından Osmanlı Devleti'nde siyasi ve fikri açıdan oldukça farklı görüşlerin yüksek sesle dile getirildiği yeni bir dönem başlamış oluyordu. Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinin altında Jön Türk zihniyetinin olması da bu devrimin aynı zamanda "Jön Türk Devrimi" olarak adlandırılmasına sebep olmuştur.[79]

Meşrutiyetin yeniden ilanı ve Abdülhamid'in tahtında bırakılması bu farklı görüşlerin çeşitli mecralarda dile getirilmesine ortam hazırlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyeti ilan ettirmesine rağmen Abdülhamid'i tahtında bırakmasının en büyük nedeni, sultanın basın üzerindeki etkisini halen daha muhafaza ediyor olmasından kaynaklanıyordu. Toplum içerisindeki büyük bir kitle, özellikle Anadolu coğrafyası olayın kahramanı olarak Sultan Abdülhamid'i görüyordu.[80] Yukarıda adı geçen uzlaşmacı gruptan olan Ahmet Mithat istibdat rejiminin Sultan Abdülhamid Han tarafından kapatıldığını şöyle izah etmeye gayret etmiştir:

> "*Gerek şeriat kanunlarının gerek tabii kanunların beşerî hürriyeti sağlayan esasları, şimdiye kadar müslim ve gayrimüslim her hükümdar tarafından yıkılmaya ve onların yerine kendi zorbaca emirleri bir anayasa tarzında yürütülmeye çalışılmıştır. Ancak şevketlü padişahımız Sultan Abdülhamid Han Hazretleri halifelik ve saltanat makamına asla yakışmayan ve hele kendisini milletten ve milleti kendisinden ibaret bilerek ömrünü ve bütün gücünü, mesaisini milletine hizmet ederek ad bırakmak isteyen hükümdarlar için kabul edilemeyecek birşey olan istibdat binasını, kendi eliyle ortadan kaldırmıştır. Hatta bu*

[77] Cengiz Dönmez – Şahin Oruç, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Öğretimi (Tedrisât-ı İptidâiye Mecmuâsına Göre)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006, s.7-8.
[78] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s.343.
[79] François Georgeon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930,* Yapı Kredi Yayınları, Çev: Ali Berktay, İstanbul 2006, s.24.
[80] Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s.147.

sırada istibdadı, halifelik ve saltanatın vasfına uygun sanarak; onu korumaya çalışanların muhalif fikirlerini de çiğnemişlerdir."[81]

Buna mukabil muhalif kitle ise meşrutiyetin ilanını ve hürriyetin hâsılını İttihat ve Terakki'ye ithaf etmekteydi. Meşrutiyetin ilanını takiben, özellikle Balkan coğrafyasında çıkarılan yerel gazetelerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyetin ilanındaki etkisini görmek mümkündür:

"*Millet-i necîbe-i Osmânîye kesb-i istihkâk itmiş olduğu meşrûtiyet-i idâreye ve bu idâre-i aliyenin ihtivâ eylediği hürriyet ve müsâvâta bugün kat'iyyen nâil oldu. Otuz iki sene evvel de aynı sa'âdet vaki' olmuşdu. Fakat ekseriyetdeki noksâni-i ma'rifet bu sa'âdetin sekiz ayda zevâlini îcâb etdirdi. Monteskiyö Ruh-ul Kavanin'de diyor ki: Milletler müstehak oldukları idâreye mâlik olurlar. Ve yine aynı eserde hükumet-i müstebide erkânı Amerika'nın hal-ü vahşetdeki akvâmına teşbih ederek akvâm-ı mezkûre sâhib oldukları eşcar-ı müsmireden iktitâf içun ağaçları köklerinden baltaladıkları gibi erkân-ı merkûme de menâbi-i vâridâtı kurutarak cibayet eyler mütâla'a hâkîmânesini serd eyliyor. İşte ni'met-i hürriyete, kâide-i müsâvâta adem-i nâiliyetimiz hep ekseriyetdeki noksâni-i ma'ârifden neş'et ediyordu. Bunu teyakkun eden erbâb-ı hamiyet alel-husus genç zâbitlerimiz şeban-ı vatanı feyz-i ma'rifden vâyedar itmek hizmet-i kudsîyesine koyuldular. Mekteb-i umûmîye ve husûsîyede tedrise başladılar. Elhamdülillah-i te'âlâ bugün bu mesâ'î-i mebrûrenin mükâfâtını gördük. Millet-i necibe-i Osmânîye'nin meşrutiyet-i idâreye suret-i kat'îyede kâil olduğunu anladık. Yek vücûd olarak dâhil olduğumuz Osmanlı Terakkî ve İttihâd Cem'iyet-i Hayriyesinin ta'kîb edeceği makâsıd-ı ulvîyeden birisi de efrâd-ı milletin şan-ı celîl-i Osmanî'ye lâyık olacak bir derecede hisseyâb-ı ma'rifet olmasıdır."*[82]

---

[81] Ahmet Mithat Efendi*, Üss-i İnkılâp*, Selis Kitaplar, İstanbul 2004, Yay. Haz: Tahir Galip Seratlı, s.132.

[82] Edirne Jandarma Kumandanı Mirliva İbrahim, *Yeni Edirne Gazetesi,* 1 Receb 1326, Numero 1, s.1.

31 Mart vakasının ardından Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesine kadar devlet otoritesi konusunda yaşanan bu ikilikli durum, Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından da devam etmiştir. Siyasi güç olarak başlangıçta yetkiyi tam olarak eline alamayan Cemiyet, isyanın ardından da gücü askeriye ile bölüşmek zorunda kalmış ve bu durum devletin politika açısından büyük bir buhran içinde kalmasına sebep olmuştur. Siyasi istikrarsızlık neticesinde pek çok farklı kabine kurulmuş fakat beklenen gelişim bir türlü sağlanamamıştır. Meşrutiyet rejiminin gideremediği bu istikrarsız düzen Said Halim Paşa tarafından şiddetle eleştirilmîştir. Said Halim Paşa, Kanun-i Esasî'nin ilan edilmesinin ardından bütün ümitlerin boşa çıktığını, devletin ikinci kez Fetret Devri yaşadığını belirtmektedir. Paşa yaşanan hayal kırıklığını şöyle ifade eder:

> "*Kanun-i Esasî'nin ahval-i ictimaiye-i siyasiye ve iktisadiyemizi akşama sabaha tağyîr etmek kudret-i i'câz nemâsını haiz olacağını, zelîllane olan ihtilafat-ı dâhiliyemizi bize unutturacağını ve cümlemizi yalnız vatan-i Osmanîye'nin şan ve azametini tahayyül eder büyük ve necib-i aile-i Osmanîye halinde mezc ve tevhid eyleyeceğini ümit eylemiştik. Halbûki daha ilk seneden itibaren bu tatlı ümitler bu güzel tahayyüller uçup gitti. Kanun-u Esasî'mizin bize bahş ve temin ettiği hukuk ve serbesti, idare-i hamidiyyenin derece-i nihayede tevsî' etmiş olduğu bütün sû' itiyadatımızı bîmuhâbâ istimal ettiklerimizden başka bir şey vermedi."*[83]

Bu hayal kırıklığından gelen muhalefete ve siyasi istikrarsızlığa rağmen Meclis-i Mebusan'da çoğunlukta olan İttihatçı kitlenin girişimi ile birlikte 1909 yılında Kanun-i Esasî'de bir takım değişiklikler yapılarak meşrutî ve parlamenter rejim sağlamlaştırılmıştır. Yapılan bu değişikliklere göre; Sultan sadece Sadrazamı ve Şeyhülislamı atama hakkına sahip olacak, meclis sadece kabinenin güvenoyu alamaması halinde feshedilebilecek lakin üç ay içerisinde hemen seçim yapılacak,

[83] Said Halim Paşa, "Meşrutiyet'in Tesirat ve Netayici", *Sebilü'r Reşad*, C.XV, S.383, İstanbul, 19 Kanunuevvel 1334, s.336.

yasa yapımı ve antlaşmaların imzalanması ise meclise ait bir yetki olarak kabul edilecekti.[84]

Devlet kademeleri içerisinde ani değişimlerin yaşandığı bu dönemde toplumsal anlamda da hürriyetten farklı beklentiler doğmuştu. Köylü kitle hürriyeti vergi ödememek anlamında algılarken, memurlar terfi ve maaş zammı olarak görmekteydiler. İçerisi henüz doldurulamamış kavramlar toplumda içinden çıkılmaz bir hal almaktaydı. Dışarıda ise Osmanlı Devleti'nin siyasi değişiminden faydalanan Avusturya-Macaristan, Bosna ve Hersek'i resmen ilhak ettiğini ilan ederken, Bulgaristan da bağımsızlığını tüm dünya kamuoyuna bildirmişti. Girit Yunanistan tarafından ilhak edilmîşti.[85]

Siyasi değişimlerin yaşandığı fakat çöküşün engellenemediği bu dönemde devletin bu buhrandan nasıl kurtulacağına dair üç önemli fikir varlığını hissettirmiştir. *Osmanlıcılık*, *İslamcılık* ve *Türkçülük* olarak kabul edilen bu üç fikir akımının tanımınıYusuf Akçura şu sözleri ile açıklar:

> "*Osmanlı ülkelerinde, garpten feyz alarak, kuvvet kazanmak ve terakki arzuları uyanalı, belli başlı üç siyasî yol tasavvur ve takip edildi sanıyorum: Birincisi Osmanlı hükümetine tabi muhtelif milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti vücuda getirmek. İkincisi, hilafet hakkının Osmanlı Devleti hükümdarlarında olmasından faydalanarak, bütün İslamları söz konusu hükümetin idaresinde siyaseten birleştirmek. Üçüncüsü, ırka dayanan siyasi bir Türk milleti teşkil etmek."*[86]

Osmanlıcılık diğer iki fikre nazaran daha eski bir döneme dayanmakta ve II.Meşrutiyet'in ilk yıllarında devletin ana ideolojik yapısını oluşturmaktaydı. Yine Akçura'ya göre *Osmanlıcılığın* amacı:

> "*Osmanlı memleketindeki müslim ve gayrimüslim ahaliye ayni siyasi hakları tanımak ve vazifeleri yüklemek; böylece aralarında tam*

[84] Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, .154-155.
[85] Cengiz Dönmez – Şahin Oruç, *a.g.e.*, s.9.
[86] Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976, s.19.

> *müsavat husule getirmek; fikirlerce ve dince tam serbesti vermek; bu müsavat ve serbestiden faydalanarak, söz konusu ahaliyi aralarındaki din ve soy ihtilaflarına rağmen yekdiğerine karıştırarak ve temsil ederek, Amerika Birleşik Hükümetlerindeki Amerikan milleti gibi müşterek vatanla birleşmiş yeni bir millîyet, Osmanlı milleti meydana çıkarmak ve bütün bu zor ameliyatın neticesi olarak da, 'Devlet-i Aliyye-i Osmanîye'yi' asli şekliyle yani eski hudutlariyle muhafaza eylemekti."*[87]

Bu doğrultuda Meşrutiyet Dönemi'nin ilk zamanlarında yöneticiler, eğitimi bir araç olarak kullanarak özellikle tarih ders kitaplarında *Osmanlıcılık* ideolojisini benimsemiş ve devletin parçalanmasını engellemek istemişlerdi. II. Mahmud Devri'nden itibaren bütün 19. yüzyıl reform faaliyetlerinin hatta II. Meşrutiyet'in temelinde dahi *Osmanlıcılık* ideolojisi yatmaktadır.[88] Özellikle Tanzimatçı aydınlar *Osmanlıcılık* idealini, Osmanlı vatanı ve Osmanlı hanedanına bağlılık temelleri üzerine kurmuşlardı.[89] Yine II. Meşrutiyet Dönemi'nin incelenen tarih ders kitaplarındaki *uhuvvet, adalet, hürriyet* ve *müsavat* gibi kavramların da bu anlamda birer *Osmanlıcılık* ürünü olduğunu söylemek mümkündür.

Balkan savaşlarına kadar etkisini hissettiren akım bu savaştan sonra etkisini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Nitekim akımın etkisini yitirmesindeki faktörler; Batılı devletlerin Osmanlı üzerinde yürüttükleri politikaların yanında, *Osmanlıcılığın* asıl hitap ettiği kitle olan gayrimüslimlerin bu fikir yapısını bir asimilasyon aracı olarak algılamaları ile devletin *Osmanlıcılık* adına gerekli etkin araçlardan mahrum olması gösterilebilir.[90] *Osmanlıcılığı* analiz eden Ziya Gökalp "*Sırf unsurların itilâfı maksadıyla 'Ben Türk değilim, Osmanlıyım' diyen Türkler, unsurların ne yolda bir itilâfa muvafakat edebileceklerini nihayet gayet acı bir surette anladılar"*[91] diyerek aslında *Osmanlıcılığın* gerçekleşmesi oldukça zor ve devleti yanıltan bir millîyet siyaseti olduğuna vurgu yapmaktadır.

---

[87] *a.g.e.*, s.19.
[88] Mehmet Kaan Çalen, *a.g.e.*, s. 252.
[89] David Kushner, *Türk Millîyetçiliğinin Doğuşu 1876 – 1908*, Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s.25.
[90] Mehmet Kaan Çalen, *a.g.e.*, s.254-255.
[91] Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, Ötüken Yayınevi, Haz: Mustafa Özsarı, İstanbul 2014, s.15.

Din ve millet ayırt etmeksizin tüm Osmanlı tebaasını yekvücut içerisinde birleştirmek isteyen *Osmanlıcılığın* başarısızlığının hissedilmeye başlaması bir başka fikir yapısının gün yüzüne çıkmasına meydan vermiştir. Yine *Osmanlıcılık* akımında olduğu gibi *İslamcılık* akımı da Genç Osmanlılar tarafından ortaya atılmış ve "*İslâm unsurlarını – evvela Osmanlı ülkelerindekileri, sonra bütün kürei arzdakileri – soy farklarına bakmaksızın dindeki ortaklıktan istifade ile tamamen birleştirmeye, her müslimin en küçük yaşında ezberlediği 'din ve millet birdir' kaidesine uyarak bütün Müslümanları, son zamanların millet kelimesine verdiği manâ ile bir tek millet haline koymaya çalışmak"*[92] anlamında kabul görmüştür.

Özellikle Tanzimat Fermanı'ndan itibaren gayrimüslimlere verilen tavizlere bir tepki olarak değerlendirilen *İslamcılık* politikası "*şeriatın değerlerini*" yeniden Osmanlı toplumuna dayatmak amacıyla özellikle II. Abdülhamid Devri'nde devletin resmi ideolojisi haline gelmiştir.[93] Bu dönemde *İslamcılığın* ideoloji olarak benimsenmesinde 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonra gayrimüslim tebaanın sayıca azalması oldukça etkili olmuştur. Nitekim sultan Kanun-i Esasî'nin 3. Maddesinde yer alan *Osmanlı Sultanının tüm Müslümanların halifesi* olmasından hareketle *İslamcılığı* desteklemiştir.[94]

II. Abdülhamid Dönemi'nin İslamcı aydınları Osmanlı İmparatorluğu'nu İslam medeniyetinin son büyük temsilcisi olarak görüyorlar ve Osmanlı'nın inkâr edilemez gerileyişini geçici buluyorlardı. Onlara göre *İslamlaşmak, İslam'ın özüne dönmek ve İslam'ı güncel ihtiyaçlar doğrultusunda* yorumlamaktı. Genellikle modernleşme hareketlerinin karşısında bulunan bir güruh olarak göze çarpan İslamcı aydın kitle, modernleşmenin gerekliliğinin de farkındaydı.[95]

Said Halim Paşa *Bizim için İslamlaşmak demek İslam'ın itikadiyatını, ahlakiyatını, içtimaiyatını, siyasiyatını daima zaman ve muhitin ihtiyacâtına en muvaffık bir surette tefsir ederek bunlara gereği gibi tevfik-i hareket etmekten*

---

[92] Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s.21.
[93] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.91.
[94] Selim Deringil, *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet Ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.29.
[95] Mustafa Oral, *a.g.e*, s.147.

ibarettir[96] diyerek, zamana ayak uydurarak modernleşmenin gerekliliğini de bir bakıma ortaya koymuş olmaktadır.

İslamcı aydınların bilim ve kültür hayatındaki tutumları ise oldukça müdafîdir. Bilimleri *aklî* ve *naklî* olarak ikiye ayırıyorlar ve tarihi bu iki kavram içerisine dâhil etmiyorlardı. Onlara göre tarih *Ulûm-u Umumîye* dedikleri bir diğer kategoride yer almaktaydı. Bu anlayışın gereği olarak da II. Abdülhamid yönetiminde Umumî tarih dersleri yasaklanmıştı.[97] Bu tutum yönetimi elinde bulunduran iktidarların ideolojilerini meşrulaştırmak için tarih derslerini bir araç kullandıklarının emaresi niteliğindedir.[98]

Uzun süre etkisini hissettiren *İslamcılık* II. Abdülhamid Dönemi'nde uygulanan bir politika olması neticesinde, mütefekkirler arasında ciddi muhalifleri de beraberinde getirmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Abdülhamid'e karşı yapılan hücumlar göz önünde bulundurulursa *İslamcılığa* karşı tutumun Abdülhamid'e karşı olan nefret ile bağlantılı olduğu savunulabilir. Nitekim bu fikir de özellikle cihan harbi esnasında bazı Müslümanların, Halifenin fetvasına rağmen Osmanlıya karşı cephe alması ile birlikte geçerliliğini yitirmiştir.

Türkçülük fikri ise Tanzimat'ın ardından Ahmed Vefik ve Ziya Paşalar tarafından evvela lisanda *Türkçülük* olarak ortaya çıkmış idi. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu adına siyasi bir fikir olarak değil, edebi bir akım olarak kalmıştır. Zamanla Yunanlıların, Sırpların ve diğer Hristiyan Balkan milletları ile Anadolu'daki Rum ve Ermeni isyanlarının yanı sıra Arapların bile millî istiklal davasına girişmeleri Türkler arasındaki millîyet bağının canlanmasına sebep olmuştur. [99] *"Irk üzerine müstenit bir Türk siyasi millîyeti husule getirmek"*[100] bağlamında bir *Türkçülükten* ise ancak II. Meşrutiyet Devri'nin ortalarından itibaren söz etmek mümkündür. *Türkçülüğün* siyasi bir kimlik olarak oluşumunun gecikmesi

[96] Said Halim Paşa, "İslamlaşmak I", *Sebilü'r Reşad,* C.XV, S.378, İstanbul, 15 Teşrinisani 1334, s.255.
[97] Mustafa Oral, *a.g.e.*, s.148.
[98] Zafer Toprak, "Müzakereler", *Türkiye'de Akademik Tarihçilik*, Kronik Yayınları, Ed: Ahmet Şimşek-Alaattin Aköz, İstanbul 2017, s.91.
[99] Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2015, s.79-80.
[100] Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset..*, s.23.

ise şüphesiz Türklerin hem Osmanlı hem de Müslüman kategorileri içinde bulunmasından kaynaklanmaktadır.[101]

Türkçülüğün ortaya koyduğu fikir yapısı öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmaktan ziyade Türk milletini esas alan bir devlet kurmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda *Osmanlıcılık* ve *İslamcılık* ile ciddi bir çatışma içinde olduğu görülür.[102]

B. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Eğitim Anlayışı

XIX. yüzyılın ilk yıllarından ve özellikle II. Mahmud Dönemi'nden itibaren Batı ile temasların artması devletin reformları kendi kurumları aracılığı ile uygulamaya koymasını beraberinde getirmiştir. Reform sürecinin temelini teşkil eden askeri reformların uygulanabilmesi için eğitim alanında yaşanan canlılık II.Meşrutiyet Dönemi'nde de bir arayış süreci olarak varlığını sürdürmüştür.[103] Bu dönemde eğitimin asıl hedefi, çok milletlu bir yapıya sahip olan ve son yüzyılda azınlıkların isyanı ile parçalanan Osmanlı birliğini yeniden teşkil etmek, nihayetinde Osmanlılık idealini gerçekleştirmektir. Bu ideali gerçekleştirmek için de ihtiyaç duyulan en önemli konu modern eğitim kurumlarının yaygınlaşmasıdır.

Dönemin etkin cemiyeti İttihat ve Terakki 1908 yılında kabul ettiği bir bildiri de şu ifadelere yer vererek mekteplerin yaygınlaştırılması konusunda önemli bir adım atmıştır:

> "*Emü tedris serbesttir. Kanun-i Esasî'de musarrah olduğu vecihle her Osmanlı kanun-u mahsusa tevfikan hususi mektep küşad edebilir. Bilcümle mekatip Devletin taht-ı nezaretinde bulunacaktır. Teb'ai Osmanîye'nin terbiyesi bir siyak-ı ittihad ve intizam üzere olmak için Umumî ve derununda serbest talim ve tedris olunur ve her unsura muhteliten küşade resmi mektepler açılacaktır. Tahsil-i ibtidaîde lisan-ı*

[101] Mehmet Kaan Çalen, *a.g.e*., s.275.
[102] Mustafa Oral, *a.g.e*., s.153.
[103] Nurhayat Çelebi – H. Tezer Asan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimi ve İnsan/Birey Yetiştirme Paradigmaları Analizi", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi,* C.3, S.1, Şubat 2014, s.264.

Türki mecburittalimdir. Mekatib-i resmiyede tahsil-i ibtidaî meccanendir.”[104]

İttihat ve Terakki Cemiyeti özellikle 31 Mart vakasından sonra eğitim sistemini merkezden kontrol etme gayretinde bulunarak; ders müfredatlarının, programların ve derslerde okutulacak kitapların kontrolünü ele almıştır. İptidailer ve rüştiyeler birleştirilerek zorunlu eğitim süresi uzatılmış ve okullar devletten ziyade partinin ideolojik yuvaları haline getirilmîştir.[105] *Osmanlıcılık* idealinin gerçekleştirilebilmesi için eğitimin devlet tekelinde olması gerektiğine inanılmış ve bunun için de Maarif Nezareti'nin ülkedeki bütün okulları denetleyebileceği yasaları çıkarmayı hedeflemişlerdir. Böylece özellikle yabancı okullarda Osmanlılık aleyhine olan faaliyetler durdurulacak ve Türkçe zorunlu kılınacaktı. Ancak hem İtalya ile olan Trablusgarp Savaşı hem de ertesinde patlak veren Balkan Savaşları sebebiyle bu politika uygulanamamıştır.[106] Aksine özellikle Balkan yenilgilerinin ardından *İslamcılığı* savunan aydın kitle savaşın yenilgi sebeplerinden biri olarak açılan modern okulları öne sürmüş hatta daha da ileri giderek okullarda sadece Kur'an okutulmasını bile teklif etmişlerdir.[107]

Eğitim konusunda yeni arayışların yaşandığı Meşrutiyet Devri'nde, okulların *Osmanlıcılık* doğrultusunda mı yoksa İ*slamcılık* ya da *Türkçülük* doğrultusunda mı eğitim vermeleri gerektiği tartışmaları, İmparatorluktaki Türk olmayan unsurların bağımsızlık ateşinden dolayı *Türkçülüğe* doğru yönelmeye başlamıştır. Özellikle Balkan harplerinden sonra, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu buhranlı dönemden kurtuluş, Türk unsurun kuvvetlendirilmesinde aranmaya başlamıştır.[108] Bu bağlamda öncelikle millî değerlerin üstünde sıklıkla durulduğu *malumat-ı ahlakiye, medeniyye, dinîye* ve *iktisadiye* gibi dersler müfredata eklenmiş, Balkan Savaşlarına kadar bu derslerde *Osmanlıcılık* hissiyatı yaygın

---

[104] Ercan Uyanık, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim", *Amme İdaresi Dergisi*, C.42, S.2, Haziran 2009, s.72-73.
[105] Mehmet Ö. Alkan, "II. Meşrutiyet'te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih Ve Eğitim", *Türkiye'de Tarih Yazımı,* Editörler: Vahdettin Engin – Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s.160-161.
[106] Ercan Uyanık, *a.g.m.*, s.73-74.
[107] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.454.
[108] Ercan Uyanık, *a.g.m.*, s.75.

görülürken, Balkan Savaşlarından sonra ise Türk millî kültürünün derin izleri derslerin içeriğine girmeye başlamıştır.[109]

Bu konuda dönemin önemli aydınları ihtilafa düşmektedir. Satı Bey ihtilafa düşülen konuda kendini hem okullarda sadece Kur'an okutulsun diyen kitleden ayırmakta hem de *Türkçü* düşüncedeki yapıyı eleştirmektedir:

> "*Bazı kimseler dil ve ırktan başka hiçbir bağa güvenmemek istiyor. Başka bağları değersiz sayıyor. Osmanlılık sade bir siyasi heyettir, parçaları arasında hiçbir manevi bağlantı yoktur diyorlar. Ben bu düşüncelere katılmıyorum: a) Osmanlıların çoğunluğu arasında din bağı vardır. Bu bağın önemi büyüktür. Batı alemine bakarak bunu küçük görmek yanlıştır. Unutmamalı ki İslamlık, Hristiyanlık gibi sade ahlaki değil, aynı zamanda içtimai bir dindir. b) Müslüman Osmanlıların tarihleri arasında aykırılık değil, ortaklık vardır. Tarih, Müslüman olmayanlara siyasetçe yer vermişse de Müslüman olanları birbirinden asla ayırmamıştır. Din ve millet birdir esasına sadık kalmıştır."*[110]

XX. yüzyılın *Türkçü* düşüncesinde temel taşlardan olan Ziya Gökalp de Satı Bey'e karşı hem onu hem de diğer İslamcı kitleyi eleştiren bir konumdadır. Gökalp eğitimdeki din tartışmaları üzerine ahlaki bunalımı kabul ederek şu görüşü benimsemiştir:

> "*Evet, gerçekten ahlaki bir bunalım vardı; bu bunalımın kaynağı da gerçekten dinîn kişi üzerindeki etkisinin zayıflaması sonucuydu. Fakat bu bunalımın çaresi, okullarda din eğitimi vermekte değildi. Ahlakını dinîn emirlerine ve yasaklarına dayandıran bir toplumdaki ahlak züht ahlakiyatıdır. Böyle bir ahlak, bütün ahlaki değerlerini dinden alan toplum var oldukça olumlu bir rol oynayabilir. Fakat çağımızda ahlak değerlerinin kaynağı artık din değildir. Türk toplumunun bugün manevi bir bunalımla karşılaşmasının nedeni buradadır. Türk toplumu bir ümmet toplumu olmaktan bir millet toplumu olmaya geçiş durumundadır.*

---

[109] Mehmet Ö. Alkan, *a.g.m.*, s.165.
[110] Hilmî Ziya Ülken, *a.g.e.*, s.263.

Eski ahlak değerlerinin dinsel temeli artık eskiden yaptığı görevi yapamıyor. Bu yüzden, bugün ahlak değerlerini dine dayandırmak isteyenler, bilmeden ahlaki çöküşe katkıda bulunuyorlar. Bunun içindir ki, Türk toplumunda din taassubuyla riyakârlık daima yanyana yürür. Dinsizlik bunların arasındaki çelişkiye tepkidir. Taassup, riyakârlık, dinîn ahlak değerlerinin kaynağı olma görevini yerine getiremeyişinin yansımalarından başka şeyler değildir."[111]

Satı Bey ve Gökalp Bey örneklerinde olduğu gibi II. Meşrutiyet Dönemi eğitim anlayışının hangi ilke doğrultusunda gerçekleşmesi gerektiği uzun süren tartışmalara sebep olmuştur. Bu sayede Türkiye tarihinde eğitim üzerine en çok yazı II. Meşrutiyet Dönemi'nde kaleme alınmıştır. Bu dönemde sistematik düzeyde olmasa da Batı'da cereyan eden tüm muasır düşünceler Osmanlı'ya aksettirilmeye çalışılmış ve bu sebeple eğitimin hangi koşullar altında hangi fikir doğrultusunda verileceği konularında belirsizlik yaşanmıştır. Ancak yavaş yavaş din konusundan arındırılan ilkokulların vilayetlerde çoğalmaya başlaması ile birlikte, milletal eğitim politikasının temelleri de atılmış oluyordu.[112]

Özellikle iptidaî mekteplerdeki "Muhtasar Tarih-i Osmanî" derslerinin hemen girizgâhında, Osmanlı tarihine başlanmadan evvel Türklerin eski tarih ve medeniyetlerinin öğretilmesi mevcut iktidarın taleplerinden biridir. Ayrıca her sınıfta Türk tarihi belirli kısımlara ayrılmış ve öğrencilerin Türk tarihindeki önemli şahsiyetlerini, Türklerin tarihteki kültürlerini, ictimai hayatlarını, bulundukları coğrafyaları ve tarihte bıraktıkları eserleri öğrenmeleri bir hedef olarak belirlenmiştir.[113]

Genelde eğitimde özelde ise ders kitaplarında dinî vurguların azalması şüphe yok ki en çok *İslamcılığın* savunucuları tarafından eleştirilen bir vaziyet almıştır. Kitlenin önemli yayın organlarından olan "*İslam Dünyası"*nda maarifteki aksaklıkların sorumlusu, dinî kavramların müfredattan kısmen de olsa çıkarılmasını sağlayan idare olarak gösterilmektedir:

---

[111] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.455-456.
[112] Nurhayat Çelebi – H. Tezer Asan, *a.g.m.*, s.265-266.
[113] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.*, s.191.

> "*Milletimiz maarife olan ihtiyacını tamamı ile anladı. Başımıza gelen bilcümle belanın maarifsizlik yüzünden olduğunu anlamayan, bilmeyen bir Osmanlı kalmadı. Bizde terakkiyesine teşebbüs edilen maarifin devam ve istikrarı ancak metin, kavi bir idare ile kabil olacağına hepimiz kaniyiz. Maarifi neşredecek herkesi fuyuzat-ı irfandan hisse mend edecek mekteplerdir. Mektep yalnız ismi ile neşr-i maarif edemez. Bunun için çare hasene mektep idaresini takviye ve tanzim etmektir. İdare dürbin ve nafiz bir nazara malik olmalıdır. Halbûki; bugün hususat-ı sairemizde görülen hal; mekteplerin idaresine nispeten pek mükemmel dense layıktır: işte bilumum mekteplerimizin neşr-i maarif edememesi hiç şüphesizdir ki idaresizlik yüzündendir."*[114]

Mekteplerdeki idaresizlik aşikârdır. Ancak II. Meşrutiyet Dönemi'nin maarifinde istenilen verimin bir türlü alınamaması farklı cephelerden değerlendirmeye tabii tutulabilir.

Yusuf Akçura meşrutiyet ilan edilmeden kısa bir süre önce kaleme aldığı makalesinde Osmanlı Devleti'nin maarif alanındaki başarısızlığının, Tanzimat'tan itibaren süregelen, medreselere dair herhangi bir ıslahat faaliyetinin olmamasından kaynaklı olduğunu savunmaktadır:

> "*Osmanlı rical devletinin son devirlerde ve alelhusus vaka-i hayriyyeden sonra ettikleri hataların fikrimce en büyüğü medreseleri ihmal eylemeleri olmuştur. Fatih'in Kanuni'nin medreseleri vazi ettikleri esas ve nizamlar gittikçe istikmal olunacağına ders vekili Halis Efendi Hazretlerinin cidden mevsuk metin ve memlu noktalarında ilmîhale bile muhafaza kalınmayarak tedenni ve inhitata mahkûm bırakmıştır. Mahmut Sani ve halefleri zamanında Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ictimai teşkilatı baştan ayağa tecdit ve ıslah edilmek ile uğraşılırken medreselere dair ciddi bir teşebbüs görülmüyor."*[115]

---

[114] "Bizdeki Maarife Ağlamalı Mı, Gülmeli Mi?" *İslam Dünyası,* S.6, İstanbul, 9 Mayıs 1329, s.94-95.
[115] Yusuf Akçuraoğlu, "Medreselerin Islahı", *Sırat-ı Müstakim*, C.IV, S.79, İstanbul, 25 Şubat 1325, s.5-6.

Akçura'nın değindiği durum II. Meşrutiyet Dönemi'nde de devam etmiş ve Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar boyunca eğitim anlayışının temelini oluşturan medrese sisteminin çöküşüne bu dönemde de bir müdahalede bulunulmamıştır.

Dönemin dikkat çeken bir diğer önemli gelişmesi, Fransız İhtilali ve ihtilalin Avrupa Devletlerine olan etkisinin tarih müfredatına girmeye başlamasıdır.[116] XIX. asrın başlarında Fransız İhtilali'nin gerçeklerine karşı bir nevi kulaklarını tıkayan Osmanlı yöneticileri Tanzimat ile birlikte adım adım önlemler almaya başlasa da, dünyaya yön veren ihtilalden derslerde bahsedilmemekteydi. Ancak meşrutiyet rejimi ile birlikte değişen ideolojik siyaset, konunun ehemmiyetinin anlaşılmasına önem vermiş ve müfredat konuları arasında ihtilaller silsilesi de eklenmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin eğitim sahasında yaşanan en mühim gelişmelerinden biri diğeri de "*muallim*" tipinde yaşanan değişimdir. Tanzimat Dönemi'nin "*maarif*" anlayışından ayrı olarak "*terbiye*" anlayışının eğitime egemen düşünce haline gelmesi, Tanzimat Dönemi'nin *münevver* ve Ahmet Mithat Efendi'nin *muallim-i evvel* tiplerinden farklı olarak, ilk kez *muallimliğin* bir meslek olarak kabul edilmesine ve toplum içerisinde saygı görmeye başlamasına vesile olmuştur. *Terbiye* ile *"çocuğu çevrenin etkilerine karşı yeni insan olarak yetiştirmek"* amaçlanırken, muallimlik ile de sadece *okutmak veya ceza vermek yerine fikir ve ahlak açısından örnek alınan* bir karaktere dönüşme meselesi kastedilmektedir. Bu *terbiye* düşüncesinin en tanındık ismi, dönemin önemli eğitimcilerinden ve *terbiye fenni* kavramını ön plana çıkaran Satı Bey'dir. Muallimliğin önem kazanması üzerine yeni okullar açılmış ve muallim sayısında ciddi bir rakamsal artış söz konusu olmuştur.[117]

Yusuf Akçura hem ideal muallim tipini hem de Meşrutiyet Dönemi'nin laikleşme yolunda attığı adımları İsmail Gaspıralı üzerinden ifade etmektedir:

> "*Bence İsmail beyi hakkı ile tarif edebilecek bir sıfat vardır ki o da ulemâ-i nasâranın Hazreti İsa'dan bahis ederken kullandıkları 'muallim' tabiridir. İsmail Bey muallim idi; o bir kısım beşeriyetin*

[116] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.*, s.191.
[117] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.453.

dünyaya ve hayata nazarlarını değiştirmeye muvaffak oldu; şimal Türklerinin hayat-ı fikriye ve ictimaiyelerinde azim bir inkılabın hususuna fikr-i menba, İsmail Gasprinski'nin dimağı olmuştur. Bu nokta-i nazardan İsmail Bey bir 'inkılapçı' ve medeniyet-i garbiyenin reformateur kelimesine idhâl ettiği mefhum-u murâd olunmak üzere bir 'mücedded'dir. Şark-ı İslamiye'de öteden beri büyük, küçük bir hayli inkılapçı mücerredler zuhur edegelmiştir. Bütün bu zevatın zemin faaliyetleri saha-i din idi; efkar-ı esasîyelerinin mihveri din oluyordu; şarkta sırf dünyevi (Laique) muallim ve müceddidleri hiç hatırlamıyorum. Şarklılar revâbıt dinîyeden alakalarını kati ettikleri zaman, ictimai kıymetleri de inkar ediyorlar ve maddi olsun, manevi olsun sırf ferdi kıymetleri hesaba alan mutasavvıf, epikveri veya kelbi oluveriyorlardı. Bugün bile şark mütefekkirlerinin çoğu ictimai kıymetlerin edyân mekşufeye istinad ettirilmeksizin, hatta onlardan istihraç olunmaksızın muhafaza edilemeyeceğine kani bulunuyorlar. İsmail Bey bu hususta bir istisna teşkil eder. İsmail Bey'in ictimai ve siyasi fikirleri dünyevidir; mâfevkültabîiyyata bağlanmaksızın da cemaate nafi efradının mevcud olabileceğine inanır."[118]

Akçura'nın verdiği İsmail Bey örneği II. Meşrutiyet Dönemi'nin maarif anlayışına yavaş yavaş giren bir düşünce yapısını göstermektedir.

Muallimin öneminin gittikçe arttığı bu dönemde, derslerde okutulacak kitapların giriş kısımlarında da öğretmenlere ithaf edilen yazılar görmek mümkündür. Doktor Hazik, "Malumat-ı Medeniye"sinin hemen giriş kısmında "Hevacelere" başlığı altında dersin muallimine şöyle seslenmiştir:

"*Hali hazırda doğru, dürüst hiçbir şeyimiz yoktur. İleride doğru, dürüst her bir şeye malik olabilmemiz için bugünden itibaren, büyük küçük hepimiz dört el ile geceyi gündüze katarak çalışmalıyız. Daima noksanlarımızı, hatalarımızı bilmeli ve onları tamir ve ıslah etmeliyiz. En*

[118] Yusuf Akçuraoğlu, "Muallime Dair", *Türk Yurdu (1. Seri)*, C.VI, S.12 (72), İstanbul, 27 Teşrinisani 1330, s.2409-2410.

mühim, fakat en bi kayd kaldığımız bir nokta var ise o da çocuklarımızın terbiye ve tahsilidir."[119]

Doktor Hazık küçük çocukların ne ailede ne de iptidaîlerde iyi bir terbiye göremediğini de eserinin giriş kısmında dile getirir: "*Ailelerimizde çocuklarımıza iyi bir terbiye-i iptidaîye verilmediği gibi iptidaîye mekteplerimizde de iyi bir ders-i iptidaîye verilmîyor."*[120] Ona göre vatanına iyi hizmet edecek olan şahsiyetler önce ailede iyi bir terbiye görmeli ardından da iptidaîlerde iyi bir eğitim almalıdırlar.

Tarih-i Umumî müellifi Mehmet Eşref de yine eserinin girişinde muallimin dersi nasıl işlemesi gerektiğini izah etmiştir:

"*Muallim vereceği dersi daha evvel hazırlamış olmalıdır. Öyle ki bizzat müşahede ettiği bir vakayı yahut işittiği bir hikâyeyi tasvir eder gibi dersi takrir etmeli ve neticede muhakemesini de söylemelidir. Hatta bazen mazi-i nakli siğası olan yerine kendi gözü ile görerek hikâye eder gibi mazi-i şuhud şuhut siğası olan tabirlerini kullanmakla vakanın emniyetle telakkisini temin eder. B u dersi dinleyen talebe de bir vakayı tasvir eden kimsenin karşısında bulunduğunu bilahere o vakayı diğerine ifade edeceğini düşünerek kemal-i intibah ile dinlemelidir. Anlatma esnasında söylenilen bir ismi zihninde tutmalı, vukaatından bahsedildiği sırada o ismi hali hazırda fiilin faili gibi zihninde canlandırmalı ve mevkii ile vukaatı arasındaki münasebeti düşünmelidir. Bir de suret-i hareketinin mantıklı ve kabul edilir olup olmadığını tefekkür ve mülahaza etmelidir.*"[121]

İlk kez II. Mahmud Devri'nde görülen Avrupa'ya öğrenci gönderme usulü[122] II. Meşrutiyet Dönemi'nde de eğitim politikalarından birini teşkil eder. Öğrencilerin özenle seçildiği ve belirli kıstasların getirildiği bu usul, Batıyı yakından tanıyıp takip etmek ve eğitimde Batı usullerini tatbik etmek isteyen meşrutiyet rejimi

---

[119] Doktor Hazık, *Malumat-ı Medeniye (Birinci Kısım),* İkram Matbaası, 1325, s.5.
[120] Doktor Hazık, *a.g.e.,* s.6.
[121] Mehmet Eşref, *Tarih-i Umumî Dersleri*, İzmir 1327, s.3-4.
[122] Arif Olgun Közleme, "Buhrnların Gölgesinde III. Selim Ve II. Mahmut Dönemi Modernleşme Girişimleri", *Toplum Bilimleri Dergisi,* Temmuz-Aralık, S.12 (24), s.150.

için mühimdir. Bu açıdan Meşrutiyet Dönemi'nin gazetelerinde sıklıkla Batıya gönderilecek öğrencilerin mülakat haberlerine rastlamak mümkündür:

> "*Adana eftalinden olmak şartıyla bera-yı tahsil için Avrupa bilad-ı muhtelifesine izam olunacak dört gencin şeriat-i ber-vech-i atidir: Adana ahalisinde olarak Avrupa'ya izam olunacak gençler tahsil-i idadiyi ikmal itmiş olacaklardır. İmtihana kabul olunmak içün evvela tezkire-i Osmanîyyeyi ve mektep şehadetnamesini, gerek kendisinin ve gerek yakın akrabasından birinin hiçbir suretle mahkûm olmadığında ve ailesiyle kendisinin ahval-i zemime ile meşhur bulunmadığına dair memleket-i meclis-i idaresinden bir tasdiknameyi hamilen yevm-i imtihandan la-akall bir hafta mukaddem Adana makam-ı vilayete bizzat müracaat itmek, saniyen: sini on sekizden dun ve yirmi beşten efzun olmamak, salisen: vücudca ilel ve emrazdan salim bulunmak icab ider. İmtihan suret-i atide Ağustos'un on beşinci günü icra olunacaktır. Darülmuallimin içün Türkçe, imla, kitabeti Fransızca imla ve kavaid, Hikmet, kimya "gayr-i uzvi". Mekatib-i aliye ve Darülfünun mezunları ikmal-i tahsil itmiş olduklarından bunlar müsabakaya dâhil olamayacaklardır."*[123]

Netice itibari ile söylenmelidir ki hürriyet döneminin yöneticileri Osmanlı Devleti'nde eğitim anlamında yeni bir çağın başlangıcını temsil etmektedirler. II. Abdülhamid yönetiminde her ne kadar eğitim alanında önemli reformlar yapılmış olsa da Meşrutiyet Dönemi'nin eğitim zihniyeti, fikir hürriyetinden dolayı daha canlı geçmiş ve Cumhuriyet Dönemi eğitim sisteminin temel yapısı oluşturulmuştur.

C. II. Meşrutiyet Dönemi Tarihçiliği Üzerine

II. Meşrutiyet Dönemi tarihçiliğini tahlil edebilmek için öncelikle müverrihlerin tarihe nasıl baktıklarını ve tarihçiliği nasıl tahayyül ettiklerini bilmek faydalı olacaktır. Hürriyetin ilanı ve ertesinde 31 Mart Vakası ile Abdülhamid'in

[123] Tanin Gazetesi, 7 Ağustos 1910.

tahttan indirilmesi, tarih ilmînin yaygınlaşmasını ve tarih alanında verilen eser sayısının artmasına vesile olmuştur. Bu dönemde pek çok müverrih Abdülhamid Dönemi'nde tarih ilmîne getirilen kısmi kısıtlamanın ardından tarihi araştırmalar yapmış ve tarih ilmî üzerine tetkiklerde bulunmuştur.

Ali Seydi ve Ali Reşat Beyler II. Meşrutiyet Dönemi'nin tarihçileri arasında önemli bir konuma sahiptirler. Keza kaleme aldıkları Tarih-i Umumî ve Tarih-i Osmanîler Osmanlı mekteplerinde okutulan en önemli ders kitaplarındandır. Ali Seydi ve Ali Reşat Beyler Tarih-i Umumî'nin hemen giriş kısmında tarihin önemi şöyle izah ederler:

> "*İnsanların en ziyade muhtaç oldukları bir fen, bir ilimdir. Çünkü: Tarih bilmeyen kimse ne iyi bir hükümet adamı, ne hariciye memuru, ne mükemmel bir askeri kumandanı, ne de bir müellif, bir muharrir olabilir."* dedikten hemen sonra medeniyet ile tarih arasındaki bağı şöyle ifade ederler: "*Medeniyette ilerlemiş olan milletler tarihe pek ziyade ehemmiyet verirler, mekteplerinde her ilimden ziyade tarih okuturlar."*[124]

Seydi ve Reşat Beylere göre tarih medeni milletler arasında vazgeçilmez bir öneme haizdir ve insanoğlunun faydalanması gereken mühim bir fendir.

Mehmed Fuad'a göre ise tarih "*bugünkü insan cemiyetlerini tanımak içim malik olduğumuz başlıca vasıtadır*."[125] Tarihin artık eskisi gibi telakki edilmediğini ve değişime uğradığını belirten Fuad Bey, "*Eski zihniyete göre tarih tekerrürden ibarettir; binaenaleyh onlar yıkılan bir müessesenin tekrar kurulabileceğine inanıyorlar; halbûki bugünkü tarihe göre tarihte tekerrür değil tevâlî vardır"* diyerek tarihteki süreç kavramının dahi değiştiğini, artık tarihin bir ilim haline gelerek telakki edildiğini belirtmektedir.[126]

---

[124] Ali Seydi – Ali Reşad, *Tarih-i Umumî (Birinci Cild)*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1335, s.4.
[125] Köprülüzade Mehmed Fuad, "İlim Hareketleri: Münevver Karşısında Tarih", *Hayat Mecmuası,* C.I, S.7, Ankara, 13 Kanunusani 1927, s.122.
[126] Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.m.*, s.123.

Ahmed Refik de tarih ilmî hakkında "*tarih geçmiş vakaları hikâye eder. Dünyada zaman geçtikte değişmiş olan toplumları anlatır. O halde tarih bize bu değişimleri anlattığı için her şeyin bir tarihçesi olmalıdır*." ifadelerine yer vermiştir.[127] Tarihin önemine değinen Ahmed Refik yine *insanların nasıl ilerlediğini* de tarihten öğrenilebileceğinin vurgusunu yapmaktadır.[128]

Bir diğer tarih ders kitabı müellifi Efdaleddin "*Tarih – ahval-i maziye-i ümmeden bahs eden bir ilimdir. Geçmiş milletlerin vakâyi'i tarih sayesinde öğrenilir. Onların suret-i teşekkül ve hayatları tarih ile tedkik olunur."*[129] diyerek tarihin basit bir tanımını yapmaktadır.

Celal Nuri'nin de çağdaşlarına benzer bir yorum ile modernleşmenin ve parlak bir geleceğin ancak tarihi iyi bilmek ile gerçekleşebileceğine dikkat çekmek istediği görülür:

> "*halde ve istikbalde tekâmül ve tefeyyüz etmek isteyen bir milletin her şeyden evvel mazisini bilmesi, lâyemut olan tarihinin ne gibi cereyanlara ittibâen devam edegeldiğini anlaması lazımdır. Esâtire karışan ezmineden itibaren bugüne kadar tarihinde sahibmakam olmuş hiçbir millet yoktur ki terakki ve tekâmül edebilmek için mazisinden tecerrüd etmiş olsun."*[130]

Benzer görüşler pek çok müverrih tarafından dile getirilmekle birlikte, II.Meşrutiyet Devri'nin tarihe bakış açısını, II. Abdülhamid Dönemi'nden ayıran yönüne bir diğer ders kitabı müellifi Nüzhet dikkat çekmektedir. Nüzhet'e göre:

> "*Devr-i İstibdadda yazılan bilcümle eserler bir tazyik altında yazıldığı için en lüzumlu ve istifadeli mübahisi henüz yetişmekte olan çocukların parlak ve cazibeli zihinlerini tenvire hizmet edecek yerleri tayy olunur ve hele tarih kitaplarının kuyruğu ve kulağı kesik bir hale getirilir idi. Hamdolsun devr-i ali-i meşrutiyet böyle tazyikleri, şiddetleri*

[127] Ahmed Refik, *Resimli Ve Haritalı Tarih-i Umumî*, İstanbul 1328, s.3
[128] Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum*, İstanbul 1330, s.3
[129] Efdaleddin, *Küçük Osmanlı Tarihi,* Karabet Matbaası, 1328, s.2.
[130] Celal Nuri, "Tarih-i Osmanî'nin Mukabili", *Edebiyat-ı Umumîye Mecmuası,* C.I, S.1, 1335, s.5.

ortadan kaldırdığından her muharrir evlad-ı vatanın istifadesini düşünerek kalemini istediği gibi idarede muhtar olduğundan meşrutiyetten sonra yazılan tarih kitaplarında hakayık-ı tarihiyye yalandan ve riya ve dalkavukluktan ari olarak tasvir edilecek ve talebenin bu vecihle istifadesi ziyadeleşecektir."[131]

Şüphe yok ki Nüzhet'in değindiği, II. Abdülhamid ve meşrutiyet dönemlerinin tarihe olan bakış açısındaki fark, tarih-siyaset ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü tarih ve siyaset, tarihin her devrinde karşılıklı etkileşim halinde bulunmuşlardır. İktidarlar ideolojik dönüşümlerini sağlam bir temele oturtmak için eğitimi ve özellikle de tarihi bir araç maksadıyla kullanarak, gerekli tarihsel zemini oluşturmak ve gereksinimler doğrultusunda tarihi yeniden yorumlamak yoluna gitmişlerdir.[132] Sultan II. Abdülhamid, Umumî Tarihi derslerini, ideolojik olarak benimsediği *İslamcılık* fikrine engel oluşturduğu gerekçesiyle kaldırmış ve kitapların basımını kontrol altına almıştı. Oysaki İttihatçılar ideoloji olarak *Osmanlıcılığı* benimsemekte ve henüz II. Meşrutiyet'in başlarında *hürriyet* ve *müsavat* sloganlarıyla hareket ederek tarih yazımı konusunda oldukça cürretkâr davranmış görünüyorlar. Ancak tıpkı Abdülhamid Dönemi'nde olduğu gibi II. Meşrutiyet Dönemi'nin tarih kitaplarının da objektif olunduğunu söylemek oldukça zordur.

Tanzimat Devri'nden itibaren canlanmaya başlayan ancak bir türlü beklenen ivmeyi kazanamayan tarih yazımı, II. Abdülhamid Dönemi'ndeki kısıtlamaların ardından Meşrutiyet Devri'nde öncelik verilen konulardan biri olmuştur. XX. yüzyılda bulunulmasına rağmen halen daha mükemmel bir Osmanlı tarihinin yazılmamış olmasından hareketle 1909 yılında *Tarih-i Osmanî Encümeni* kurulmuştur. Encümene kurucu üye olarak; Abdurrahman Şeref, Ahmed Tevhîd, Ahmed Refik, Ahmed Midhat, İskender Hoci, Efdaleddin, Diran Kilikyan, Zühdî, Ali Seydî, Karolidi, Mehmed Arif, Necib Asım seçilirken, yardımcı üyeler olarak da; Ali Emiri Efendi, Tevfik Paşa, Halil Edhem, Safvet, Süleyman Nazif, Arifi Paşa, Osman

[131] Nüzhet, *Küçük Osmanlı Tarihi,* Vezir Hanı 48 Numaralı Matbaa (Dersaadet), 1325, s.3.
[132] Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908-1960,* TTK Yayınları, Ankara 2011, s.95.

Ferid, Faik Reşad, Mehmed Galib, Musa Kazım ve Mistadikidis Encümende görev almışlardır.[133]

Encümenin kurulmasındaki en önemli faktör, eski tarihi usullerle çalışmak ve Batı'dan sadece eserleri tercüme etmek ile ilim ve irfan sahibi olunamayacağının anlaşılmasıydı.[134] Encümenin görevi; Osmanlıcılık ideolojisi doğrultusunda, modern usuller ile modernleşme yolundaki devletin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde bir Osmanlı tarihi kaleme almaktı. İlaveten Osmanlı tarihine ait vesikaların, risalelerin ve kayıtların yayınlanması da encümenin görevleri arasında bulunuyordu.[135] Fakat encümen üstlendiği vazifelerden birkaçını yerine getirse de mükemmel bir Osmanlı tarihi yazmak konusunda başarılı olamadı.

Başarısızlığın birinci sebebi, encümen azalığına seçilen kişiler arasında, düşünce yapısı olarak Batı'nın modern tekniklerine vakıf olamayan ve sadece hatır için encümene dâhil edilen kişilerin bulunması idi.[136] İkinci sebebini ise aslında en güzel Fuad Bey ifade etmektedir. Fuad Bey'e göre encümen tercüme ettiği birkaç siyasi eser ve yayınladığı Osmanlı Tarihi'nin ilk cildi dışında kayda değer bir eser bırakamamıştır.[137] Çünkü *Edebiyat tarihi, hukuk tarihi, güzel sanatlar tarihi gibi millî tarihin asıl gövdesini teşkil edecek marifet şubelerinde çalışan hiçbir adamımız yokken, tarihimiz hakkında garb menbaları baştanbaşa meçhulümüzken, millî kütüphanemiz, millî hazine-i evrakımız henüz bir tasvirden ibaretken ve hepsinin fevkinde, memlekette tarih telakkisi henüz kurun-u vustai şekilde bulunuyorken* böyle mükemmel bir Osmanlı tarihinin vücuda getirilmesini imkânsızdır.[138]

II. Meşrutiyet Dönemi aynı zamanda millîleşme çalışmalarının tarih yazımında da etkili olduğu bir dönem olmuştur.[139] Millîleşmeye verilen önemin artması sonucunda Meşrutiyet Dönemi *ilmî tarih* ve *millî tarih* kavramlarının

---

[133] Halil İnalcık, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları", *Türkiye'de Tarih Yazımı,* Ed: Vahdettin Engin – Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s.179.
[134] Mustafa Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik,* Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2014, s.23.
[135] Ahmet Özcan, *a.g.e.,* s.112-114.
[136] Mustafa Oral, *a.g.e.*, s.23.
[137] Köprülüzade Mehmed Fuad, "Bizde Millî Tarih Yazılabilir Mi?", *Yeni Mecmua,* S.22, 6 Kanunuevvel 1917, s.427.
[138] Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.m.*, s.428.
[139] Ahmet Şimşek – Funda Alaslan, "Millîyetçi Tarihten Millî Tarihe, Çatışmacı Eğitimden Barışçı Eğitime Doğru Türkiye'de Tarih Ders Kitapları", *Akademik Bakış Dergisi,* S.40, Ocak-Şubat 2014.

sorgulandığı bir dönem haline gelmiştir. Dönemin tarihçileri *ilmî tarihin* tarafsızlığını kendilerine bir ilke olarak benimsemiş olsalar bile, dönemin siyasi karmaşası onları özellikle Balkan harbinden sonra *ilmî tarih* ile *millî tarihi* sentezleme yoluna sürüklemiştir.[140]

İlmi tarih ve *millî tarih* tartışmalarına katılan Ahmed Refik meşrutiyetin ilk yıllarında kesin bir ifade ile *ilmî tarihin* daha faydalı olduğu kanaatindedir. Refik'e göre *millî tarih* yazımı, millî duyguları ön plana çıkararak gerçeklerin anlaşılmasını güçleştireceğinden oldukça zararlı bir tutumdur.[141] Ancak Ahmed Refik bu düşüncesi ile ileride çelişir konuma gelecektir. Keza kaleme aldığı Tarih-i Osmanî ders kitabında millî duyguları ön plana çıkararak yeni bir kimlik oluşturma çabasında bulunmaktadır. Özellikle II. Abdülhamid Dönemi hakkında kaleme alınan cümleler ilmî olmaktan oldukça uzak ve şahsi hissiyatı ön plana çıkaran cümlelerdir.[142]

Ahmed Refik gibi XX. yüzyılın hemen başlarında *ilmî tarihin* kavisi altında *millî tarihe* karşı olanlar, tıpkı Ahmed Refik gibi *millî tarih* usulünün gerçekleri tahrif edeceği ve modern usuller doğrultusunda tarafsız bilgilere sadece *ilmî tarih* usulü ile ulaşılabileceği inancına vakıftırlar. Onlara göre gelişmekte ve modernleşmekte olan bir millet, tarihten gerekli dersleri çıkarıp aynı hatalara tekrar düşmemek için *ilmî tarih* usulünü kullanmalıdır.[143]

Millî tarihin ne derece faydalı olacağı konusunu irdeleyen Celal Nuri Bey ise tarihin *millî tarih* ve *tenkidî tarih* olmak üzere ikiye ayrıldığını belirterek her ikisinin de bir milletin gelişimi açısından gerekli olduğunu savunmaktadır. Ancak *millî tarih* mübalağalı işlendiğinde gerçeklerden uzaklaşılacağına, *tenkidî tarihin* mübalağalı işlenmesi halinde de millî hislerden yoksun kalınacağına dikkat çekmektedir.[144]

Meşrutiyet Dönemi'nde *ilmî tarih* usulünün popülerleşmesi karşısında, *millî tarih* usulünün de gerekliliğine dikkat çeken Celal Nuri, destanların dahi zaman

---

[140] Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Tarih Düşüncesi..*, s.151-152.
[141] Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umumî (Birinci Cild),* İstanbul 1328, s.16.
[142] Bkz. Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî,* Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1328.
[143] Mehmet Kaan Çalen, *a.g.e.*, s.155.
[144] Celal Nuri, "Millî Tarih, Tenkidî Tarih", *Edebiyat-ı Umumîye Mecmuası,* C.II, S.36, İstanbul 1335, s.171-172.

zaman faydalı olabileceğini belirtmektedir: "*(dasitan) tarzı bile gayesine atf-ı nazar edilince doğrudur; yalnız bilmîş olalım ki bu doğruluk nisbidir; yekcihettir; pek o kadar zeyl-i şümul değildir; yalnız faidelidir; bunun millete zararı olmaz. Her müfid, bir nokta-i nazardan doğrudur."*[145] Destanların ve destanlardan yola çıkarak millî hisleri ön plana çıkaran *millî tarih* usulünün özellikle halk bazında oldukça faydalı olacağına kanaat getiren Celal Nuri, toplumun diğer kesimi için de farklı bir tarih usulünün mübalağa edilmeden gerekli olduğuna kanidir: "*Lakin tarz-ı mu'tâdında efsane insanlara kâfi gelmez. Rüşt mantıkiyeleri tahakkuk edenlerin biraz da tarihe ihtiyaçları vardır. Fakat bütün bütün tenkidi ve tahlili, ilmî bitaraf tarih de belki herkese biraz fazla gelir."*[146]

Görüldüğü üzere toplumun eğitim düzeyi ve seviyesi açısından farklı olan kesimlerine farklı tarih usulleri ile yaklaşılması gerektiğini savunan ve bu anlamda *millî tarih* usulüne karşı sert tavır takınan müelliflere karşı çıkan Celal Nuri *millî tarih* usulünün de elzem olduğunu savunmaktadır. Fakat sadece *millî tarih* usulünü kullanmak da ona göre sakıncalıdır:

> "*Felsefe-i sarfa, tarih tahlili gibi yüksek mübahisin mübtediler ile münasebeti yoktur. Hele bunların mekteplerle asla bir alakasını tasvir edemem. Ceffelkalem diyebilirim ki mebâdîye müftekir olanlar için bunlar alelekser muzırdır. Fakat, acaba, bu esbabdan dolayı felsefe-i sarfa ve tarih tahlili mahkûm ihmal ve terahı mı olmalıdır? Hayır! Bu takdirde ilim ve fen durur, terakki ve medeniyet durur, vatan ve millet durur."*[147]

Celal Nuri bu bağlamda mevcud iki tarih usulünden birine karşı olmanın taassup kabul edilebileceğini dile getirmektedir. Celal Bey'e göre birçok eski Osmanlı müellifi, vakanüvis ve şehnameci, millî hisleri ön plana çıkararak *tenkidî tarihten* yoksun eserler kaleme almışlardır. Fakat bu eserler tam manasıyla bir *millî tarih* olarak da kabul edilmemektedir. Çünkü kaleme alınan bu eserlerin geneli, tarihe hizmet için değil dönemin hükümdarına hizmet için veyahut dönemin

---

[145] Celal Nuri, *a.g.m.*, s.171.
[146] Celal Nuri, *a.g.m.*, s.172.
[147] Celal Nuri, *a.g.m.*, s.172.

ideolojisine hizmet için kaleme alınmış eserlerdir. Bu eserlerde daima bir hikmet aranmakta veya toplumu bir hedefe yöneltmek için mübalağalara yer verilmektedir:

> "*Maatteessüf eski tarihlerde erbab-ı kalem, daima bir hikmet tasvir ve akvamı fevkültabiiye bir nokta-i nazardan makbul veya her devri telakki ile muhakeme etmişler. Bittab' bu iddiayı ispat için vaka-i tahrife uğramış, hadisata türlü türlü manalar verilmîş, ankasdin bir takım mevad unutulmuş veya asla ehemmiyeti olmayanlar mübalağa edilmîştir."*[148]

Bu tutum Celal Nuri için tahammül edilemez bir durumdur ve kesinlikle faydalanılacak eserler kategorisinde bulunmazlar. Hatta Celal Bey daha da ileriye giderek o eserlerin yakılmasını tavsiye etmektedir:

> "*Müverrihler kafilesinin sonunda fakat ehemmiyet itibariyle başında bulunan Namık Kemal'de dâhil olduğu üzere bu cemaat Türk milletini dalalete sevk etmiş, ondaki muhakeme kabiliyetini köreltmiştir. Bayezid meydanında bütün bu kitaplarımızı yaksalar, zerrece teessüf etmeyeceğim. Hiç olmazsa bundan sonra muhakememizi kurtarırız. Bu kitaplar ancak müelliflerinin cehli hakkında bir fikir edinmek için okunabilir; eğer bu gaye olmasaydı bütün bu kütüphaneleri ateşte yakmak iktiza ederdi. Bunlar insanı iğfal eder, hele ilim ve irfanda tecrübeleri olmayanlar sapıtır."*[149]

Celal Nuri'nin tarih yazımı konusundaki bu keskin görüşüne Fuad Bey, asıl yapılması gerekenin yazılanları ve olayları dönemine göre değerlendirmek olduğunu belirterek günümüz tarih anlayışının öncülüğünü üstlenmiştir. Fuad Bey'e göre bu eserleri yakmak yerine onları Avrupalı tarihçilerin çağdaş usulleri ile değerlendirmeli ve onları tatbike muktedir olunmalıdır. Çünkü eski eserlerimizin ehemmiyeti, hem

---

[148] Celal Nuri, "Tarih Usullerine Dair", *Edebiyat-ı Umumîye Mecmuası*, C.II, S.34, İstanbul 1335, s.133.

[149] Köprülüzade Mehmed Fuad, "Musahebe: Eski Tarih Eserlerimizi Yakmalı Mı?", *Hayat Mecmuası,* C.IV, S.85, Ankara, 12 Temmuz 1928, s.125.

Türk tarihine hem de münasebette bulunduğumuz Avrupalı devletlerin tarihine haizdir.[150]

Fuad Bey'in *ilmî tarih* ve *millî tarih* kavramlarının tartışılmasının dışında daha realist davranarak aslında belirlenecek usulden önce tarihçiliğimizin geliştirilmesi konusunda bazı tenkitleri vardır. Meşrutiyet öncesi devirlerdeki Osmanlı tarih müelliflerinin, doğal olarak şairlik ve müverrihlik hususlarında iç içe geçtiklerini ifade eden Fuad Bey, bunun sebebi olarak da az çok bir medrese eğitimi gördükten sonra yazı yazmaya başlayan müelliflerin kısıtlı bilgilerinden dolayı kendisinden önceki müverrihi taklide yönelmiş olmalarını göstermektedir. Ona göre *tarihin telakkiye mazhar olamamasından dolayı şikâyete hakkımız yoktur.*[151]

> "*Meşrutiyet'in ilanından sonra eski idarenin şiddetle men ettiği tarihçilik merakı memlekette adeta müfrit bir surette hükümferma olmaya başladı. Her gün yeni bir asar-ı tarih meydana çıkıyor bilhassa tebliğ ile muhtelif kalemler tarafından tercüme olunuyor, tarih-i siyasi, şark meselesi, tarih-i İslam gibi unvanlara kitapçı camekânlarında tesadüf ediliyordu. Otuz sene bütün mütemeddin ilimle alakası kesilmîş bir memlekette hariçte geçen şeyleri öğrenmek maksadıyla gösterilen bu hücum pek tabii idi. Asıl garip ciheti bu esnada millî tarihimize ait ve 'şahsi' hiçbir eser-i ilmînin meydana çıkmamış olmasıdır. Memlekette müverrih ve alim yokluğunun en aşikâr meselelerinden birini de bu teşkil ediyordu."*[152]

Fuad Bey'in dikkat çekmek istediği husus; meşrutiyetin ilanı ile birlikte tarihe olan ilginin artmasına ve tarih eserlerinin sayıca artış göstermesine rağmen sürekli olarak tercümelerin yapılması fakat şahsi hiçbir eserin ortaya koyulamamasıdır. Nasıl ki meşrutiyet öncesi devirlerde kendi eski müverrihlerimizi taklide yelteniyorsak meşrutiyet ile birlikte de özellikle Fransız alimleri taklide yönelmemiz bizde tarihçiliğin gelişmemesine bir etken olarak gösterilmektedir.

---

[150] Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.m.*, s.125.
[151] Köprülüzade Mehmed Fuad, "Tetkik ve Tenkid: Bizde Tarih Ve Müverrihler Hakkında", *Bilgi Mecmuası,* C.I, S.2, İstanbul 1329, s.185.
[152] Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.m.*, s.186.

Fuad Bey gibi Yusuf Akçura da müverrihlerin sürekli tercüme ile eserler ortaya koymalarının, olayları doğru yorumlayamama sonucunu beraberinde getirdiğini belirtmektedir. Mesela *şark meselesini* Fransız alimlerden tercüme ederek yorumlayan bir Türk tarihçisinin, olayı Fransız gözüyle gördüğünden dolayı bir Fransız gibi yorumlayacağını belirten Akçura, oysaki olayın şark gözüyle değerlendirildiğinde "*şark meselesi*" değil "*garb meselesi*" olduğunu ifade etmektedir.[153] Akçura'ya göre Batı dünyasından yapılan tercümeler bir noktaya kadar gereklidir fakat tercümeden öteye gidememek de olayları sadece onların gözünden görmemize sebep olacaktır ve bu durum da Osmanlı siyasi ve ictimai hayatını olumsuz etkileyecektir.

II. Meşrutiyet tarihinin tartışılagelen bir diğer konusu ise tarihin taksimi konusudur. XVIII. ve XIX. yüzyılın Avrupa'da ihtilaller silsilesine tabi olması, bu asırlarda siyasi tarihin önem kazanmasına vesile olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de 1908 yılında meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi, Meşrutiyet Devri'nde siyasi tarihe daha fazla ağırlık verilmesine sebep olurken askeri tarih de bununla birlikte önem kazanmıştır.[154]

Fuad Bey özellikle encümeni Osmanlı tarihini sadece siyasi ve askeri tarihten ibaret görmeleri sebebiyle eleştirirken, bir tarihçinin görevini, incelenen hususun her detayına hâkim olmak suretiyle ifa edebileceğini belirtir:

> "*kayıp olmuş medeniyetleri, zamanları, manzara-i Umumîyesiyle, tabîî şekl-i hayatıyla, münferid ve müstesna vakaların ehemmiyetini had hakikisine tenzîl ederek yaşatmaya mecburdur. Binaenaleyh müverrih vaka-i maziyesini nakl ve ihya etmek istediği cemiyetin evvela menşe-i ırkiyesini, muhit-i hikemi ve coğrafyasını, tarz-ı teşekkülünde müdâhildar olan amelleri, kuvve-i siyasiyenin tarz-ı tevezzü' ve tahkimini, aile iktisadiyatını, halk hayat ve teşkilatını, bu teşkilatın resmi teşkilat ile münasebetlerini, şekl-i mülkiyeti, ziraat ve ticaret ve sanayi, lisan ve edebiyatı, dinî, terakkiyat-ı ilmîyyeyi, mücavir*

[153] Yusuf Akçuraoğlu, "Tarih-i Görüşe Dair", *Türk Yurdu*, C.I, Nu:5, Şubat 1341, s.350.
[154] Yusuf Akçuraoğlu, *a.g.m.*, s.351.

kavimlerle maddi ve manevi münasebatın derecesini vâzı' hattlarla gösterecektir."[155]

Köprülüzade'nin bu görüşünü Yusuf Akçura da şu sözleri ile desteklemektedir:

"*zamanımızda bir mütemeddin kavmin dâhili tarihi tedkik olunacağı zaman, o kavmin belli başlı faaliyetleri, birkaç nev' harekete ircâ' etmek kabildir; mesela siyasi hareketler, millî hareketler, ictimai hareketler, iktisadi hareketler. Bir kavmin sayılamayacak kadar çok ve karışık faaliyetleri böyle birkaç ana hattı etrafında toplanırsa, o kavmin hayatı, tarihi biraz daha kolaylıkla anlaşılmış olur."*[156]

Konuya biraz daha farklı bir bakış ile yaklaşan Celal Nuri ise Osmanlı tarihini üç ana kısma ayırır: bunlardan birincisi *Tarih-i İslam,* ikincisi *Tarih-i Turan,* üçüncüsü ise *Tarih-i Rum*'dur. *Irk itibariyle Türk tarihinin, zaman nokta-i nazarından İslam tarihinin ve mekan hissiyetiyle de Rum tarihinin* Osmanlı tarihi açısından elzem olduğuna vurgu yapan Celal Nuri, muhtasar bir Osmanlı tarihi kaleme alınacak ise bu üç ana konuya da hâkim olunması gerektiğini ifade etmektedir.[157]

II. Meşrutiyet tarihçiliği yeniliklerin oluşmaya başladığı, taklitten kaçınmanın gerekliliğinin farkına varıldığı ve dillendirildiği bir dönem görünümündedir. Ancak görünen o ki Meşrutiyet Dönemi tarihçiliği gelişim gösterdiği kadar da eleştirilen bir dönem olmuştur. Fuad Bey Meşrutiyet Dönemi tarihçilerinin terakkisini analiz ederken, eski müverrihlerin kötü tarihçilikleri karşısında en azından *hoş bir eda ile* kabahatlerini hafifletmeye çalıştıklarını fakat bugünkü müverrihlerin *tarz-ı telakki itibariyle Hoca Saddedin Efendi'den daha müterakki bulunmadıkları halde kudret-i tahrir itibariyle ondan fersah fersah dûn bir seviyede* bulunduklarını ifade eder.[158]

---

[155] Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.m.,* s.189.
[156] Yusuf Akçuraoğlu, a.g.m., s.351.
[157] Celal Nuri, *"*Tarih-i Osmanî'nin Mukabili*"..*, s.6.
[158] Köprülüzade Mehmet Fuad, *a.g.m.,* s.188-189.

Fuad Bey dönemin tarihçiliğini yoğun bir şekilde tenkit etse de "*Ahmed Refik Bey gibi tarihin adi bir masalcılıktan ibaret olmadığını anlayarak garb müverrihlerinin usullerine ittibâ etmek isteyenler"*in de bulunduğunu belirtmektedir.[159] Bursalı Tahir, Faik Reşad, Amasyalı Hüseyin Bey, Ali Emiri ve Ali Kemal gibi eserlerinde Batılı usulleri tatbike çalışanların da var olduğunu belirten Köprülüzade'ye göre ilmî usulleri tavsiye ile birlikte bu usulleri eserinde uygulayabilen tek tarihçi de Akçuraoğlu Yusuf'tur.[160]

Dönemin bir diğer önemli gelişmesi ise Türklüğün eserlerde ön plana çıkarılmasına paralel olarak Türk tarihi araştırma sahasının da genişletilmîş olmasıdır. Özellikle Akçura'nın eserlerinde sıkılıkla tesadüf edebileceğimiz bu gelişme dönemin pek çok eserinde görülmektedir. Türk tarihinin sadece Osmanlı tarihinden ibaret olmadığı, Osmanlı öncesi Anadolu ve Orta Asya coğrafyasında kurulan Türk Devletlerinin ve o coğrafyada yaşayan kavimlerinde Türk tarih araştırma sahasında bulunduğuna ait görüş oldukça popülerdir.[161] Türk tarihi araştırmalarının noksanlığını Akçura " *Türk tarihi pek nâkısdır; pek az işlenmiştir; pek çok sa'y ve gayret bekliyor. Osmanlı Türkleri arasında, ciddi olarak, Türk tarihi telifine kalkışan veya buna hizmet edecek mevad, asar cem'ine çalışan zatlar pek az oldu."*[162] sözleriyle ifade etmektedir. Akçura'ya göre Türk tarihi araştırmalarının meşrutiyet öncesinde gereken önemi kazanamamasının en mühim sebebi *Devlet-i Osmanîye'nin tuttuğu tarz-ı siyasete muvaffak*[163] görülmemesidir. Ancak özellikle Balkan harplerinden sonra *Türkçülüğün* siyasi bir ideoloji olarak ortaya çıkışı bu engeli ortadan kaldırmıştır.

D. Tarih Ders Kitaplarının Ortaya Çıkışı Ve Kısaca Gelişim Süreci

Millîyetçilik çağı olarak kabul edilen XIX. asrın en büyük problemlerinden biri siyasi kimlikleri tayin edebilmek maksadıyla tarih öğretimi olmuştur. Tarih

[159] Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g..m.*, s.188.
[160] Mehmet Kaan Çalen, *a.g.e.*, s.197.
[161] Bernard Lewis, ''Türkiye'de Tarihçilik ve Millî Uyanış'', Türk Yurdu, S.281, Haziran 1960, s.11.
[162] Yusuf Akçuraoğlu, "Türk Ve Tatar Tarihi I", *Türk Yurdu (1.Seri),* C.II, S.18, İstanbul 12 Temmuz 1328, s.557.
[163] Yusuf Akçuraoğlu, *a.g.m.*, s.557.

öğretiminin en önemli araçlarından olan tarih ders kitapları ise bu sayede XIX. yüzyıl Avrupa'sının siyasi iktidarları tarafından toplumu yönlendirebilecekleri bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Ders kitapları zorunlu olarak okutulduğundan dolayı *meşrulaştırıcı* olmanın yanında *toplumsal ilişkileri yeniden üretici* bir özelliğe de sahiptir.[164]

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın hemen başlarında, reformcu sultanlar döneminde, rüştiye mekteplerinin teşkilatlandırılması, eğitime olan eğilimin artmasına sebep olurken, okullarda okutulacak ders kitaplarının eksikliği de ortaya çıkmış oluyordu. Özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren mektep sayısındaki artış ders kitaplarına olan ihtiyacı arttırmıştı. Başlangıçta Fransızcadan çevrilen tarih ders kitapları[165] ihtiyacı karşılıyor gibi gözükse de içerik ve ideoloji olarak devletin istediği mahiyette değillerdi. Önceki dönemlerden kalan kitaplar da tam anlamı ile tarih kitapları değil, din ile iç içe geçmiş olan eserlerden ibaretti.[166]

Tanzimat Dönemi ile birlikte "*ders kitaplarının kültür taşıdıkları, değerleri aksettirdikleri ve kişiler ile milletin entellektüel gelişiminde bir atlama noktası vazifesi gördükleri"*[167] anlaşılmaya başlamıştır. Ancak asıl önemli adım 1869 yılındaki *Maarif-i Umumîye Nizamnamesi* ile atılmıştır. Nizamnamede ilk ve orta seviyedeki okullarda tarih derslerinin okutulması kararlaştırılmıştı. Buna göre Sıbyan mekteplerinde *Muhtasar Tarih-i Osmanî*, Rüştiyelerde ise hem *Tarih-i Osmanî* hem de *Tarih-i Umumî* dersleri görülecektir. Diğer tüm derslerde olduğu gibi tarih dersleri için de bir müsabaka düzenlenerek, okullarda okutulacak tarih ders kitaplarını devlet kendi eliyle seçmek istemiştir.[168]

Ders kitaplarının siyasi ideolojiler ile ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda hiçbir hükümet, kendi ideolojisine ters düşen bir kitabın

---

[164] Hasan Gürkan, "Türkiye'de İlkokullarda Tarih Öğretimi: Ders Kitapları Örneği (1869-1920)", *Tarihin Peşinde,* S.18, Yıl:2017, s.199.
[165] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.*, s.65.
[166] Yurdagül Mehmedoğlu, "1838-1920 Yılları Arasında Örgün Eğitim'de Kullanılan Dinî ve Ahlaki Bilgi İçeren Üç Ders Kitabına Eleştirel Bakış", *İslami Araştırmalar Dergisi,* C.14, S.3-4, Yıl:2001, s.530.
[167] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.*, s.65-66.
[168] Ahmet Şimşek – Fatih Yazıcı, "Türkiye'de Tarih Öğretiminin Dünü, Bugünü", *TYB Akademi,* S.8, Yıl:3, Mayıs 2013, s.10.

okullarda okutulmasına müsaade etmeyecektir. Bu bağlamda ders kitaplarının oluşumunda devlet için iki seçenek vardır. Birincisi, devletin müsabaka yolu ile kendi belirlediği müfredat doğrultusunda birden fazla kitap yazdırması ve içlerinden birini seçmesi, ikincisi ise kitap yazmak isteyenlerin serbest olarak kitap yazmaları, fakat ruhsatı devletten almalarıdır. Her iki şekilde de devlet mekteplerde okutulacak ders kitaplarını kendisi seçme imkânına sahiptir.[169]

Bu seçeneklerden birincisinin tercih edildiği bu dönemde yazılacak olan eserin esasları da önceden devlet tarafından belirlenmiştir. Buna göre; "*hakîkât-ı veçhile bîtarafâne yazıp fakat muhabbeti vataniyyeye müteallik mevaâdın senâ ve sitâyişiyle yâd"* edilerek eserin kaleme alınması istenmiştir. İlaveten ele alınacak eserin "*hikâye yolunda yazılması, muhakemeye girişilmeyip iyi hareketlerin övülmesi, fena hareketlerin de ayıplanması"* konularına dikkat edilerek yazılması talep edilmîştir.[170]

Bu anlamda yazılan ilk Tarih-i Osmanî ders kitabı Ahmet Vefik Paşa tarafından yazılan "*Fezleke-i Tarih-i Osmanî"* adlı yapıttır.[171] Müellif eserinde Fransız usulü ders kitaplarını örnek alarak Osmanlı Tarihi'ni; teşekkül, terakki, tekâmül ve inhitat devirlerine ayırmış ve her bölümde medeniyet ile teşkilat hakkında bilgiler vererek pekiştirmiştir. Vefik Paşa'nın bu tutumu kendisinden sonra yazılacak olan Tarih-i Osmanîler içinde bir örnek teşkil etmektedir. Vefik Paşa'nın ardından Umumî ve Osmanlı tarihi alanlarında; Süleyman Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Ahmet Mithat Efendi, Mustafa Nuri Paşa ve Mizancı Murad Bey ders kitapları yazmaya gayret edecek ve eser sayısında rakamsal bir artış görülecektir.[172]

II. Abdülhamid Dönemi ise tarih öğretiminde belirli kısıtlamaların yaşandığı bir dönem olmuş ve sıbyan mekteplerinden tarih dersi ve rüştiyelerden Umumî tarih dersi tamamen kaldırılmıştır.[173] Buna rağmen II. Abdülhamid Dönemi'nin denetiminde kalındığı yıllarda Tarih-i Osmanî eserlerinde içerik açısından pek bir değişim olmamakla birlikte dinî olgulara daha fazla yer verilmesi ve sultanın genel

---

[169] Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayınları, 1994 İstanbul s.23.
[170] Ahmet Şimşek – Fatih Yazıcı, *a.g.e.*, s.10.
[171] Büşra Ersanlı, *a.g.e.*, s. 66.
[172] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.*, s.66.
[173] Ahmet Şimşek – Fatih Yazıcı, *a.g.e.*, s.10.

anlamda övülmesi bir şart olmasa dahi dönemin baskısı eserlere bu yansımanın olmasına sebebiyet vermiştir.[174]

1908 yılında meşrutiyetin ilanı ile birlikte siyasal anlamda yaşanan değişim eğitim sistemine de yansımıştır. Hem tarih dersi müfredatında hem de tarih ders kitaplarında oldukça ciddi değişimler görülmektedir. Tanzimat Dönemi'nin müfredatına hâkim olan *Osmanlıcılık* düşüncesi II. Abdülhamid Dönemi ile birlikte yerini *İslamcılığ*a bırakmışken, meşrutiyetin ilanı ile birlikte müfredatta *Türkçülüğün* izlerini görmek mümkündür.[175] Mehmet Ö. Alkan oldukça karmaşık bir görünüme sahip olan Meşrutiyet Dönemi'ni üç ana döneme ayırır. Bunlardan birincisi *meşrutiyetin ilanından Abdülhamid'in tahttan indirildiği 31 Mart Olayına kadar geçen* dönemdir. Bu dönemde ders kitaplarında ve müfredatta büyük değişimler görmek zordur. Ancak meşrutiyetin kitaplar aracılığı ile meşrulaştırıldığını söyleyebiliriz. İkincisi *31 Mart Olayından Balkan Savaşına kadar geçen* dönemdir. Bu dönemde ise kitaplarda ilk ciddi değişimler görünmeye başlamaktadır. Artık Abdülhamid Devri'nden istibdat devri diye söz edilmekte, 31 Mart vakası gibi bazı isyanlar *mürteci* ve *gerici* olarak addedilmektedir. Üçüncüsü ise *Balkan Savaşından Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar olan* dönemdir. Bu dönemin ders kitaplarında artık ideoloji olarak *Türkçülüğün yoğun* izleri görülür.[176]

II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitimin yaygınlaşması, matbaada gelişim kaydedilmesi ve savaş ortamlarının etkisi ile Osmanlı tarihine ciddi bir eğilim, ilgi ve alaka gösterilmîştir. Bu durumdan dolayı eserlerde ilgi ve alakayı daha da arttıracak değişimler meydana gelmiş, eserlerin dili sadeleştirilmîş, bol bol harita ve çeşitli görseller eklenerek eserler zenginleştirilmîştir.[177] Özellikle Ahmed Refik'in eserlerinde modernleşmeye doğrudan etki eden önemli şahsiyetlerin görselleri ile sıkça haritalara yer verilmesi öğrenci ilgisinin artması ve merak uyandırması

[174] Nuri Doğan, *a.g.e.,* s.29.
[175] Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme Ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* C.6, S.12, 2008, s.13.
[176] Mehmet Ö. Alkan, *a.g.e.,* s.158.
[177] Ömer Faruk Köse, "Tarihi Öğretmek İçin Yazmak Ali Reşat ve Ali Seydi'nin Tarih-i Umûmî'si", *Toplumsal Tarih Dergisi,* S.244, Nisan 2014, Dosya: 19.YY. Osmanlı Tarih Yazımı, s.23.

açısından elzemdir.[178] Bu noktada dikkat edilmelidir ki harita kullanımı özellikle II. Meşrutiyet Dönemi için oldukça hayatidir. Keza Meşruiyet Dönemi, içerdiği zaman suretiyle Osmanlı Devleti'nin siyasi sınırlar açısından ciddi değişimler gösterdiği bir döneme tekabül eder.

Yine dönemin tarih ders kitaplarında Abdülhamid Devri'ndeki "İslam-Türk sentezinin", "Türk-İslam sentezine" doğru evrildiği gözlemlenmektedir.[179] Önceliğin adım adım Türklüğe veriliyor olması eserlerde dile getirilen önemli şahsiyetlerin de değişimini beraberinde getirir. Bu duruma en güzel örnek muhtemel ki Cengiz Han tasavvurundaki değişimdir. Özellikle XIX. asrın ortalarından itibaren *Türkçülüğün* kültürel manada ilim sahasına girmesi, Türk tarihini Osmanlı'dan evveline götürmeye başlamış[180] ve eserlerde ilk kez o dönemlerde Osmanlı'nın evaili konu edinîlmiştir. Ancak bu konu eserlerde kısaca bahsedilerek geçilmekte ve gereken ehemmiyet verilmemekteydi.

Meşrutiyet Dönemi'ne gelindiğinde ise *Türkçülüğün* adım adım siyasi bir ideoloji haline gelmeye başlaması konuya olan eğilimi de arttırmıştır. Dönemin tarih ders kitaplarının giriş kısmında Türklerin anavatanın Orta Asya olduğundan söz edilmekte ve Türklerin Osmanlı'dan önceki hayatları öğrencilere aksettirilmektedir. İlaveten vurgu yapılan şahsiyetler kısmında da önemli değişimler söz konusudur. Konuyu daha açık bir şekilde ifade edebilmek adına Ali Rüşdü Bey'in Sebilü'r Reşad üzerinden Ahmet Refik Bey'e olan yazısının tamamını paylaşmak istiyoruz.

"*Muhterem Efendim*

Ben çocuklarımın tahsiline meraklı bir babayım. İki oğlum var: birisi on iki yaşında, diğeri de dokuz. Büyüğünün derslerini her gece kendim öğretiyorum. Küçüğünün derslerini de büyüğüne müzakere ettiriyorum.

[178] Bkz. Ek-1, Ek-2, Ek-3. Ahmed Refik, II. Meşrutiyet Dönemi'nde görsel kullanımına en çok önem veren ve bu akımın öncüsü olan müverrihtir.
[179] Mehmet Ö. Alkan, *a.g.e.*, s.157.
[180] Mehmet Kaan Çalen, II. Meşrutiyet Döneminde İki Farklı Cengiz Han Tasavvuru", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* C.13, S.4, Aralık 2016, s.228.

Dün akşam küçüğün tarih dersi müzakere olunuyordu. Çocuğun elinde mekatib-i iptidaî ve sultaniye sınıflarına mahsus olmak üzere taraf-ı alinizden yazılan ve 'Müslümanlığı ilerleten, Osmanlılar için çalışan büyük adamlarımızı' rakam sırasıyla gösteren (tarih okuyorum) Osmanlı kitabınız vardı. Ders 24. Sayfada 14. Sıra rakamında bulunan Selahattin Eyyübi Hazretleri'nden başlıyordu. Çocuk onu kardeşine anlattı. Sonra sıra (10) uncuya geldi: 'Cengizhan'! Çocuk yine kitabın başındaki mukaddimeyi tekrar ederek 'Müslümanlığı ilerleten, Osmanlılar için çalışan büyük adamlarımızdan on beşincisi Cengizhan'dır.' diye Cengiz'in büyüklüğünü anlamaya başladı.

- Dur oğlum, dedim. Burada bir yanlışlık olacak! Bu herif, putperestin biridir. Müslümanlığı ilerleten, Osmanlılık için çalışan büyük adamlarımızın sırasına hiçbir münasebet ve mecburiyet olmadığı halde nasıl girmiş?.. Müslümanlığı ilerletmek değil, Müslümanlığı müthiş bir surette perişan edenlerin en birincisi bu melundur. Osmanlıların ceddi de bu melunun şerrinden kaçarak kurtulmuş bu devleti teşkil etmişlerdir…

Çocuk hayrette kaldı: - madem ki öyledir, dedi, bu kitabı yazan zat niye bu herifi onların arasına katmış? Bunun Müslüman olmadığını, bizim devletimizin ecdadının bunun şerrinden kaçarak kurtulduğunu bilmîyor muydu?

- Bilmesi icap ederdi. Fakat bir sehv tertip olsa gerek!.. Sen geçen sene (Küçük Tarih-i Osmanî) okumuştun. O kitabı bul da getir, sana bir şey göstereceğim.

Çocuk, kütüphaneyi karıştırarak bulup getirdi: - a, bey baba, bunun da üzerinde (Ahmed Refik) yazıyor.

- Öyle ya, bu da onun kitabı. Unuttun mu?.. Aç bakayım baş taraflarını!

Biraz karıştırılınca icap eden sahife (18) bulundu.

Oku bakayım şuradan.

Çocuk okumaya başladı:

'Asıl ismi (Timuçin) iken sonraları Cengizhan namını alan Tatarların reisi Cengizhan gayet merhametsiz idi. Cengizhan o müthiş ordusuyla Asya'nın her tarafına saldırdığı sırada bütün kabileler kaçmaya başlamıştı. Ceddimiz olan Türkler de Cengiz'in yüzünden Asya'dan çıktılar, reisleri Şah ile (Anadolu)ya geldiler…'

Sene 1328 Sahife 18

A, bey baba, bu nasıl şey? Bu gayet merhametsiz bir adam imiş! Ecdadımız onun yüzünden memleketlerimizi terk etmiş, kaçmışlar. Şimdi aklıma geldi. Geçen sene hocamız da demişti ki: bu Cengiz melunu kadar kan döken bir zalim dünyaya gelmemiştir.

- Öyle ya. Bu hem İslam düşmanı idi, hem Osmanlıların ecdadının düşmanı idi, hem de ânân düşmanı idi. Bunun yaptığı fenalıkları tarihler yazmakla bitiremez.

- O halde ne için halifelerin, İslam kumandanlarının, sevgili padişahlarımızın sırasında bunu da yazmış?

- Onu ben de anlayamadım. İhtimal bir yanlışlık olmuştur. Bu zalim putperest herifi o eâzım İslam arasına niçin kattığını ben kendisinden sorarım. Siz orasını böyle belleyin de alt tarafına geçin.

Şimdi on günden beridir çocuk her gece soruyor: - bey baba! Hani soracaktın? Sordun mu?..

İşte efendim, çocuğun bu ilhahı üzerine şu mektubu yazıyor, çocuğumun sualini nazargah müdekkıkanelerine arz ediyorum. Ben

vaadimi yerine getirdim. Artık cevap verip vermemek de zat-ı alilerine aittir. Bakî ihtiramatımın kabulü rica olunur efendim."[181]

Ahmed Refik'in II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kaleme aldığı iki ayrı tarih ders kitabında Cengizhan hakkında iki ayrı tasavvur mevcuttur. Şüphesiz bu tasavvurun değişimi *Türkçülüğün* ideolojik olarak benimsenmeye başlaması ile alakalıdır. Cengizhan'ın bütün Türkleri tek bir çatı altında toplaması, *Türkçülüğün* ortaya attığı tezi destekleyen mükemmel bir figürdür. *Türkçülüğün* siyasi fikirlerinin karşısında kalan *Osmanlıcı* ve *İslamcı* cephe için ise bir rahatsızlık teşkil ediyordu.[182]

[181] Ali Rüşdü, "Sebilü'r Reşad Ceride-i İslamiyyesi Vasıtasıyla Ahmed Refik Beyefendi'ye", *Sebilü'r Reşad,* C.XIII, S.323, 8 Kanunusani 1330, s.85-86.
[182] Mehmet Kaan Çalen, *a.g.m.*, s.229.

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARİH DERS KİTAPLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

A. Tarih Ders Kitabı Müellifleri

1. Ahmed Refik Hakkında

1880 yılında İstanbul'un Beşiktaş Valideçeşme semtinde dünyaya gelen Ahmed Refik (Altınay), Sultan Abdülaziz'in vekilharcı Ürgüplü Ahmed Ağa'nın oğlu idi. İlköğrenimini Beşiktaş'ta Vişnezade Okulu'nda gördükten sonra sırasıyla Beşiktaş Askeri Okulu'nu, Kuleli Askeri İdadisi'ni ve nihayetinde 1898'de Harp Okulu'nu birincilikle tamamladıktan sonra piyade asteğmeni olarak orduya katılmıştır. Yaşının henüz 18 olmasından dolayı kıt'a hizmetine verilmeyerek Toptaşı Askeri Ortaokulu ile Soğukçeşme Askeri Ortaokulu'na Coğrafya öğretmeni olarak atanmıştır. Ardından Harbiye'ye Fransızca öğretmenliğine geçirilmîş ve 1902 yılından sonra teğmen ve yüzbaşı rütbelerine yükseltilmîştir.[183]

Harbiye'deki öğretmenlik yıllarında *Tercüman-ı Hakikat ve Millet* gazetelerinde başyazarlık yapan Ahmet Refik, bu süre zarfında yazdığı yazıların takdir toplaması münasebetiyle Harbiye Talim Kurulu'nda en yüksek kürsüye sahip olmuş ve Tarih öğretmenliğine geçmiştir.[184] *İkdam* Gazetesi'nde yazdığı yazılar neticesinde geniş bir okuyucu kitlesine sahip olan Ahmed Refik, 1909'da Tarih-i Osmanî Encümeni üyeliğine seçilmîş ve aynı yıl Erkan-ı Harbiye-i Umumîye basın şubesinde *Mecmua-i Askeriye* başkanlığına getirilmîştir. Önce Balkan Savaşları'nın başlamasından dolayı sansür müfettişliği ile ardından I. Dünya Savaşı'nın başlaması

[183] Ahmed Refik (Altınay), *Osmanlı Devrinde Hoca Nüfuzu*, Çev: Güven Akçağ, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1997, s.7.
[184] Ahmed Refik (Altınay), *a.g.e.*, s.7-8.

ile birlikte orduda Osmanlı – Rusya ilişkilerine dair yazılar yazmak ile görevlendirilmîştir. Bu sıralarda Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı'ya ihanetlerinden bahsettiği bir yazısından dolayı Said Halim Paşa tarafından Anadolu'ya sürgüne gönderilmîştir.[185]

1915 yılında Eskişehir Askeri Sevk Komisyonu Başkanlığı'na getirildiği esnada, şiddetli bir hastalıktan dolayı Enver Paşa'nın izni doğrultusunda İstanbul'a giderek orada yaşamaya devam etti. Ahmed Refik'in İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan bağları neticesinde Enver Paşa'nın onu himaye ettiği muhtemeldir. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Doğu Anadolu'da yaşanan Ermeni meselesi hakkında yabancı gazeteciler ile birlikte araştırma yapmak için Anadolu'ya geçerek burada pek çok eser kaleme aldı.[186] 1918'de Darülfünun Osmanlı Tarihi öğretmenliği ve 1919'da Türkiye Tarihi müderrisliğine atandıktan sonra Türk Tarih Encümeni'nde görevlerde bulundu. Ancak 1932 yılında I. Tarih Kongresine katılmamış ve 1933'de üniversite hocalığından kadro dışı kalmıştır.[187]

Cumhuriyet döneminde İttihatçılara karşı oluşan olumsuz hava neticesinde Ahmed Refik'in İttihatçılığı hiçbir zaman unutulmamıştır. Geçtiğimiz kısımlarda değindiğimiz üzere Tarih-i Osmanî Encümeni'nin en üretken yazarlarından olmasına rağmen Türk Tarih Kurumu'na alınmamış ve üniversitedeki derslerinden uzaklaştırılmıştır. Bu dönemde ciddi bir geçim kaygısı ile hayatını idame ettiren Ahmed Refik geçimini sağlamak maksadıyla çeşitli gazete ve dergilere günlük metinler kaleme aldığı yıllarda[188], 10 Ekim 1937 tarihinde 56 yaşında İstanbul'da zatüreden hayatını kaybetmiştir.[189]

Hayatı boyunca pek çok yazı kaleme alan müellifin bazı eserleri şunlardır: *Büyük Tarih-i Umumî, Geçmiş Asırlarda Osmanlı Hayatı Serisi, (Lale Devri 1130-1143, Tarihi Simalar, Köprülüler, Felaket Seneleri 1094-1110, Kadınlar Saltanatı I-*

---

[185] Ahmed Refik (Altınay), *Kabakçı Mustafa,* Haz: Enfel Doğan, Heyemola Yayınları, İstanbul 2005, s.9-10.
[186] Abdülkadir Özcan, "Ahmed Refik Altınay Son Devir Türk Tarihçisi", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.2, İstanbul 1989, s.120.
[187] Ahmed Refik (Altınay), *Tarih Okuyorum*, Haz: Tahsin Yıldırım, Selis Yayınları, İstanbul 2012, s.16.
[188] Halil İnalcık, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları".., s.184.
[189] Ahmed Refik (Altınay), *Tarih Okuyorum..,* s.16.

IV, Alimler ve Sanatkarlar 900-1200), Memâlik-i Osmâniyye'de Demirbaş Şarl, Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı 961-1000, Memâlik-i Osmâniyye'de Kral Rakoczi ve Tevâbii 1109-1154, Osmanlılar ve Büyük Frederik 1133-1179, Türkiye'de Mülteciler Meselesi, Anadolu'da Türk Aşiretleri 966-1200, Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı 1100-1200, Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri 967-1200, Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı 1000-1100, On Altıncı Asırda Râfizîlik ve Bektaşîlik, Türk Hizmetinde Kral Tökeli İmre 1683-1705.[190]

Bir eğitimci olarak Ahmed Refik yazdığı eserler ile evvelki kitapları taklitten kaçınmış, kendine özgü bir üslup ve içerik benimsemiş ve bu sayede okumayı sevdiren bir öğretmen olarak tarihe geçmiştir.[191] Muzaffer Gökman, hocası Hasan Ali Yücel'in Ahmed Refik hakkında yazdığı bir yazıyı eserinde şöyle derlemiştir:

> "*Ben Ahmed Refik'in adını ilk defa, Vefa İdadisi'nin birinci sınıfında okuduğumuz Umumî tarihin üstünde görmüştüm. O zamana kadar elimizde bulunan küçük Osmanlı tarihinde, kavuklu basmakalıp padişah resimleri görmekten bıkan ve alakasızlaşan gözlerimiz; ancak bu kitabın sayfalarında Roma tapınaklarının, Mısır firavunlarının, Hind ve Çin mazisine ait belgelerin resimlerine hayret ve hayranlıkla tesadüf etmişti.*
>
> *Tarih üslûbu olarak da Abdurrahman Şeref merhumun yazısını buluyorduk. Halbûki bu küçük Osmanlı tarihinin yazılışı da şekli kadar yeni ve bize yakındı. Pembe kağıtlı, Babıali deyimli tarih kitabından, beyaz kağıtlı, karton ciltli, resimli ve haritalı tarihe bizim kuşağımız bu kitapla erişti. Murad Bey'i tanımadığımız için bizim mintanlı ve istanbolinli tarihten, sert yakalı ve kravatlı tarihe geçişimiz böyle olmuştur.*
>
> *Bundan sonra Ahmed Refik benim için kitap üstünde aranan bir yazar adı oldu. O sıralarda "Büyük Tarih-i Umumî"si forma forma*

[190] Abdülkadir Özcan, *a.g.m.*, s.121.
[191] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.*, s.214.

basılıyor ve satılıyordu. Bütün cilde abone olacak para bulamadığım için her hafta Ankara Caddesi'ne gider; Hilmî Kitaphanesinden, yeni çıkan formayı alırdım. Resimlerini görmek için eve kadar sabredemez; sayfaları yolda açar, bakardım. Ressam olsam Termopil Geçidi'ni gösteren tabloyu şimdi çizebilirim; olay hakkındaki yazıları unuttum, fakat resim bu kadar açık olarak hafızamda yaşamaktadır. Keşke her şeyi resimle öğretmek mümkün olsaydı… O zaman öğretmenler de rahat ederdi, öğrenci de. İtiraf etmeliyim ki o resimlerden edindiğim faydaları, makara boşalır gibi ders verip giden tarih öğretmenlerinden hiçbirinden elde etmiş değilim."[192]

Muzaffer Gökman'ın hocasından aktardığı bu bilgiler gösteriyor ki Ahmed Refik, döneminin dışına çıkarak eğitimde yeni bir anlatım şeklinin varlığını ortaya koymuş, görsellerle donatılmış kitapların akılda daha kalıcı olacağını kanıtlamıştır.

Yine Muzaffer Gökman, Peyami Safa'nın Ahmed Refik için kaleme aldığı birkaç cümleyi bizlere aktarıyor:

"*İmparatorluğun son ve halkın ilk tarihçisi; yaptığı işi sarayın dalkavukluğu halinden çıkararak, milletin müdafaası haline sokan ilk tarih yazarı; yazdığı kitapları halka okutabilmek için tarih vülgarizasyonu yapan ilk kalem sahibi; İmparatorluğun sırlarını deşmek için Evrak Hazinesine (Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü) gözlerini daldıran ilk mütecessis; tarihi devirleri, içinde bulundukları edebiyat atmosferi içinde mütalâa eden ilk tarih edebiyatçısı; İmparatorluğun yıkılmasına sebep olmuş klerikal tesirlere, ülema ve softa otoritesine hücum etmiş bir tarihçi."*[193]

Peyami Safa'nın Refik hakkında değindiği noktalardan biri de Ahmed Refik'in tarihi olayları edebi bir atmosfer içinde anlatmasıdır. Aslında bu durum Türk tarihçiliği açısından yeni bir yaklaşım değildir. Ancak o dönemlerde bu

[192] Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1978, s.1-2.
[193] Muzaffer Gökman, *a.g.e.*, s.2.

yaklaşımı Ahmed Refik gibi etkin bir araç olarak kullanan bir başka isim de bulunmamaktadır. Edebiyatın, insanın düşünce ve duygularını aktarmasından[194] hareketle, tarih derslerinde edebi bir üslup kullanan Refik bu anlamda Türk eğitim tarihine de yeni bir katkı sağlamış bulunmaktadır.

Eserlerine çeşitli görselleri eklemesinin yanında en gerçekçi ve en doğru tarihi yazabilmek için Osmanlı Hazine-i Evrak'ın (Arşiv) tozlu raflarını karıştıran ilk isimdir. Yayınladığı pek çok Osmanlı tarihi kaynağı bugün bile güvenilir kaynaklar arasında bulunmaktadır. Bundan dolayı yaşıtlarının bile Refik'e "*hoca*" ya da "*müverrih"* dediği bilinmektedir. Ahmed Refik'in tarihe yaptığı katkılar, ona "*Tarihi sevdiren adam, tarih mimarı ve halk yazarı"* denilmesine vesile olmuştur.[195]

"Ahmed Refik'in hizmeti bizim nesilden öncesine okuma terbiyesi veren Ahmet Mithad nevinden olmuştur. Merhum tarih merakını o kadar genişletti ki, bugün gündelik gazete sürümünün dayançlarından biri (tarihi tefrika)dır." diyen Falih Rıfkı Atay onun hikâyeleştirdiği pek çok tarihi olayın bir çok romandan daha fazla ilgi gördüğünü belirtiyor.*[196]*

Hem Falih Rıfkı hem de Peyami Safa, Ahmed Refik'i pek çok yönden yüceltmelerine rağmen onu bir müverrih olarak görmediklerini de ifade etmektedirler. Falih Rıfkı yukarıdaki ifadelerini sarf etmeden hemen evvel Ahmed Refik için "*Yirmi beş yıldır tanıyıp sevdiğim Ahmet Refik'in sıfatı da (büyük müverrih) idi. Halbûki Ahmed Refik son tarih kongresinde rahatsız olduğu için bulunmamış değildir. Hakikat odur ki, Ahmed Refik hiçbir zaman tarih alimi olmamıştı. Ahmed Refik bir (Vulgarisateur) idi."*[197] ifadelerini kullanarak onu bir müverrih olarak görmediğini belirtmişti. Peyami Safa da Ahmed Refik'i *ilmî metotlardan yoksun* olmakla itham ediyordu.[198]

---

[194] Sezai Öztaş, "Tarih Derslerinde Bir Öğretim Materyali: Edebi Ürünler", *Rumeli'de Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi,* 2018.11, Nisan, s.29.
[195] Halil İnalcık, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları".., s.184.; İbrahim Caner Türk, *Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi..,* s.214-215.
[196] Muzaffer Gökman, *a.g.e.*, s.12.
[197] Muzaffer Gökman, *a.g.e.*, s.12.
[198] Ahmet Özcan, *a.g.e.*, s.297.

Cumhuriyetin ilk yıllarında genellikle edebiyat dünyasının ilgisini gören Ahmed Refik'in, akademik dünya tarafından "müverrih" olarak kabul görmesi ise Halil İnalcık ile birlikte gerçekleşmiştir. XIII. Türk Tarih Kongresi'nde Ahmed Refik'in Osmanlı tarihçiliğinin ilk öncülerinden olduğunu belirten İnalcık, Cumhuriyet döneminde Ahmed Refik'e fazlasıyla hak ettiği unvanı iade etmiştir.[199]

Ahmed Refik eğitim görevine başladığı ilk yıllarda kaleme aldığı tarih ders kitaplarında, Osmanlı Devleti'nin dağılma devrinin getirdiği hassasiyetle *Osmanlıcı* fikri yapıyı eserlerine yansıtmıştır. Fakat Balkan Harbi'nden sonra Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Ziya Gökalp gibi aydınlarla birlikte hareket ederek, *Türkçü* anlayış ile eserlerini kaleme almıştır.[200] Arşivde yaptığı çalışmalar neticesinde geçmiş asırlardaki Osmanlı Devleti'ne ait belgelerden yola çıkarak genelde Osmanlı özelde İstanbul hakkında pek çok bilgi veren Ahmed Refik, İstanbul'u dünyanın merkezi olarak göstererek o dönemlerde Türklerin ne kadar güçlü olduğuna ve dünyayı tek bir merkezden idare ettiklerine vurgularda bulunmuştur.[201]

Genel anlamda denilebilir ki, Ahmed Refik; halk için çeşitli yazılar kaleme alarak halkın tarihi sevmesine vesile olmuş; Avrupa tarihçiliğinin tanıtılmasını sağlayarak Türk memleketinde tarihin geliştirilmesine katkıda bulunmuş; tarih dersi anlatımlarına ve tarih ders kitaplarına yeni usuller getirerek, öğrencilerin konuyu daha iyi kavramalarını sağlamış; arşiv belgelerini kullanarak güvenilir tarih kaynaklarının oluşmasına öncülük etmiş ve siyasi tarih dışında sosyal ve ekonomik tarih eserleri de kaleme alarak "modern tarihçiliği başlatan tarihçiler" arasına girmiş oldukça önemli bir isimdir.

---

[199] Ahmet Özcan, *a.g.e.*, s.297.
[200] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.*, s.216.
[201] Bkz. Ahmed Refik, "Hicrî On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı", *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C.VIII, S.4, 1932. ; Ahmed Refik, "On İkinci Asırda İstanbul'da Gümrük Ve Ticaret", *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C.III, S.6, 1924. Her iki eserde de Ahmed Refik, İstanbul'un bu çağlarda ne kadar merkezi bir konuma sahip olduğuna, İstanbul'da adaletin, eşitliğin ve güvenliğin had safhada bulunduğuna dair pek çok şekilde imalarda bulunmuştur.

2. Ahmed Rasim Hakkında

İstanbul'un Sarıgüzel Mahallesi'nde 1865 yılında dünyaya gelen Ahmet Rasim'in babası Kıbrıslı Menteşeoğullarından Bahaddin Efendi, annesi Nevber Hanım'dır. İlköğrenimine Sofular Mahalle Mektebi'nde başladıktan sonra 1876'da Darüşşafaka'nın yetimler bölümünde eğitim göremeye devam etmiştir. 1883 yılında Darüşşafaka'dan birincilik ile mezun olan Ahmet Rasim, Posta ve Telgraf Nazırlığında memur olarak göreve başlamış, kısa bir süre sonra buradaki görevinden ayrılarak gazeteci yazar olarak hayatına devam etmiştir.[202]

Ceride-i Havadis ve *Tercüman-ı Hakikat* gazetelerinin yazı heyetlerine seçilen Ahmed Rasim bu dönemlerde pek çok farklı dergide edebiyat dışı konularda tercümeler yayınlamıştır. *Mekteb-i Behrami*'de ve *Musevi Okulu*'nda öğretmenlik görevini sürdürürmüş fakat asıl ününü dergilerde yayınladığı yazılar ile kazanmıştır. *İkdam Gazetesi, Malûmat Dergisi, Sabah, Musavver Muhit, Şûra-yı Ümmet, Donanma, Resimli Kitap, Yenigün, Zaman, Vakit, Cumhuriyet, Akşam* gibi gazete ve dergilerde çeşitli yazılar kaleme almıştır.[203]

Darüşşafaka'dan mezun olurken Tarih ve Coğrafya bilgisinin kötü olmasına rağmen mevcud durumu tahlil etmek için geçmişi bilmek gerektiğine inanan Rasim, araştırmalar yaparak eksik kaldığı noktaları tamamlamaya gayret etmiş ve bazı tarih kitapları kaleme almıştır. Bunlardan ilk denemeleri ise *"Küçük Tarih-i İslam", "Küçük Tarih-i Osmanî"* ve *"Osmanlı Tarihi"*dir.[204]

3. Ali Seydi Hakkında

Süvari kumandanı Üzeyir Paşa'nın oğlu olan Ali Seydi Bey, 24 Mart 1870'de Erzincan'da doğmuştur. Fakat babasının adı sicil defterlerine yanlışlıkla Aziz olarak kaydedildiğinden bazı eserlerde Aziz Oğlu Ali Seydi olarak geçiyor olsa da gerçekte babasının adı Üzeyir'dir. Erzincan Askeri Rüşdiyesi ve Mülkiye

[202] Serdal Balcı, "Ahmet Rasim ve Tarih", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi,* S.9, Yıl:2004, s.111.
[203] Ahmed Rasim, *Kitâbe-i Gam,* Sunuş: Özgür İldeş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, s.
[204] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.*, s.229.

İdadisi'nde okuduğu yıllarda Rıza Tevfik'e göre Ali Kemal, Ali Ferruh ve Ali Rıza gibi önemli şairlerden biri olarak kabul ediliyordu.[205]

Mezun olduktan sonra devlet memurluğunun yanında hesap, hendese, kitabet, imlâ ve tarih öğretmenlikleri de yapmıştır. Devlet memurluğu ve öğretmenlik haricinde vali vekilliği, valilik, Dâhiliye Nezareti Teftiş Heyeti Umum Müdür Vekilliği ve mutasarrıflık görevlerinde de bulunmuş olan Ali Seydi daha çok eğitim öğretim alanında çalışmalar yaparak ismini duyurmuştur. Türk Tarih-i Encümeni heyetinde de görev alan Ali Seydi 1933 yılında vefat etmiştir. Batı'nın ilim ve fen yolunda tutuğu terakkinin Osmanlı memaliğinde de uygulanması görüşünü savunan yazar, II. Meşrutiyet döneminin eğitim alanındaki reformları adına da büyük çaba sarf etmiştir. 90'dan fazla eser verdiği bilinen Seydi'nin eserleri arasında sözlükler, tarih ders kitapları, dinî ve ahlaki kitaplar bulunmaktadır.[206]

4. Ali Reşad Hakkında

Babası Lofça Aşar Müdürlerinden olan Ali Reşad, 1877 yılında Lofça'da doğmuştur. Balkan Harbi'nin getirdiği olumsuz havadan dolayı ailesi İstanbul'a göç etmek zorunda kalan Ali Reşad eğitim hayatına İstanbul'da başlamıştır. İstanbul Medrese-i Edebiye Mektebi'ni ve ardından İstanbul İdadisi'ni başarı ile bitiren Reşad Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'yi bitirdikten sonra Maarif Nezareti Muhasebe Kalemi'nde memur olarak göreve başlamıştır.[207]

1890-1891 eğitim - öğretim yılında Mülkiye mezunlarına okullarda öğretmenlik hakkının tanınması ile birlikte Eğrikapı Merkez Rüşdiyesi'nde Riyaziye öğretmenliği, Darülmuallimin-i İbtidaiye'de Hesap öğretmenliği ile kitabet öğretmenliği ve Vefa İdadisi'nde yine kitabet öğretmenliği görevlerinde bulunmuş ardından Kabataş İdadisi ve Galatasaray Sultanisi'nde çalıştıktan sonra Mercan İdadisi'nde müdürlük makamına getirilmîştir. İlk kez tarih öğretmenliğini de burada

[205] Mustafa Uzun, "Ali Seydi Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.2, İstanbul 1989, s.442-443.
[206] Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s.443.
[207] Hamza Keleş – Ayten Kiriş, "Bir Osmanlı Tarihçisi Olan Ali Reşat'ın Hayatı, Eğitimciliği ve Tarih Öğretimi İle İlgili Görüşler", *Kastamonu Eğitim Dergisi,* C.14, Ekim 2006, No:2, s.571.

yapmış ve sonraki yıllarda da yine çeşitli okullarda müdürlük ve tarih öğretmenliği vazifelerini üstlenmiştir.[208]

Ali Reşad Bey bir tarih öğretmeni olarak takrir yöntemini derslerinde uygulamaya çalışmış ve soru-cevap bölümleri ile öğrencilere bilgilerini aktarma yolunu benimsemiştir. Böyle bir yöntem belirlemesi Reşad'ın, "*tarih öğretiminin amacının tarihi olayları ezberletmek olmadığı, birçok isimleri, olayları, rakamları, tarihleri bilmek ve bunları tekrar edip durmanın tarih okumayı anlamsızlaştıracağı, çocuklara anlamadıkları sayfaları ezberletmenin çok kötü ve zararlı bir hareket olduğu"*[209] düşüncelerinden kaynaklanmaktadır.

Yazılarında genellikle İbn Haldun etkisi görülen Reşad, 10 Mayıs 1912 tarihinde *Tedrisat Mecmuası'*nda yayınladığı *Mekteplerde Tarih Dersi* makalesinde tarih dersinin ne şekilde verilmesi gerektiğini şöyle açıklamıştır: "*Tarih ilk önce, insanoğlunun akli düşüncesinden kaynaklanan merakını gidermek için okunur. Onun dışından insanların ve insanlardan oluşan toplumların geleceğini şekillendirmede, vatan sevgisi ile görev aşkı gibi duyguları uyandırmada önemli ölçüde etki eder."*[210]

Ali Reşad'ın tarih eğitimi anlayışına göre; ilk ve orta öğretimdeki tarih eğitiminin amaçları birbirinden farklı olmalıdır. İlköğretimde, öğrencinin zihin ve ahlak yapısının geliştirilmesi amaçlanmalı, orta öğretimde ise insanlığın medeniyete hangi zorluklardan geçerek ulaştığını ve zalim hükümdarların elinde esir olan insanların hürriyete nasıl kavuştuklarının izah edilmesi gerekmektedir. Tüm bu amaçlara ulaşabilmek için ise ona göre Tarih-i Umumî dersleri tüm sınıflarda zorunlu olarak okutulmalıdır.[211]

Ahmed Refik ile birlikte geç Osmanlı döneminin en önemli Tarih ders kitabı yazarlarından olan Ali Reşad, eğitim-öğretim hayatı boyunca pozitivizm ve kısmen de romantizm akımlarının etkisinde pek çok eser kaleme almıştır. Eserlerinden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: "*İlk Mekteplerde Tarih Dersleri, Umumî Tarih, Tarih-*

---

[208] Hamza Keleş – Ayten Kiriş, *a.g.m.*, s.571-572.
[209] Eray Alaca, *Tarih Eğitimine Giriş Kavramlar, Kişiler, Kuramlar, Kurumlar,* Pegem Akademi, Ankara 2017, s.5.
[210] İbrahim Caner Türk, *a.g.e.*, s.206-207.
[211] Mustafa Oral, *a.g.e.*, s.231.

i Umumî, Yani Tarih-i Umumî, Asr-ı Hâzır Tarihi, Tarih-i İslam, Tarih-i Osmanî, Çocuklara Tarih Dersleri, Kurun-u Cedide Tarihi, Tarih-i Siyasi, Tarih-i Kadim, Fransa İhtilal-i Kebiri, Türkiye ve Tanzimat, Dreyfus Meselesi ve Esbab-ı Hafiyyesi, Bismark – Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi.[212]

B. Tarih Ders Kitaplarına Genel Bakış

1. Dil ve Üslup

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde yönetici devlet tabakasında bulunan kişilerin kullandığı dil, Türkçe'nin yanında Arapça, Farsça, Rumca ve Slav dilleri ile gelişmiş, nihayetinde halkın anlamadığı, oldukça süslü bir dil yapısı meydana gelmişti. Osmanlıca dediğimiz yapay dil yapısının temeli her ne kadar Türkçe olsa da Türk dilinin köken ve yapı bakımından uygun olmadığı dil ailelerinden alınan sözcük ve sözcük kuralları, Osmanlıcayı konuşma dili bazında olmasa da yazı dili olarak halkın anlayamadığı ya da anlamakta zorlandığı bir dil haline getirmiştir.[213] Fakat modern çağın getirdiği araştırma teknikleri ve XIX. yüzyıl Avrupa'sında meydana gelen dil gelişmeleri etkisini Türkler üzerinde de göstermiştir. 1832'de A. Lumley Davids'in kaleme aldığı ve Türkçe üzerine yazılan ilk gramer kitabı olma özelliğini taşıyan *A Gramer of the Turkish Language* (Türk Dili Grameri) adlı eserde Türkçe'nin önemi vurgulanarak, bugün dahi kullanılan Türk lehçeleri ve dilleri üzerine geniş bir araştırma yapılmış, sonuç olarak Türk tarihinin modern Avrupa medeniyetine katkısı analiz edilmîştir.[214]

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde de araştırılmaya başlanan dil konusu, Türkçülük fikrinin savunucuları Şinasi, Ziya Paşa, Ahmed Vefik Paşa ve Mustafa Celaleddin Paşa tarafından özellikle 1865 yılından itibaren şiddetle eleştirilmîş ve eserlerde Türkçe ön plana çıkarılmaya başlanmıştır.[215] 1860 yılında

---

[212] Eray Alaca, *a.g.e.*, s.5-6.
[213] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.255.
[214] David Kushner, *Türk Millîyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s.28.
[215] Mehmet Kaan Çalen, *Osmanlıcılık Ve İslamcılık Karşısında Türkçülük*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2017, s.26.

çıkardığı *Tercüman-ı Ahval*'in ilk sayısında ve iki yıl sonra çıkardığı *Mecmua-i Fünûn* dergisinin yine ilk sayısında Şinasi; yazıda açıklık olması, anlam sorunlarının ortadan kaldırılması gerektiğini ve yapmacık edebi kelimelerle yazıyı halkın anlayamayacağı bir biçime sokmanın doğru olmadığını ifade etmiştir.[216]

Dilde yaşanan bu gelişmeler dönemin pek çok eserinde gözlemlenebilmektedir. Ahmet Vefik Paşa'nın *Şecere-i Türkî'*yi Çağatayca'dan Osmanlı Türkçesi'ne çevirmesi, yine Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmanî* adlı eserinde Türk dilleri arasındaki ortak noktalara değinmesi ve Süleyman Paşa'nın okullarda okutulan ders kitabı *Tarih-i Alem*'de Orta Asya Türklerine değinmesi Türkçeye verilen önemin artmasına vesile olmuştur.[217] II. Abdülhamid'in dostu olarak bilinen Macar bilim adamı Arminius Vambery'nin Orta Asya'da yaptığı seyahatleri *Bir Sahte Dervişin Asyâ'yı Vustâ'da Seyâhati* adlı eseri Türkçe olarak yayınlaması, Türkçeye verilen önemin arttığının en büyük kanıtlarından birini teşkil etmektedir.[218] XIX. yüzyılın ikinci yarısında etkisini yavaş yavaş hissettirmeye başlayan dil tartışmaları özellikle II. Meşrutiyet döneminde *Türkçülük* fikrinin ideoloji olarak benimsenmesi ile zirveye ulaşmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde eğitimin yaygınlaşması, matbaada gelişim kaydedilmesi ve savaş ortamlarının etkisi ile Osmanlı tarihine ciddi bir eğilim, ilgi ve alaka gösterilmîştir. Bu durumdan dolayı eserlerde ilgi ve alakayı arttıracak değişimler meydana gelmiş, eserlerin dili sadeleştirilmîş, bol bol harita ve çeşitli görseller eklenerek eserler zenginleştirilmîştir.[219] Örnek olarak Ali Reşad ve Ali Seydi'nin birlikte kaleme aldıkları Tarih-i Osmanî'den bir sayfa gösterilebilir.[220]

Özellikle, incelediğimiz 1908-1913 arası tarih ders kitaplarında dikkat çeken hususlardan biri de "biz" dilinin yani Osmanlı toplumundaki birlik ve beraberliğin yeniden sağlanmasına yönelik etkin bir dilin kullanılmasıdır:

---

[216] Niyazi Berkes, *a.g.e.,* s.261-262.
[217] Nevzat Köken, *a.g.e.,* s.41-42.
[218] David Kushner, *a.g.e.,* s. 29.
[219] Ömer Faruk Köse, "Tarihi Öğretmek İçin Yazmak Ali Reşat ve Ali Seydi'nin Tarih-i Umûmî'si", *Toplumsal Tarih Dergisi,* S.244, Nisan 2014, Dosya: 19.YY. Osmanlı Tarih Yazımı, s.23.
[220] Bkz. Ek-4. Ali Reşad ve Ali Seydi Beyler de Ahmed Refik gibi ders kitaplarında sık sık görsel kullanmışlardır.

"…Yoksa istîdâd itibariyle bizim diğer mütemeddin kavimlerden hiçbir farkımız yoktur. Bunu defaâtle isbat eyledik. Bu nubuv ile birbirimizi sever, el ele verip çalışır ve vatanın, milletin ne demek olduğunu anlar isek pek yakın bir zamanda Avrupa'nın en medeni kavimleri sırasına geçeceğimize şüphe edilemez."[221]

XIX. ve XX. yüzyılların en belirgin özellikleri milletlerin rüştlerini ispata giriştikleri alanlarda görülmüştür. Toplumların kendilerine has özellikleri "biz" kimliği altında göstermeye çalıştıkları ve diğer milletleri "ötekileştirerek" milletak bir kimlik yaratma çabası içinde oldukları görülür. Bu durumdan en çok etkilenen şüphesiz tarih alanıdır. Çünkü tarih, özellikle romantik tarih anlayışı ile ele alındığında devletlerin kimlik inşasında etkili bir araç olarak kullanılmıştır.[222]

"Biz" dilinin bir gereği olarak ve Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyıldaki siyasi yapısı göz önünde bulundurularak, tarih ders kitabı müelliflerinin modernleşme yanlısı oldukları çok net bir şekilde görülmektedir. Evvelki dönemlerde meydana gelen ıslahat hareketlerine karşı olanlara ve bu ıslah hareketlerinin son bulmasında payı bulunan kişilere karşı olumsuz bir anlatım tarzı benimsenmiş, modernleşme hakkında ise daima olumlu bir dil kullanmışlardır:

"*…hele son zamanlarda devlet ne yapmak istemiş ise ahali ve askeri takımı saika-i cehalet ve taassubla ona mani olmuştur."*[223]

2. Siyasi ve Toplumsal Mazi: Türklük

Geleneksel Osmanlı tarihleri, Devlet-i Osmanîye'nin suret-i teşekkülünden bahsederken, Anadolu beyliklerinin kuruluşundan önceki Türk tarihinden çok kısa bir şekilde bahsetmekte ve Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önceki tarihlerine pek fazla yer vermemekteydi. Genellikle köken; Moğol baskısı sebebiyle Anadolu'ya

[221] Ali Reşad – Ali Seydi, *Tarih-i Osmanî,* İkdam Matbaası, İstanbul 1327 (1908-1909), s.143.
[222] Ahmet Şimşek – Fundan Alaslan, "Millîyetçi Tarihten Millî Tarihe, Çatışmacı Eğitimden Barışçı Eğitime Doğru Türkiye'de Tarih Ders Kitapları", *Akademik Bakış Dergisi,* S.40, Şubat 2014.
[223] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.143.

kaçan Müslüman atalardan ve Ertuğrul Gazi'nin Söğüt'e yerleşmesinden alınmaktaydı.[224]

Osmanlı tarihinin teşekkülü açısından ele alınan bu görüş, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren dil alanında yapılan araştırmaların, tarih alanında da görülmesi ve Türk dünyası sınırlarının genişlemesine paralel olarak değişmeye başlamıştır.[225] Avrupa'da yayımlanan ve Osmanlı aydınları üzerinde derinden etki yaratan eserlerin haricinde, Semerkand ve Hive'nin Ruslar tarafından işgal edilmesine karşın halifeye yapılan yardım çağrıları ve bu sayede Asya Türklüğünün gündeme gelmesi[226] de bu görüşün değişmesine etki eden faktörler arasındadır.

Osmanlı aydınlarının dışarıda var olan Türkleri fark etmeleri ve özellikle Kırım ve Kafkas coğrafyalarındaki Türk aydınlarının da Osmanlı'ya göç etmeleri bu süreci daha da hızlandırmış ve Türk tarihi hakkındaki araştırmalar yoğunlaşmıştır.[227] Yoğunlaşan tarih araştırmalarına rağmen XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlıların kökeni meselesinin tam anlamı ile değiştiğini söylemek zordur.[228] Özellikle II. Abdülhamid döneminde benimsenen *İslamcılık* politikası, bu araştırmaların dile getirilmesini engelleyen en önemli etkendir. II. Abdülhamid Devri'nde yazılan tarih ders kitaplarında Osmanlıların kökeni Müslüman Türk devletlerine dayandırılmakta ve Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden evvelki hayatları konulara dâhil edilmemekte idi:

> "*Hilafet-i Abbasi'ye kuvveti azaldığı sırada Türklerden birçok kabilelerin Asya vasıtı ve Horasan ve İran taraflarında yerleştiklerini görmüştük. Bu kabileler bütün bütün devletler yapmışlar idi. Hatta Sultan Mahmut Gaznevi tarafından Horasan'da birleştirilen ve Sultan Mesut Gaznevi zamanında kıyam ile Ertuğrul Bey idaresinde bir hükümet teşkil eden Selçukluların hükümetleri Çin hududundan Akdeniz'e kadar olan bilcümle memaliki elde etmişti. İşte devletimizin asıl müessesesi*

[224] David Kushner, *a.g.e.*, s.61.
[225] Mehmet Kaan Çalen, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde İki Farklı Cengiz Han Tasavvuru".., s.228.
[226] Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.35.
[227] David Kushner, *a.g.e.*, s.30.
[228] David Kushner, *a.g.e.*, s.62.

Osmanlıların eski ceddi olan Kayıhan kabilesi de Sultan Mahmut Gaznevi zamanında Selçuklular ile beraber Horasan taraflarında birleşmiş olan Türklerden idi. Kayıhan kabilesi sair emsali gibi kıyam yoluna gitmeyip Gaznevilere ve Selçuklulara ve sonrada Harezmşahlara sadık kaldı. Hatta Celaleddin Harzemşah'ın Tatarlara ve Gürcülere karşı ettiği kahramanca muharebelerde ordusunun bir kısmı Kayıhan kabilesinin bahadırlarından merkeb idi."[229]

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise hem ideolojik görüşün değişmeye başlaması hem de tarih ilmînin daha da önem kazanarak yeni fikirlere açık bir konuma gelmesi, tarih ders kitaplarında Osmanlıların kökenin Türk olduğuna dair vurguların daha açık bir dil ile ifade edilmesine imkân tanımıştır. Kendi mazisini tam anlamıyla tahkik edemeyen bir toplumun, Batı'nın hangi usulleri tatbik ederek terakki ettiğini kavraması pek olası değildir. Bu manada hürriyetin ilanı ile birlikte yıkılan istibdadın ardından tarih ders kitaplarında Türklüğe dair vurgulara rastlamak oldukça tabiidir:

"*Osmanlıların ceddi Türklerdir. Türkler Asya'nın ortasında, (Altay) yani (Altun Dağ) taraflarında yaşarlardı. Türklerin yanında başka kabileler de vardı; fakat Türkler bunların en cesuru, en temiz yüreklisi idi. Türklerin kabilesine (Kayı Han) kabilesi derlerdi. Bu kabile (Horasan) da otururdu."*[230]

Ahmed Refik'in yukarıdaki ifadesinde olduğu gibi dönemin pek çok eserinde Osmanlıların kökenin Türk olduğuna vurgu yapılmakta ve Türklerin Asya'dan gelen bir kavim olduğu ifade edilmektedir:

"*Osmanlıların ecdadı, aslı Türk'tür. Bunlar Türkistan tarafında otururlardı. Hicretin birinci asrında Moğollar Tataristan'dan çıkub garba doğru yürüdüler, önlerine gelen yerleri yıktılar, insanları kestiler. Birçok Türk taifeleri korkularından bu taraflara kaçmağa başladıkları*

[229] Mahmud Azmi – İbrahim Hakkı, *Muhtasar Osmanlı Tarihi*, Karabat Matbaası, İstanbul 1323, s.3-4.
[230] Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî*, Matbaa-i Hayriye, 1327, s.3.

gibi Osmanlıların mensub oldukları [Kayı Han] kabilesi de bunları (Süleyman Şah İbn Kaya Alp) ile birlikte (Ahlat) ve (Erzincan) havalisine geldiler."[231]

"*Osmanlılar Türk'tür. Türkistan'da türeyip Anadolu'ya geçerek Söğüt ve Eskişehir'de yerleştiler."*[232]

II. Abdülhamid Devri'nde tarih derslerine karşı yürütülen olumsuz politikanın ardından, Meşrutiyet Devri'nde tarihin yeniden ders programlarına dâhil edilmesi ve bu dönemde Türklüğün apaçık bir şekilde ders kitaplarına eklenmesi aynı zamanda Türklerin kökeninin en eski nereye kadar dayandırılabileceği sorusunu da beraberinde getirmiştir. Bu sorudan hareketle Ali Reşad, Tarih-i Umumîsinde Türk tarihini Yafes'e kadar dayandırmaktadır:

"*En eski rivayetlere göre Türkler, Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in soyundandır. Yafes'in oğullarından olan Türk, Issı göl kenarına gidip, orada bir hükümet tesis etmiştir. Türk'ten sonra birbirini takip eden birçok hükümdarlar gelmiştir. Bunlardan Alınça Han'ın Tatar ve Moğol isminde iki oğlu bulunmaktadır. Memleketini bunlar arasında taksim etmiştir. Moğol Han'ın yerine Kara Han geçmiş, Kara Han'ın oğlu Oğuz Han büyük bir hükümdar olmuştur. Çin'i, Suriye'yi, Mısır'ı zapt etmiştir. Oğuz Han'ın evladından Gün Han Osmanlıların ceddidir."*[233]

Öyle anlaşılıyor ki Yusuf Akçuraoğlu'nun bir milletin tarihini analiz edebilmek adına gösterdiği yol[234], tarih ders kitaplarında dikkate alınmıştır. Eserlerde Türkler hakkında verilen siyasi bilgiler sadece kökenleri ile sınırlı kalmamıştır. İslamiyet'i kabul etmeden evvel hangi coğrafyada yaşadıkları, hangi devletler ile

---

[231] Ali Reşad – Ali Seydi, *Tarih-i Osmanî*, İkram Matbaası, 1327 (1908-1909), s.3-4.
[232] Ahmed Reşit, *Tarih-i Osmanî Okuyorum*, Kasbar Matbaası, 1910/1911 İstanbul, s.3.
[233] Ali Reşat, *Tarih-i Umumî*, İstanbul 1331, s.38.
[234] Bkz. Yusuf Akçuraoğlu, "Tarih-i Görüşe Dair", *Türk Yurdu*, C.I, Nu:5, Şubat 1341, s.351. "*zamanımızda bir mütemeddin kavmin dâhili tarihi tedkik olunacağı zaman, o kavmin belli başlı faaliyetleri, birkaç nev' harekete ircâ' etmek kabildir; mesela siyasi hareketler, millî hareketler, ictimai hareketler, iktisadi hareketler. Bir kavmin sayılamayacak kadar çok ve karışık faaliyetleri böyle birkaç ana hattı etrafında toplanırsa, o kavmin hayatı, tarihi biraz daha kolaylıkla anlaşılmış olur.*

siyasi münasebetlerde bulundukları oldukça detaylı bir şekilde öğrencilere aksettirilmîştir:

> "*Türklerin esas memleketi Orta Asya'da Tiyanşan ve Himalaya dağları arasındaki geniş arazi idi. Türkler buradan Asya'nın batı taraflarına Avrupa'ya yayıldılar. Çinliler, İranlılar, Araplarla münasebette bulundular. Hazar denizinden, Çin'e, Sibirya'nın güneyinden Himalaya dağlarına, Ural nehrinden Balkaş gölüne kadar uzanmış olan memleketlerde muhtelif Türk kabileleri sakin oldular. İşte bu ülkeye Turan denilir. Türkler evvelce Kıpçak, Uygur, Kanklı, Kalaç, Karluk namıyla 5 kısma ayrılmışlardı. Kıpçak çöllerde, Uygur şehirlerde oturanlara deniliyordu.*
>
> *Türkler pek eski zamanlarda mevcudiyetlerini göstermişlerdir. İran hükümdarı Dara'nın muharebe ettiği İskitler, Türk kabilelerindendir. Hititlerin Türklerden olması muhtemeldir. Sonraları Karadeniz sahillerinde Avrupa'da görülen Hunlar, Avarlar, Peçenekler, Türklerin muhtelif kabileleri idi. Türkler göçebe halinde yaşar, hayvan yetiştirirlerdi. Hücuma uğradıklarında vatanlarını bırakırlar, buzlu çorak çöllelere kaçarlardı. Bunlara Kırgız, Kazak denilirdi. Çöllere kaçanlar fırsat bulunca yine eski yerlerine dönerlerdi."*[235]

II. Meşrutiyet döneminin tarih yazıcılığı aynı zamanda *millî tarih* anlayışından da etkilendiğinden dolayı, toplumun ananelerine hâkim olabilmesi için veya daha doğru bir ifade ile millî ananesini tanıması maksadıyla, Türkler hakkında verilen siyasi bilgilere ilaveten içtimai hayatları, ekonomik geçim kaynakları ve harsları da eserlerde Türklere ait motifler olarak öğrencilere aktarılmaktadır:

> "*Türkler debbağlık sanatını bilirler. Yün dokumalardan elbise yaparlar, binicilikte, silahşörlükte büyük maharet gösterirlerdi. Bayraklarının başına altından bir kurt takarlardı. Yazılı kanunları yok idi. Her şey adeta tabi idi. Türkler büyüklerine pek çok hürmet ederlerdi.*

[235] Ali Reşat, *Tarih-i Umumî..*,, s.36.

İtaatsizlik edenler idam olunurdu. Harp meydanında ölmek şeref, yatakta ölmek ayıp idi. Subaylara, en çok saydıkları kimselere ağa, ihtiyarlara ata derlerdi. Yemin ile ant ile birbirlerine kardeş olurlardı. Muhtelif kabileden olan iki kişi kanlarından çıkardıkları kanı süt veya kımıza karıştırırlar, bunu içerek ant yani kardeş olurlardı.

Bir peder vefat ettiği zaman ailenin toprağı hanesi en küçük oğluna kalırdı. Buna tekin denilirdi. Büyük oğul hayvan sürülerini, nakli mümkün olan sair şeyleri alırdı. Ortanca oğul mirastan hisse almaz, oku ve yayı ile kalırdı. Ortanca oğullara adsız denilirdi. Adsızlar atlarına binerek uzaklara giderler, bazen büyük mevkilere nail olurlardı. Hatta bazıları hükümdar olmuştur."[236]

"*Türkler, kılıç kuvveti ile yaşayışlarını temin ederlerdi. Meralarda kabile kabile yaşarlar, koyunlarından sağdıkları sütten peynir yaparlar, komşuları bulunan sair kabilelerle alış veriş ederlerdi. Aldıkları yerleri kılıç hakkı, demir hakkı olarak aldıkları için demire hürmet ederler; saf, masumane bir hayat imrâr eylerlerdi. Türkler kahramanlığı, fedakârlığı, zayıflara yardım, atalara hürmet etmeyi pek büyüklük sayarlardı. Hileden hud'adan hiç haz etmezler; doğruluklarıyla, mertlikleriyle iftihar ederlerdi."*[237]

Türkler hakkında böyle övgü dolu ifadelerin kullanılmasının sebebi aslında Batı karşısında geri düşen Osmanlı Devleti'nin bir nevi müdafaası olarak ifade edilebilir. Her ne kadar Batı'nın üstünlüğü kabul edilmîş bir vaziyet olsa da *millî tarih* anlayışından hareketle Osmanlı Devleti'ni yeniden ayağa kaldıracak gücün öz Türklükte olduğu satırlar arasında hissettirilmektedir.

II. Meşrutiyet Devri aslında dinî anlamda köklü bir değişimin yaşandığı yıllara sahne olmamıştır. Aksine İslam-Türk sentezinden vazgeçilmeyerek, Türk-İslam sentezi haline dönüştürüldüğüne değinmiştik. Ancak Türkler hakkında çizilen

[236] Ali Reşat, *a.g.e.*, s.38.
[237] Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî..*, s.3-4.

resmin parçalarını tamamlama maksadı ile Türklerin İslamiyet'ten önceki dinlerine dahi yer verildiğini görmek mümkündür:

> "*En eski Türkler putperest idiler. 5 kuta itikat ederlerdi. Demir, toprak, ağaç, ateş, su idi.Sonraları Buda mezhebini kabul ettiler. İran tarafına gidenler zerdüşt oldular. Hristiyanlıkta Türklerin bazı kabileleri arasında yayıldı. Nihayet İslam zuhur edince Türkler Müslüman oldular."*[238]

Bu dönemde *Türkçülük* henüz siyasi bir ideoloji olarak devlet merkezinde yer almamaktadır. Ancak ders kitaplarında öğrencilere aktarılan motifler *Türkçülüğün* siyasi ve sosyal mazide arandığının bir göstergesidir. Hürriyetin ilan edilmesinde yeri hiç de küçümsenemeyecek derecede olan İttihatçıların *Osmanlıcılık* siyaseti ile hareket etmeleri muhtemel ki *Türkçülüğün* gelişimini geciktirmiştir. Fakat Türklük toplumsal alanda çoktan devlet ile toplum arasındaki en önemli araçların başında gelen ders kitaplarında kendine yer edinmeyi başarmıştır.

3. Siyasal Tasavvur: Kavramlar ve Şahsiyetler

Temmuz 1908'den itibaren yeni bir idari yönetim şeklini benimseyen Osmanlı Devleti'nin siyasal tasavvur anlayışında da bir takım değişikliklerin olduğu görülür. Bu değişim süreci Yeni Osmanlıların teşekkülü ile başlamakta ve II. Meşrutiyet döneminde de devam etmektedir. Süreç içerisinde Yeni Osmanlılar, Mithat Paşa, Abdülaziz, II. Abdülhamid, Jön Türkler, V. Mehmed ve İttihat ve Terakki Cemiyeti en faal aktörler[239] olarak tarih ders kitaplarında karşımıza çıkmaktadır.

Süreç içerisinde zuhur eden siyasi olaylar ve bu siyasi olaylar karşısında hürriyetçi ve istibdatçı olarak ikiye ayrılabilecek olan şahsiyetler ile döneme

---

[238] Ali Reşat, *a.g.e.*, s.40.
[239] Mehmet Kaan Çalen, "Jön Türkler Ve Hürriyetçi Tarih Tasavvuru", *IV. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu Tam Metin Kitabı,* Muğla 01-03 Eylül 2016, s.680.

addedilen bazı kavramlar, bizlere II. Meşrutiyet döneminin iskeletini oluşturan bu süreç hakkında oldukça önemli ipuçları sunmaktadır.

Bir nevi Osmanlı'nın yaşadığı sürece örnek teşkil eden ve sadece Osmanlı Devleti'nin değil tüm Avrupa'nın siyasi ve içtimai tablosunda değişimlere sebebiyet veren Fransız İhtilali, tarih ders kitaplarına ilk kez bu dönemde girmeye başlamıştır. Meşrutî düşüncenin ve hürriyet anlayışının temellerinin atıldığı ihtilal, ders kitaplarında şu cümleler ile izah edilir:

> "*Fransa'da büyük ihtilal çıktı. (Hâkimiyet-i millîye) yani milletin kendi işlerini kanun dairesinde görmek, hür yani herkes kanun dairesinde serbest yaşamak, memlekette kanundan büyük hiçbir şey tanınmamak, herkes kanun nazarında bir olmak esasları üzerine karışıklık çıktı. Fransızlar hükümdarlarını tutup kestiler. Fransa bu ihtilal ile büyük ve insaniyetkârane davranıyordu. Padişahlar istediklerini yaparak kızdıklarını haklı haksız sürüp kesiyorlardı."*[240]

İhtilalin Osmanlı Devleti içerisindeki gayrimüslimlere tesir etmesi suretiyle çıkan iç karışıklıklar neticesinde, Osmanlı aydınları uhdesinde zuhur eden hürriyetçi tasavvur, etkisini yaklaşık yarım asır boyunca sürdürecek ve II. Meşrutiyet'in ilanını sağlayacaktır. Tarih ders kitaplarında bu süreç özellikle "hürriyet", "uhuvvet", "müsavat", "adalet", "istibdat" ve "hâkimiyet-i millîye" kavramları ekseninde değerlendirilmîştir. Ali Reşad ve Ali Seydi Tanzimat'ın ilanını "*tebaaya müsavat ve hürriyet bahşetmek"*[241] olarak değerlendirirken, Ahmed Refik de "*ahaliye hürriyet verilmesi*"[242] şeklinde ifade etmiştir.

Okuyucular üzerinde bir Osmanlılık tesiri yaratmayı hedefleyen bu kavramların, Tarih-i Osmanîlerde yüzeysel olarak geçilmesine karşın medeniyet ve ahlak kitaplarında detaylı olarak anlatıldığı görülmektedir. Yazarlar özellikle üstünde durdukları "hürriyet", "adalet", "müsavat" ve "uhuvvet" kavramlarını ayrı ayrı dile getirerek daha sağlıklı anlaşılması adına detaylara yer vermişlerdir:

---

[240] Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Küçük Tarih-i Osmanî*, İstanbul 1329, s.69.
[241] Ali Reşad – Ali Seydi, *Tarih-i Osmanî*, İkram Matbaası, 1327, s.120.
[242] Ahmed Refik, *a.g.e.,* s.108-109.

"Hürriyet başkalarının hakkına tecavüz etmemek şartıyla herkesin serbest olması demektir."[243]

"Hepimizin, insan olduğu için aynı hakka malik bulunmasına ve kanunun karşısında hepimizin bir olmasına müsavat denir."[244]

"Bir milletin efradı birbirlerinin hakkına riayet etmezlerse o millette saadet ve intizam olamaz. Herkesin birbirinin hakkına riayet etmesine ve kendi nefsine ve şahikasına karşı nasıl yapmalarını isterlerse diğerlerine karşı da öyle muamele etmesine adalet denir."[245]

"Uhuvvet kardeşlik demektir. Bütün efrad-ı milletin, hatta bütün insanların birbirlerini sevip iyi geçinmeleridir."[246]

Ahmed Ziya ve Ali Haydar bu dört kavramı *"Kanun-i Esasî'nin ve bütün kanunların ruhu ve temeli"* olarak ifade etmektedirler. Ele alınan kavramlar içerisinde en temkinli yaklaşılan ise "hürriyet" kavramıdır. Ahmed Ziya ve Ali Haydar'ın eserlerinde değindikleri *başkalarının hakkına tecavüz etmemek* ifadesi bir başka eserde de vurgulanmaktadır:

"*Hürriyet; insan işinde serbest bulunması demektir, lakin dünyada hiçbir insan tam bir hürriyete malik değildir. Vahşiler bile bir çok adet-i batılaya tabi olarak hürriyetlerini tahdîd etmişlerdir. Bunun için hürriyet denilince herkes her istediğini yapabilir zan etmemelidir.*"[247]

Zaman zaman kavramların dayanak noktası ise din olmuştur. Yazarlar kavramların meşruluğunu ortaya koyabilmek adına tanımlarını yaptıktan sonra Kur'an-ı Kerim ve Hadisi Şeriflerden örnekler vererek dayanak noktalarını kuvvetlendirmişlerdir. Örnek verilecek olursa, hürriyet kavramının meşruluğunu

---

[243] Ahmed Ziya – Ali Haydar, *Malumat-ı Medeniye (2. Kısım),* Kanaat Matbaası, 1329, s.47.
[244] Ahmed Ziya – Ali Haydar, *a.g.e.,* s.48.
[245] Ahmed Ziya – Ali Haydar, *a.g.e.*, s.50.
[246] Ahmed Ziya – Ali Haydar, *a.g.e.*, s.51.
[247] *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye*, Kasbar Matbaası, 1327, s.19.

kanıtlamak maksadı ile "*Kur'an-ı Kerim'de 'herkes kendi ef'âlinden mesuldür.' Buyurulmuştur."*[248] ifadesine yer verilmîştir.

Eserlerde üzerinde sıkça durulan bir diğer nokta ise meşrutiyetin meşruluğu meselesidir. Bir taraftan toplumun henüz tam manası ile alışık olmadığı yeni rejimi kabul ettirme çabası, diğer taraftan ise 31 Mart Vakasında olduğu gibi meşrutiyete karşı oluşabilecek bir darbe girişiminin korkusundan hareketle kitaplarda sıklıkla meşrutiyet rejiminin propagandasının yapıldığı görülmektedir.[249] Meşrutiyetin müdafaası olarak nitelendirebilecek olan propaganda "hâkimiyet-i millîye", "Kanun-i Esasî" ve "istibdat" kavramları etrafında şekillendirilmîştir.

Ders kitaplarında idare usullerinin "idare-i mutlaka", "idare-i meşruta" ve "idare-i cumhuriye" olmak üzere üçe ayrıldığı saptanır. İdare-i mutlaka "*bir milletin doğrudan doğruya yalnız bir hükümdarın idare-i keyfiyesine tabi olması"* olarak açıklanmakta ve bu idare usulünün aynı zamanda *istibdat* idaresi olduğu vurgulanmaktadır.[250] İdare-i mutlaka usulünün *milleti koyun sürüsüne çevirdiğine, milletin insandan sayılmayıp adeta hayvan derecesine düştüğüne* ve hükümetin bu usul-ü idarede *milleti soyduğuna, milleti fakir ve sefil düşürdüğüne* dair genel bir kanaat hâkimdir.[251]

İdare-i mutlaka hakkında olumsuz motiflerin örnek gösterilmesine karşın idare-i meşrutanın övülmesi dönemin propagandası mahiyetindedir. İdare-i meşrutanın tanımı ile toplumların kendilerini idare edebilme yönteminin en iyi meşrutiyet usulü ile gerçekleşeceği belirtilir:

> "*milletle devlet arasında bazı şerait ve kavaninin vaziiyle olur ki millet ve devletten her ikisi de bu kavaninden zerre kadar ayrılamazlar. Bu kavanin ise meclis-i Umumî tarafından konulur"* izahatiyle yapıldıktan sonra bir milletin ancak *meşruta usulü ile saygınlık kazanacağına* ve *terakki edebileceğine* değinilir.[252] "*Bir milletin hukuk-u*

[248] Ahmed Ziya – Ali Haydar, *a.g.e.*, s.47.
[249] Nuri Doğan, *Ders Kitapları Ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1994, s.75.
[250] Doktor Hâzık, *Malumat-ı Madeniye (Birinci Kısım)*, İkram Matbaası, 1325, s.16.
[251] Ahmed Ziya – Ali Haydar, *a.g.e.*, s.35.
[252] Doktor Hâzık, *a.g.e.*, s.17.

tabiiye ve medeniye ve içtimaiyesine sahip olarak kendisini idare etmesine hâkimiyet-i millîye denir ki hâkimiyet-i millîye, idare-i meşruta ile olur."[253]

İdare-i cumhuriyenin, meşruta usulünden tek farkı ise hükümdarın seçim yolu ile on beş yılda bir seçilmesi şeklinde olduğu aktarılır.

Sırrı Cemil idare-i meşruta usulüne referans olarak İngilizleri örnek vererek, dönemin en kuvvetli devleti olarak addedilen İngilizlerin böyle terakki etmiş olmalarına meşrutiyet örneğini vererek adeta yol göstermektedir:

"*Millet Meclisi İngilizlerin hukuk beyannamesini yani Kanun-i Esasî'yi yazdı ki her bir İngiltere kralı bunu tanıyacağına dair söz vermeye borçludur. Millet mebusları her sene toplanmaya mecburdur. Bunlar vergiyi tasdik eder ve kanunlar yaparlar. Kralın idaresizliği görüldüğü zaman onu tanımamaya hakları vardır. Hiçbir İngiliz muhakeme edilmeden hapis edilemez ve ancak jüri denilen memleket ahalisi tarafından muhakeme olunabilir. Bu usulde kral keyfine göre her istediğini emredemez. Memleket ahalisinin hukukuna ve Kanun-i Esasî'ye riayet etmek mecburdur. Millet kendi mebusan meclisi ile idare eder. Bu suretle hükümet-i meşruta namı verilir. İngilizler bu idareyi kabul eden birinci millettir. Onlar büyük bir inkılap yaptılar ki bu da Fransızların inkılabını hazırladı."*[254]

Doktor Hâzık Malumat-ı Medeniyesinde öğrencilere idare-i mutlakanın ne derecede kötü bir usul olduğunu şöyle açıklar:

"*Devr-i istibdadın zulümlerini bilenlerden sorup öğreniniz. O devirlerin acılarını bizzat düçar olmuş gibi hiç unutmayınız. Eğer unutursanız sonra sizde devr-i istibdada mahkûm olur ve zulümler altında ezilirsiniz. Hukukunuz saadetiniz mahvolur. Devr-i istibdatta*

[253] Ahmed Ziya – Ali Haydar, *a.g.e.*, s.34.
[254] Sırrı Cemil, *Küçük Tarih-i Umumî*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1328, s.125-126.

sizin gibi çocuklar ezilir, gençler, ihtiyarlar hapislerde, zindanlarda çürür. Alimler, fazıllar, bin türlü işkencelerle mahvedilirler."[255]

Meşrutiyet rejiminin temelini sağlamlaştırmak ve II. Abdülhamid Devri'nin savunucularının taarruzundan korunmak için tarih ders kitapları hükümetin elindeki en önemli araç idi. Hükümet bilhassa mekteplerde "hükümet-i müstebidenin mehâziri" ve "meşrutiyetin nimetleri"[256] konularının, öğrenciler üzerinde tesiri inkâr edilemez boyutlarda etkiler yaratmasını tahayyül ederek, ders kitaplarının bu konular etrafında yazılmasını talep etmekteydi. Her ne kadar I. Meşrutiyet'i ve II. Meşrutiyet'i ilan eden padişah olsa da Sultan II. Abdülhamid bu sebeple eserlerde en çok eleştirilen şahsiyet olmuştur. Ahmet Rasim onun hakkında "*Mithat Paşa gibi akil, hâkim bir vezirin yaptığı (Kanun-i Esasî)yi millete verdi. Fakat 1294'te açılan Rusya muharebesinin sonunda hile ile yine milletin elinden aldı.*" ifadelerine yer verecek ve onun döneminde yaşanan tüm hadiselerin sorumlusu olarak Abdülhamid'i işaret edecektir.[257] Aynı üslup Nüzhet'in *"Muharebeden Sonra Abdülhamid Ne Yaptı?"* sorusuna verdiği cevapta da görülür:

"*Malikimizin parçalanmasıyla Abdülhamid'e gayet ağır bir vazife tertib ediyordu ki o da perişan hale giren devleti ıslah ve milleti ihya edecek tedbirlere çalışması idi. Halbûki bunları yapmadıktan maada vükelasından ve hal' vakalarını icra edenlerden intikam almaya kalktı, ezcümle Mithat Paşa gibi vatanını sever ve milletinin terakkisine çalışan bir zatı mahvetti. Kendi mevkiini kuvvetlendirmek için her türlü fenalığı icra ve millet meclisini dağıttı ve devr-i istibdadı adeta icat ederek otuz kadar sene millete kan ağlattı."*[258]

"Abdülhamid damarlarındaki istibdat kanının hükmünü icra için millet meclisini kapattı, mebusları sürdürdü. Hâsılı millete 33 sene kan ağlattı."[259]Ahmed Reşid'in bu ifadesi aslında istibdat rejiminin sadece Abdülhamid'e özgü olmadığını ve meşrutiyet öncesi tüm devirlerin istibdat dönemi olarak kabul edildiği fikrinin bir

[255] Doktor Hâzık, *a.g.e.*, s.19.
[256] Mehmet Kaan Çalen, "Jön Türkler Ve Hürriyetçi Tarih Tasavvuru".., s.681.
[257] Ahmed Rasim, *a.g.e.*, s.78-82.
[258] Nüzhet, *Yeni Küçük Osmanlı Tarihi*, 1325, s.53.
[259] Ahmed Reşid, *Tarih-i Osmanî Okuyorum*, Kasbar Matbaası, 1328, s.40.

yansımasıdır. Dikkat çeken bir diğer husus ise II. Abdülhamid'e karşı bir figür olarak hürriyetçi Mithat Paşa'nın önemine yapılan vurgulardır. Mithat Paşa, II. Abdülhamid döneminin meşrutiyet propagandası açısından kurgulanan en önemli motiftir. Neredeyse tüm ders kitaplarında *fedakâr vezir*e dair bir bulguya rastlamak mümkündür:

> "*Mithat Paşa ile Serasker Hüseyin Avni Paşa bir gece mekatib-i harbiye şakirdanını aldılar; Sultan Abdülaziz'in oturduğu Dolmabahçe Sarayı'nı kuşattılar. Abdülaziz'i tahttan indirip Topkapı Sarayı'na gönderdiler. Milleti bu suretle felaketten kurtardılar."*[260]

> "*Bizim idaremiz ilk evvel 1293 senesinde şehid muhterem, millet babası, Mithat Paşa'nın himmetiyle meşruta olmuş idi."*[261]

Abdülhamid örneğinde olduğu gibi Abdülaziz döneminde de Ali ve Fuad Paşaların "*büyük himmetler gösterdikleri"* belirtilmektedir. Abdülaziz döneminde paşaların hayatta olduğu dönem *terakki dönemi*; paşaların vefatından sonraki dönem ise "*Abdülaziz yalnız başına kalınca devleti istediği gibi idare etmeye başladı. Milletin parasını israf etti. Hiç yoktan saraylar, köşkler yaptırdı. Vükelaya, büyük adamlara hakaret etti. Devletin hazinesinde bir para kalmadı. Millet ezildikçe ezildi."*[262] şeklinde ifade edilmektedir. Yine Abdülaziz döneminde Yeni Osmanlıların zuhur etmesi de takdire şayan ifadelerle dile getirilir:

> "*Şu ahval ile devletin fena ve çıkmaz bir yola girdiğini herkes göremeyip ancak parlak fikirli bir takım gençler bunu his ile şikâyette bulunuyordu. Bunların birçoğu Avrupa'ya giderek hükumet adamları aleyhine gazeteler çıkarmaya, halkın fikrini açmaya çalıştılar. İşte bunlara (Yeni Osmanlılar) veya (Jön Türkler) denilir ki fikir açmak hususunda bunların çok himmet ve hidmeti görüldü. Mısırlı Mustafa*

[260] Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî..*, s.114.
[261] Doktor Hâzık, *a.g.e.*, s.17.
[262] Ahmed Refik, *a.g.e.*, s.112-113.

Fazıl Paşa, Namık Kemal Beg, Ali Suavi Efendi, Ziya Paşa, Şinasi Efendi bunlardandı."[263]

Özellikle Ahmed Refik tarih ders kitaplarında bu aydınların resimlerine yer vererek öğrencilerin zihinlerine iyice kazınmalarını sağlamıştır.[264] Mithat Paşa ve Namık Kemal gibi Yeni Osmanlıların düşüncelerini temsil eden şahsiyetler "*parlak fikirli gençler*" ve "*milletin fedakâr evlatları*" olarak simgelenmekte ve meşrutiyet yolunu açan aydınlar olarak gösterilmektedir.[265]

Ders kitaplarının kaleme alındıkları dönem olan V. Murad ile İttihat ve Terakki cemiyeti hakkında da tabii olarak olumlu bir dil kullanılmaktadır. V. Murad "*millete kendilerini baba gibi sevdiren*", "*milletimizin pederi*", "*müsavat, uhuvvet, adalet ve hürriyet taraftarı"*, "*bütün arzusu milleti hür yaşatmak, terakki ettirmek olan bir padişah*"; İttihat ve Terakki Cemiyeti ise "*Avrupa'ya kaçan Yeni Osmanlıların teşkil eylediği fırkanın fedakârları*" olarak tasvir edilmektedir. [266]

4. Kimlik Meselesi: Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük

Kimliğin şahsi olarak değerlendirildiğinde insan neslinin doğumu ile ortaya çıktığını belirten Kemal H. Karpat, bu tanımın haricinde kolektif kimliklerin de bir fikir çabası nihayetinde ortaya çıktığını ve bunların içerisinde siyasi kimliklerin ön planda olduğuna dikkat çekmektedir. Karpat'a göre Türklerde siyasi kimlik arayışları millî devlet kavramının ortaya çıkması ile birlikte başlamış ve Tanzimat'tan itibaren tartışılagelen bir konu olmuştur.[267] Evvelki fasıllarda kısmen de olsa fikirlerin tanımlarını yaparak değinmeye gayret ettiğimiz ideolojik kimlik arayışları, hürriyetin ilanından sonra da devam etmiştir. Dönemin bilhassa ilk yıllarında neşredilen tarih ders kitaplarında, "hasta adam" olarak tabir edilen İmparatorluğu yeniden

[263] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.129.
[264] Bkz. Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1328.
[265] Mehmet Kaan Çalen, "Jön Türkler ve Hürriyetçi Tarih Tasavvuru".., s.686.
[266] Ali Reşad – Ali Seydi, *Tarih-i Osmanî*.., s.137. ; Ahmed Rasim, *Resimli Ve Haritalı Küçük Tarih-i Osmanî*.., s.82. ; Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî*.., s.123.
[267] Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik Ve İdeoloji"* Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s.51-52.

canlandırmak ve dağılmayı önlemek maksadı ile *Osmanlıcılık* kimliğinin ön planda tutulduğu görülmektedir.

İdeoloji doğrultusunda öncelik, öğrencilere "vatan" ve "millet" kavramlarının izah edilmesine verilmîş ve bu sayede küçük yaştan itibaren nesillerin Osmanlı üst kimliği altında birleşmeleri hedeflenmiştir. Vatanın *bir milletin sakin olduğu topraklar, hâkim olduğu kıtalar* olarak ifade edilmesinin ardından, *bir insanın vatanının sadece doğup büyüdüğü bir yer olmadığı*nın altı çizilir ve hemen eklenir; *mensup olduğu milletin bütün memleketleri, bütün şehirleri, bütün köyleri elhâsıl bütün toprakları onun vatanıdır*.[268] Millet ise "*aynı kanunlar ve aynı menfaatler ile birleşmiş olan insanlar"*[269] olarak tanımlanmaktadır.

Vatanın tanımında muhtemeldir ki toprak kaybının önüne geçilebilmesi açısından özellikle bütün şehirlerin vatan olarak kabul edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Milletin tanımının altında ise tipik bir Tanzimat düşüncesi yatmakta ve Osmanlı milleti tanımı da bu doğrultuda yapılmaktadır:

> "*Osmanlı milleti denilince bu memaliğin sakinesinden olan muhtelif cins ve mezhep erbabından bulunan Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Çerkez, Laz, Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar vesaireden merkep tüm akvam-ı Osmanîye'nin cümlesinin bir sancak altında bir aile teşkil ettikleri, aralarında uhuvvet, adalet, müsavat bulunduğu ve cümlesinin de vatanın menfaatine, selametine el birliği ile çalıştıkları hepsinin de bir hükümete, bir kanuna tabi oldukları anlaşılıyor."*[270]

Bu tanımda dikkat edilmesi gereken husus Osmanlılığın bir üst kimlik olarak ifade edilmesidir. Osmanlılık; ırk ayrımını, hatta din ve mezhep ayrımını dahi reddetmektedir: "*Osmanlı hükümetine tabi olan insanların hepsi evvela Osmanlı, sonra mesela Türk, Arap, Arnavut, Laz, Çerkez, Kürt, Ermeni, Rum, Yahudi, Bulgar vesairedir."*[271] Özellikle XIX. asrın millîyetçilik asrı olarak kabul edilmesi, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlılık tezinin kabulünü zorlaştırdığından dolayı, tezi

---

[268] Doktor Hâzık, *Malumat-ı Medeniye (Birinci Kısım)*.., s.9.
[269] *Malumat-ı Medeniye Ve Ahlakiye*.., s.17.
[270] A. Rıza, *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye,* Nefaset Matbaası, 1331, s.34-35.
[271] Ahmed Ziya – Ali Haydar, *Malumat-ı Medeniye (İkinci Kısım)*.., s.32-33.

kuvvetlendirecek vurgular eserlerde ekseriyetle dile getirilmîştir. A. Rıza, Osmanlı milletini *"insanların aynı menafi, aynı kavanin, aynı adet-i kadimeye malik"* olmasından hareketle değerlendirmekte ve tezine referans olarak da "Fransız", "İngiliz" ve "Rus" milletlerini örnek olarak göstermektedir.[272] Bir başka yazar da, vatan kavramı üzerinden romantik bir üslup ile öğrencilerin dikkatini celp etme gayretindedir:

> " *Pakize; pederinden, biraderlerinden, mektepte muallime hanımdan sık sık duyduğu (vatan) sözüne pek ziyade ehemmiyet verir, bu kelimeyi çok severdi. Evet: üzerinde doğup büyüdüğü, içinde ecdadının kemiklerinin gömülü olduğu yeri, vatanı kim sevmez ki: Pakize gibi temiz yürekli, terbiyeli bir kız sevmesin! Hususuyla muallimesi ona (vatan)ın insan için mukaddes bir valide olduğunu, dünyada hamiyet denilen şeyin (vatan) muhabbetinden ileri geldiğini, en hamiyetli, namuslu adamların (vatan) canlarını fedakârlıktan çekinmediklerini söylemiş, anlatmış idi."*[273]

Terbiye, medeniye ve ahlak kitaplarında "vatan" ve "millet" kavramları üzerinden yaratılmaya çalışılan Osmanlılık algısı tarih ders kitaplarında ise Tanzimat Devri itibari ile vurgulanmaya başlamaktadır. Bir ders kitabında yer alan "*bu hatt-ı hümayun tebaaya müsavat ve hürriyet bahşediyordu. Tebaadan olan Hristiyanlara vatandaşlık unvanı veriyordu"*[274] cümlelerinde, kapalı bir üslupta Osmanlılık idealinin vurguları görülmektedir. Bir diğer ders kitabında ise Tanzimat Fermanı hakkında "*Ahaliye hürriyet verildi. İslamlarla Hristiyanların kardeş gibi geçinmeleri, aralarında insanlıkça hiçbir fark olmadığı anlatıldı"*[275] ifadelerine yer verilerek, vatandaşlık kitaplarında anlatılanlar doğrultusunda hareket edilmîştir.

Osmanlılığa ait diğer bulgular ise cümleler arasında seçilebilmektedir. Mesela "10 Temmuz"a ait anlatılarda "*Bütün vatandaşlar ağlaya ağlaya birbirine*

---

[272] A. Rıza, *a.g.e*., s.25.
[273] Ali Seydi, *Terbiye, Ahlakiye ve Medeniye*, Artin Asadoryan Matbaası, 1328, s.13.
[274] Ali Reşad – Ali Seydi, *Tarih-i Osmanî..*, s.120.
[275] Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî..*, s.109.

sarıldı"[276] ifadesindeki "vatandaş" algısı dikkat çeker. Yine V. Mehmed'in tahta çıkışının ardından kurulan şu cümleler Osmanlılığın apaçık bir tanımı niteliğindedir:

> "*Devletin hayatı tazelendi. Müsavat, adalet, uhuvvet kelimeleri yani her Osmanlının din ve mezhep farklı olmaksızın kanun nazarından bir olduğunu bildiren esaslar hükmetmeye başladı."*
>
> *"Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Rum; Ermeni, Yahudi, hepsi (Osmanlı) namı altında ittihad ettiler."*[277]

Ayrıca Ali Reşad ve Ali Seydi'nin Tarih-i Osmanîleri de "*Yaşasın Osmanlılar!"* sloganı ile bitirilmektedir.[278]

İslamcılık ideolojisine ise meşrutiyetin ilk yıllarındaki eserlerde rastlamak oldukça zordur. Yalnız Ali Reşad ve Ali Seydi'nin ders kitabındaki bir sual, dönemde İslamcılığın etkilerinin tam olarak silinemediğinin bir göstergesidir: "*Kanun-i Sultan Hazretleri Macaristan ve Avusturya seferlerini icra edeceğine pederleri gibi şark hükümetleri ile uğraşsa, yani ittihad-ı İslam'a çalışsa idi; Osmanlılar hakkında daha hayırlı olmaz mıydı?*[279]

İslamcı motiflerin konulara yeniden dâhil edilmesi, Balkan Savaşlarından sonra Türkçülük ideolojisinin siyasi bir etken olarak, Türk – İslam sentezi içerisinde ders kitaplarına girmesi ile gerçekleşecektir.[280] Öyle görünüyor ki meşrutiyet idaresi Balkan Savaşlarına kadar, Balkanlardaki siyasi haritanın korunacağına dair Avrupalıların telkinlerine inanmışlar hatta buna bağlı olarak ordunun bir bölümünü terhis bile etmişlerdi. Ancak Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı Devleti'nin büyük bir yenilgi alması, bilhassa vatan kavramındaki asıl hedef olan Rumeli'nin

---

[276] Ahmed Refik, *a.g.e.,* s.122.
[277] Ahmed Rasim, *Resimli Ve Haritalı Küçük Tarih-i Osmanî..*, s.81-82.
[278] Ali Reşad – Ali Seydi, *Tarih-i Osmanî..*, s.143.
[279] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s. 65.
[280] Mehmet Kaan Çalen, "II. Meşrutiyet Dönemi Ders Kitaplarında Balkan Savaşları Ve Rumeli'de Kaybedilen Topraklar", *Uluslararası Balkan Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler,* C.II, Çanakkale 6-8 Ekim 2016, s.236.

kaybedilmesi ve Avrupalı büyük devletlerin bu vaka karşısında ayrılıkçı kitlelerin yanında yer alması Osmanlıların siyasi tasavvurunun değişmesine sebep olmuştur.[281]

Osmanlıcılıktan Türkçülüğe doğru yaşanılan değişim tarih ders kitaplarına da yansımıştır. Ahmed Cevad'ın Balkan Savaşları esnasında kaleme aldığı iki ayrı eser siyasi tasavvurun değiştiğine dair bir örnektir. Ahmed Cevad "Hep Kardeşiz" başlığı altındaki yazıda, Osmanlı birliğini kardeşlik olarak değerlendirir ve öğrencilerin ırk veya din ayrımı yapmaksızın kardeş olduklarını vurgular:

"*Ne paşayız biz ne beyiz;*

İlim aşığı talebeyiz;

Ayrı gayrı ne bilmeyiz.

Farkımız yok, biriz, eşiz;

Hep mektepli, hep kardeşiz.

Beşiğimiz bir topraktır,

Bayrağımız bir bayraktır,

Ayrılmak bizden ıraktır.

Farkımız yok, biriz, eşiz;

Hep Osmanlı, hep kardeşiz.

Yaratmış bizi yaradan

Bir anadan bir babadan;

Aynı toprak aynı vatan.

Farkımız yok, biriz, eşiz,

Hep insanız, hep kardeşiz.[282]

[281] Nuri Doğan, *a.g.e.*,s.88-89.

Diğer eserinde ise "Oğluma" başlığı altında yazılan manzumede Türklüğün, Türk-İslam sentezi içerisinde yüceltildiği görülür:

"Gel evladım, anlatayım sen kimsin.

Sen bir Türk'sün, yani Müslimsin,

Dinîn kavi direğisin, daimsin,

Dostuna dost, düşmanına mükrimsin.

Bir Türk demek: Çelik pençe, kavi kol,

Geniş göğüs, açık omuz, doğru yol,

Demir adım, keskin bakış, cömert, bol,

Başkasını taklit etme, sen sen ol.

Faziletin babasıdır Türk eri,

Türk kadını gökten inmiş bir peri,

Türk çocuğu, yani sende her yeri

Adâletle zapt eyleyen askeri.

Türk olmayan her insana dikkat et,

Zulme lanet, mazlumlara merhamet,

Kadınlığa, erkekliğe riayet,

Ediyorsa sen de ona hürmet et.[283]

Ahmed Cevad'ın eserlerine yansıyan değişim dönemin pek çok müellifinde de görülür. Ahmed Refik'in eserleri bu bağlamda en çok değişime sahne olan konuları haizdir. Meşrutiyet'in ilk yıllarında *İslamlarla Hristiyanların kardeş gibi olduklarını, aralarında insanlıkça hiçbir fark olmadığını* belirten Refik, Balkan

[282] Ahmed Cevad, *Musahebat-ı Ahlakiye*, İkdam Matbaası, İstanbul 1330, s.82.
[283] Ahmed Cevad, *Resimli Osmanlı Lisanı,* Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1330, s.12.

Savaşlarının *derin bir millîyet muhabbeti uyandırdığını* itiraf edecek ve *Osmanlı Devleti'nde Türklük ve Müslümanlık rabıtalarını kuvvetleştirmekle ilerleneceğine kanaat hâsıl edildi* diyerek o da Türk-İslam sentezini eserlerinde uygulayacaktır.[284] Ahmet Refik ayrıca Balkan Savaşlarının ardından eserlerinden "Osmanlı milleti" tabirini çıkararak "Türk milleti" tabirini kullanmaya başlayacaktır:

> "*Vatanımızın babası padişahımızdır. Bütün Müslümanların peygamber vekilidir. Padişahımızın ve bizim cinsimiz Türk'tür. Padişahımızın ceddi Osman Gazi'dir. Bu devleti kuran odur, bunun için bize Türk milleti, devletimize Osmanlı Devleti derler. Atalarımızın vatanımıza nasıl hizmet ettiklerini bilmeliyiz. Müslümanlığı ilerleten, Türklük için uğraşan bütün adamlarımızı gözümüzün önüne getirmeliyiz.''*[285]

[284] Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umumî,* İstanbul 1332, s.135.
[285] Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum (Birinci Basım)*, İstanbul, s.3-4.

III. BÖLÜM

TARİH DERS KİTAPLARINDA MODERNLEŞME MESELESİ

A. Modernleşme Nedir?

Avrupa'da XVI. yüzyılda bilim, sanat, felsefe ve siyaset alanlarındaki değişim ile meydana gelen yeni toplumsal düzen, birçok algıyı geleneksellikten uzak olan yeni bir format ile bütünleştirmekte idi. Rönesans ve aydınlanma çağlarında edinîlen yeni teknik ve bilimsel gelişmeler, etkisini sosyal ve kültürel değerler üzerinde de göstermişti. Bu etkiler nihayetinde Batı Avrupa'da yeni düzen, Orta Çağ'ın değer ve yargılarına taban tabana zıt bir şekilde inşa edilmîştir.[286]

Avrupa'da bilim, siyaset, sanat, felsefe ve kültür sahalarında meydana gelen bu değişim "modernite" olarak adlandırıldığında, moderniteye bağlı insan figürünün de dünyada meydana gelen gelişimlere ve etkileşimlere açık bir figür olduğu kabul edilebilir. "Modernleşme" ise geleneksel hayat tarzından, moderniteye doğru yönelişin kastedildiği süreçtir.[287] Bu manada "Çağdaşlaşma", "Batılılaşma" ve "Avrupalılaşma" kavramları ile aynı anlamda olmamalarına rağmen, aynı değerler içerisinde kullanılmakta ve bilhassa Batı Avrupa ülkeleri gibi gelişmiş ülkelerin özelliklerine ulaşma çabasının yaşandığı bir süreci muhteva etmektedir.[288]

Modernleşme olgusunun tanımı meselesinde, düşünürlerin birbirine benzer, ancak belirli noktalarda farklı görüşler dile getirdiklerini belirtmek gerekir. Bazı düşünürlere göre "modernleşme" az gelişmiş veya gelişmekte olan toplumların, gelişmiş ülkelerin özelliklerine doğru bir yönelimi olarak değerlendirilirken;

---

[286] Mustafa Gündüz, "Osmanlı Modernleşmesinin Temel Dinamiği Eğitim Ve Paradoksal Sonuçlar", *Muhafazakâr Düşünce,* Yıl:4, S.16-17, Bahar-Yaz 2008, s.166.
[287] Mustafa Talas, "Türk Modernleşmesinin Osmanlı Evresine Sosyolojik Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S.147, Aralık 2003, s.108.
[288] M. Çağlar Kurtdaş, "Osmanlıdan Cumhuriyete Modernleşme Sürecine Kısa Bir Bakış", *Hikmet Yurdu,* Ocak-Haziran 2012, Yıl:5, C.5, S.9, s.101.

diğerlerine göre de var olan düşüncenin değişmesi manasında kabul görmektedir. Her iki düşüncede de ortak nokta değişimdir.[289] Buradaki değişim noktasından hareketle, modernleşmenin sadece bir değişim olduğunu vurgulamanın doğru kabul edilemeyeceği gibi iktisat, din, siyaset ve sanat alanlarında bir farklılaşmanın var olduğu da inkâr edilemez.[290] Özellikle XVIII. yüzyıldaki aydınlanma dönemlerinde Batılı müverrihler dinsel kaidelerin yerine doğa yasalarını ön plana çıkararak, dinî otoriter düşüncelerin sorgulanmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir.[291]

Sanayi inkılabının ardından Batı'da ortaya çıkan endüstrileşmiş toplum düzeni, evrensel değerler doğrultusunda ahlâk ve sanatta meydana gelen değişimler, geleneksel toplum bağlarından kopulması ile bireyselleşen ve yurttaş konumuna gelen bir toplum ve tüm bunlar doğrultusunda kurumsallaşmış, demokratik ve millet devletin ortaya çıkması modernleşmenin başlıca boyutları olarak gösterilebilir.[292] İlaveten pek çok sahada dinî inanışlardan arınmak ve yasaların kişi haklarını koruyucu nitelikte olması da modernleşme süreçlerinde ön plana çıkarılan durumlardır.[293]

1. Osmanlılarda Modernleşme Algısı

Osmanlı Devleti Batı uygarlığı ile ilişkisini hiçbir zaman kesmemiş, tarihin her döneminde Batı ile etkileşim halinde bulunmuştur. Ancak kuruluş ve yükselme devirlerinde Avrupa'ya karşı kurulan askeri üstünlük, Osmanlı Devleti'nin kendi uygarlığını Batı uygarlığından üstün görmesine ve Batı'da meydana gelen gelişmeleri takip etmemesine sebebiyet vermiştir.[294] Bernard Lewis'e göre Osmanlı Devleti'nin bu dönemlerde Batı'ya karşı tepkisiz kalması oldukça doğaldır. Çünkü İslamiyet'in hızla yayıldığı ve etkileşime açık olduğu bu dönemde, Batı uygarlığının

[289] Mustafa Gündüz, *a.g.m.*, s.166.
[290] Mustafa Talas, *a.g.m.*, s.107.
[291] Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi,* Yapı Kredi Yayınları, Çev: Hülya Tufan, İstanbul 2002, s.27.
[292] Demokaan Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Ve Millîyetçilik: 19.YY'da Balkan Millîyetçiliği Üzerine Bir İnceleme", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi,* C.7, S.18, Yıl:2016, s.140.
[293] Mustafa Talas, *a.g.m.*, s.108.
[294] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi..*, s.9.

İslamiyet'e katacak hiçbir şeyi olmadığı gibi kültürel anlamda da gözle görülür derecede aşağı bulunması Osmanlıların gururunu okşuyordu. Aynı zamanda Balkanlarda ve Akdeniz coğrafyasında yaşanan rekabetten dolayı da bir güvensizlik hissi oluşmuştu.[295]

Batı'nın bir model olarak takip edilmesi sorunu Karlofça muahedesinden sonra ortaya çıkmıştır. *Yenilişin ilk keskin işareti* olarak kabul edilen Karlofça muahedesinin ardından, Batı'nın en azından askeri ve teknik açıdan üstünlüğü fark edilmeye başlanmış ve Osmanlı Devleti orduyu ıslah etme ihtiyacı duymuştur.[296] Bu sayede ilk kez III. Ahmed döneminde Nevşehirli İbrahim Paşa'nın teşviki ile başlayan Lale Devri'nde Batı'nın model alınması sorunu ile karşı karşıya kalınmıştır. Modernleşme yolunda atılan ilk adım olarak kabul gören bu dönemde, ilk kez savaşlarda askeri teknolojinin rolü ön plana çıkarılmış ve kısmen de olsa dinî inancın savaşlardaki rolü tartışılmaya başlanmıştır.[297]

Lale Devri; eğitim ve askeri alanda yeniliklere doğru bir eğilim olarak görülse de aynı zamanda Batı'nın kişilerin refahına yönelik anlayış tarzının, Osmanlı'nın üst düzey yöneticileri tarafından benimsendiği bir dönem olmuştur. Bu yaşam tarzı halk tarafından, yöneticilere ait bir imtiyaz olarak algılanmış ve yeniçeriler ile birlikte hareket edilerek Patrona isyanı neticesinde Lale Devri'ne son verilmîşti. *Batı ile kurulan ilişkilerin halkın yararlarının unutulması* manasında oluşan algı,[298] Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar kesintiler ile birlikte devam eden modernleşme sürecinin en büyük problemlerinden biri olacaktır. Edinîlen bu algı özellikle XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın hemen başlarındaki modernleşme faaliyetlerinin çeşitli isyanlar neticesinde son bulmasının anahtarı niteliğindedir.

III. Selim ile başlayan, II. Mahmud, Tanzimat ve Islahat dönemlerini de içine alan reform dönemleri Jön Türkler, Abdülaziz, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet

---

[295] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu..*, s.41-42.
[296] Hilmî Ziya Ülken, *a.g.e.*, s.13.
[297] Şerif Mardin, *a.g.e.*, s.10.
[298] Şerif Mardin, *a.g.e.*, s.10-11.

temel taşları[299] ile birlikte modernleşme sürecine bürünmüştür. Modernleşme kavramı bu süreç içerisinde "terakki" kavramı ile bütünleşerek, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının önüne geçmek için çeşitli şekillere girmiş ve çeşitli fikirler doğrultusunda uygulanmak istenmiştir.

Kaynağını Batı'dan alan reformların Müslüman ahaliyi oldukça rahatsız ettiği bir gerçektir. Çünkü reformlar siyasi, idari ve askeri gelişim/değişim ile birlikte sosyal ve kültürel hayatı da etkilemekte idi. Osmanlı'nın geleneksel toplum yapısı modernleşmenin etkisi ile değişmekte fakat değişen yapının yerine geçecek olan yapı dejenerasyona uğramakta idi.[300]

Modernleşmenin toplumlarda zamanla farklılaşma ve merkezileşme sonucu doğurduğuna değinmiştik. Batı Avrupa'da feodalitenin çökmesinin ardından başlayan süreç burjuva sınıfının gelişmesi, sanayiinin yayılması ve siyasete zamanla halkın dâhil olması gibi gelişmeleri ihtiva eder. Bu gelişmeler sırasında toplum içerisinde bazı işlevlerin yerine yenileri geçmeye başlar ve toplum düzeni değişir. Osmanlı Devleti de girdiği modernleşme sürecinde en çok bu noktada problem yaşamıştır.[301] Reformların Batı kültürü ve eğitimi ile tanışmış Mustafa Reşid Paşa gibi siyasiler tarafından uygulanmasına karşın, toplumun eğitim açısından oldukça zayıf durumda kalması ve değişen formatların yerine yenisinin eklenememesi, modernleşmenin etki alanını daraltmış ve reformlar yüzeysel düzeyde kalmıştır. Bu durumun neticesinde de geleneksellik ve modernlik bağlamlarını sorgulayan yeni bir aydın kitle doğmuştur.[302]

Fransız romantizmi ile Aydınlanma felsefesini harmanlayan Jön Türkler, XIX. yüzyıl Avrupa'sında meydana gelen bir takım değişimlerin Osmanlı'ya girmesini sağlamışlardır. Dinîn siyaset ile olan bağlarının koparılması olarak tanımlanan laiklik veya kişinin dinîn kutsallığından arındırılarak yeni bir vatandaşlık algısı oluşturma düşünceleri bu yüzyılda Jön Türklerin kanalları ile Osmanlı

---

[299] Emel Poyraz, "Tanzimat'tan Önce Osmanlı Modernleşmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S.189, Aralık 2010, s.137.
[300] Mehmet Beşirli, "Osmanlı'da Modernleşme Ve Aydınlar, 1789-1908", *Dinî Araştırmalar,* C.2, Eylül-Aralık 1999, s.135.
[301] Şerif Mardin, *a.g.e.,* s.25-26.
[302] Mehmet Beşirli, *a.g.m.,* s.135.

uhdesine dâhil olmuş ve Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile de siyasette kısmi bir görünüm kazanmıştır.[303] Amacın yine Batı uygarlığını takip etmek ve modernleşmek olduğunu belirterek vurgulanmalıdır ki; Osmanlı aydınları Avrupa'da meydana gelen dinî değişimi Osmanlı Devleti'nde de uygulamak istemişlerdir. Ancak Avrupa'daki din ve devlet geleneği ile Osmanlı'nın din ve devlet geleneği birbirleri ile uyuşmamaktadır. Osmanlı toplumunun dinînde, devlet geleneğinde ve dilinde karşılığı olmadan ele alınan laiklik kavramı ciddi anlaşmazlıkları da beraberinde getirmiştir. Şüphesiz bu anlaşmazlıkların ortaya çıkmasındaki ana sebep, kavramın geldiği din geleneği (Hristiyanlık) ile İslam geleneğinin bağdaşmamasından kaynaklıdır. Ayrıca dinîn, geleneğin son kalesi olduğu göz önünde bulundurulursa kavrama karşı muhalif bir kitlenin oluşmasını doğal karşılamak gerekir.[304]

Aydınlanma felsefesinden hareketle uygulanmak istenen bu düşünce ve beraberinde oluşturulmak istenen vatandaşlık algısını amaçlayan Tanzimat Fermanı'nın pratikte başarısız olmasının en önemli sebebi, modernleşmenin "otokratik" bir şekilde uygulanmaya çalışılması ile açıklanabilir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde modernleşme devlet tarafından uygulanmak istenen bir süreçtir. Avrupa'da sürecin tabandan başlaması algının çabuk yayılmasına ve anlaşılmasına sebep olurken, Osmanlı Devleti'nde toplumun bu sürecin dışında kalması daha da önemlisi aydın zümre dışında halkın üst tabakadan herhangi bir şey talep etme gücünün veya bilgisinin bulunmaması, sürecin aksamasına hatta gelişememesine sebep olmuştur.[305] Bu açıdan değerlendirildiğine Osmanlı Devleti'nde modernleşme, aydın zümre eliyle yönlendirilen ve özellikle Abdülaziz'in son dönemleri ile II. Abdülhamid'in baskıcı rejimlerinde devlet-aydın çatışmasına dönüşen ve Meşrutiyet Döneminde hürriyetçi tarih tasavvuru içerisindeki bir süreci içerir.

Modernleşmenin siyasi boyutu dikkate alındığında iki farklı aydın gruptan söz edilebilir. Birinci grup hem Tanzimat'ın ilan edilmesinde hem de Tanzimat'ın

---

[303] Hilmî Ziya Ülken, "Türkiye'nin Modernleşmesi Ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri", *Felsefe Dünyası,* S.28, Aralık 1998, s.34; Fazlı Arabacı, "Osmanlı Modernleşmesinde Yeni Osmanlıların Din Ve Siyaset Anlayışları", *Dinî Araştırmalar,* C.2, Eylül-Aralık 1999, s.57.
[304] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.17-18.
[305] Fazlı Arabacı, *a.g.m.*, s.59.

eleştirilmesinde ön plana çıkan ve özellikle I. Meşrutiyet'e kadar modernleşme sürecine yön veren *Osmanlıcılar*dır. Onlara göre Fransız ihtilali dikkate alınarak Osmanlı Devleti'nin parçalanma süreci, hürriyet, müsavat ve demokrasi kavramları etrafında yapılacak ve vatandaşlık algısı oluşturacak reformlar ile durdurulabilirdi. Bu doğrultuda yapılan Tanzimat ve Islahat reformları özellikle Batılı devletlerin Osmanlı'ya bakış açılarının değişmesi, ekonominin iflas konumuna gelmesi ve Balkanlarda azınlıkların isyanlarının şiddetlenmesi gibi sebeplerden dolayı başarısızlık ile sonuçlanmıştı.[306]

İkinci grup ise reform faaliyetlerinin Müslüman kitlenin çıkarlarını gözetmemesi sonucu özellikle II. Abdülhamid yönetiminde modernleşme hareketine yön veren *İslamcılardır*. XVIII. yüzyıla göre ciddi bir değişim geçiren İslami düşünce yapısı, bu dönemde meşrutiyetçi bir İslami görünüm kazanmış ve modernleşmenin boyutlarını İslamiyet'e göre yönlendirme gayretinde bulunmuştur. İslami düşünce yapısının modernleşmeye bakış açısının değişmesinin altında değişen toplum düzeninde Müslüman orta sınıfların ortaya çıkması, II. Mahmud ile başlayan reform sürecinde siyasi, toplumsal ve kültürel değişimlerin meydana gelmesi ve Hristiyan devletlerin Müslüman topraklarını işgali sonucunda Halifelik makamının önem arz etmesi sadece birkaç sebep olarak gösterilebilir.[307]

Sürecin bir diğer önemli algısı ise modernleşmeyi Batı'nın kültürel yapısı ile birlikte tatbik etmek isteyen bir güruhun doğması ile ortaya çıkmıştır. Özellikle Tanzimat dönemi romanlarına yansıyan bu tutum Osmanlı aydınlarının sosyal ve kültürel değişimlere karşı nasıl baktıklarını da ortaya koyar. Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*nde önceden düzenlenmiş evlilikler ile alay etmesi, Ahmet Mithat Efendi'nin *Felâtun Bey ile Râkım Efendi*'de kadınların okuma yazma öğrenmesine dair vurguları, Namık Kemal'in *İntibah*ında alafrangalaşmaya ait düşünceleri Osmanlı toplumunun XIX. yüzyılda yaşadığı ani değişimleri ortaya koymaktadır. Bu

[306] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.309-311.
[307] Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*.., s.265-266.

ani değişimler de toplumun bazı kesimlerinde modernleşmeye karşı olumsuz bir algı oluşmasına sebep oluyordu.[308]

B. Modernleşmenin Gerekliliğini Ortaya Koyan Sebepler

1. Osmanlıların Geri Kalma Sebepleri

Modernleşme kavramının ortaya çıkmasına sebep olan gerileme süreci, Osmanlı Devleti'nin gelişmişlik ve başarı düzeyinin Batı'ya oranla değerlendirilmesinin bir sonucudur. Nitekim Batılı devletler orta çağ düzeninden sıyrılıp yeni düzen doğrultusunda kapitalizm ve demokrasiyi yaygınlaştırırken Osmanlı Devleti bu gelişmelerin uzağında kalmıştı. Buradan hareketle, gelişen Batı karşısında Osmanlı Devleti'nin neden gerilediği sorusu da hem Osmanlı tarihçileri tarafından hem de günümüz Türk tarihçileri tarafından cevaplanmaya çalışılan bir konu mahiyetindedir.

Konu, Batı'nın ilerlemesi bazında cevaplandırıldığında, "modernite" kavramı öne çıkar ve Avrupa'nın Aydınlanma çağı ile yakaladığı üstünlüğü Doğu'yu sömürmekte kullanması, Osmanlı'nın gerileme sebeplerinden biri olarak gösterilebilir. Fakat tarih ders kitaplarında olduğu gibi soruyu Osmanlı Devleti açısından cevaplandıracak olursak, Ranke'nin de değindiği gibi özellikle XVI. yüzyıldan itibaren *bir dizi iktidarsız sultanın tahta çıkması ve onların zayıf karakterleri* gerileme sürecinin ilk emaresi olarak gösterilebilir.[309] Ahmet Refik de Tarih-i Osmanî'sinde ilk eleştirisini bu yönde yapmaktadır. Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin ilk kez II. Bayezid döneminde, sultanın *zayıf kalbi* yüzünden zayıfladığını ve *devletin idaresini vüzeranın eline bırakması, vüzeranın da istedikleri gibi zevk ve sefa* etmesi neticesinde *devletimizin eski şerefinin günden güne azalmasına* sebep olduğunu belirtmektedir.[310]

---

[308] Şerif Mardin, *a.g.e.*, s.30-41.
[309] İbrahim Kuran, "Osmanlı Gerileme Paradigmasının Yapısökümcü Analizine Bir Katkı", *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C.2, S.1, Yaz 2017, s.33.
[310] Ahmed Refik, *Tarih-i Osmanî..*, s.35.

Bir başka Tarih-i Osmanî'de de ilk bozulma işaretinin II. Bayezid dönemindeki zayıflıkta işaretlendiği görülmektedir:

> *"Sultan Bayezid dünya umûruyla çokluk uğraşmayı istemezdi. Artık işe bakamaz olmuş ve bunun için umûr-u devlet vükelanın eline kalmış idi. Hâlbuki: O zamanlar millet-i meclis gibi vükelayı mesul edecek bir kuvvet olmadığından vüzera-i vükela iyi iş görmek için hiç olmazsa padişahtan korkmaları lazım gelirdi. Padişah olan zat ise aciz ve zayıf'ül kalb olur ise vükela istibdada meyl eder. Memleketin işi fena gider. İşte Sultan Bayezid'in hele son zamanları aynen böyle idi."*[311]

Osmanlı Devleti'nde II. Bayezid ile birlikte başlayan merkezi otoritedeki bozulmalar XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında devletin en önemli sorunu haline gelmiştir. Bu dönemde hükümdarın mutlak otoritesi bir takım devlet adamlarının eline geçmiş ve yönetimdeki güç merkezi değişmeye başlamıştır. Gaza fikrini ön planda tutan Hilafet anlayışının devlet idaresinde uyguladığı şer'i ve örfi ayrım, gitgide şer'i hükümlerin güçlenmesine sebebiyet vermiş ve şeyhülislamlar bu sayede devlet yönetiminin en etkin kullarından biri haline gelmiştir.[312] Ayrıca bu devirlerdeki padişahların iktidarsızlığından kaynaklı olarak *sık sık sadrazamların değiştirilmesi, rüşvetin yaygınlaşması, askeri isyanlar ve valide sultanların yönetimdeki nüfuzlarının artması*[313] devletin zayıflamasına sebep olan faktörlerdir.

Ahmed Refik Osmanlı Devleti'nin bahsi geçen yüzyıllardaki gerileme sebeplerini şöyle özetlemektedir:

> "*Bu devirde gelen padişahlar, ecdatları gibi değillerdi. Kimi içkiye müptela, kimi kadınların arasından çıkmaz, kimi av peşinden ayrılmazdı. Devletin, milletin işleri vüzeranın eline kalmıştı. Bunlardan vatanlarını sevenler hizmet ederler; bu histen mahrum olanlar rüşvet alırlar, milletin parasını çalarlardı. Padişahlar ise bunun önünü*

---

[311] Ali Reşad – Ali Seydi, *Tarih-i Osmanî..*, s.46.
[312] Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S.93, Aralık 1994, s.160.
[313] Ahmed Rasim, *Resimli Küçük Tarih-i Osmanî..*, s.50; Ahmed Reşid, *Tarih-i Osmanî Okuyorum..*, s.28.

alamadıklarından devletin işleri bozuk bir halde gider, millet sıkıntı çeker, ordumuz daima bozulurdu."[314]

Merkezi yönetim mekanizmasında yaşanan durumların yanında Osmanlı Devleti; *nüfus artışı, Avrupa'nın askeri teknolojisini yenilemesinin getirdiği baskı ile parada değer düşüşünün askeri düzen ve klasik Osmanlı maliyesi üzerinde oluşturduğu baskı ve bunun sonucunda oluşan kriz* ile de karşı karşıya kalmıştır.[315]

Bernard Lewis Osmanlı Devleti'nin yönetim merkezinde meydana gelen otorite boşluğunun yalnız hükümranlık araçlarını değil tüm bürokratik ve dinî kurumları da etkilediğini belirtmektedir. İş ehli olmak, devlet adamı yetiştirmek ve kademeler arası yükselme yöntemlerinin değişimden olumsuz etkilendiğini belirten Lewis'e göre bu çözülüş; *on altıncı yüzyılın titiz, dürüst ve son derece yeterli bürokratik hükümetinden, on yedinci yüzyılın ihmaline ve on sekizinci yüzyılın çöküntüsüne ulaşan değişimi canlı ve açık bir şekilde* yansıtmaktadır.[316]

Duraklama döneminin en çarpıcı çöküntüsü ise askeriyede ortaya çıkmıştır. İran ile yaşanan savaşlar sonucunda Kafkas bölgesine yerleştirilen askerlerin ihtiyaçları ve Avusturya savaşlarında tüfekli piyade askerine duyulan ihtiyaç neticesinde Yeniçeri sayısında meydana gelen artış, hem askeri kitlenin nüfuzunun artmasına hem de bir anlamda Osmanlı maliyesinin çökme noktasına gelmesine sebep olmuştur. Yeniçeri sayısının artması, savaşlarda görev almadıkları dönemlerde halkı haraca kesip hırpalamaları da beraberinde Celali isyanlarını getirerek Osmanlı Devletinin bir türlü içinden çıkamadığı isyanları doğurmuştur.[317]

Tarih ders kitaplarında da Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başlamasının en büyük sebebi olarak askeri sistemdeki çöküntü gösterilir. Avusturya savaşları esnasında Yeniçerilere duyulan ihtiyacın artmasına paralel olarak yapılan Yeniçeri alımlarında *orduya para ile birçok kişinin girmeye başlaması*, ekonominin bozulmasıyla *asker maaşlarının ödenememesi* ve Batı'da meydana gelen teknolojik gelişmelerin takip edilmemesi ile *düşmanlarımızın bizden ibret alarak toplarını ve*

---

[314] Ahmed Refik, *Tarih-i Osmanî..*, s.90.
[315] Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu"., s.166.
[316] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu..*, s.23.
[317] Halil İnalcık, *a.g.m.*, s.168.

tüfeklerini iyileştirmeleri fakat bizim ise günden güne fenalaştırmamız ordudaki bozulmaların sebepleridir.[318]

Tıpkı ders kitaplarında olduğu gibi Yusuf Akçura da Osmanlı Devleti'nde bu dönemlerde meydana gelen bozulmalarda Yeniçerilerin rolüne değinmektedir: "*Osmanlı Padişahları mutlak ve müstebit birer hükümdardı; ancak bu istibdada karşı, fetva makamının da nazari bir silahı, hal' fetvası vardı. Fetva makamı, bu silahı müessir kılabilmek için, Osmanlı saltanatının ancak inhitat devrinde hakiki bir istinat kuvveti bulabilmîştir ki o da itaati gevşetmiş olan Yeniçeri ordusudur.*"[319]

Merkezi ve askeri sistemdeki çöküşe paralel olarak iflas noktasına gelen devlet hazinesi ise gerileme konusunun bir başka başlığını oluşturmaktadır. Gittikçe uzayan savaşlar ile artan askeri harcamalar, paranın değerinin düşmesi, devlet kademelerinde çalışan personel sayısındaki kontrolsüz artış ve beraberinde gelen maaş yükü, tımar sistemine verilen önemin kaybolması ile birlikte tımarlı sipahi arazilerinin saray gözdeleri tarafından ele geçirilmesi ve toprak zenginlerinin türemesi Osmanlı ekonomisini büyük bir çıkmazın içine sokmaktaydı.[320] Bir de XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı ticaret yollarının, yapılan coğrafi keşifler ile birlikte önemini kaybetmesi gelirlerin iyice azalmasına sebep olmuştu. Ticari gelirlerin azalması, zaten toprak sistemine dayalı olan bir ekonomik yapının daha çok toprak vergisine yönelmesi ile birlikte iltizamın da yaygınlaşması, köylü üzerindeki baskıyı arttırmış ve üretim durma noktasına gelmiştir.[321]

İdari, askeri ve ekonomik çözülmelerin yaşandığı XVII. yüzyılda Osmanlı aydınları çözülmenin nasıl durdurulabileceği sorusundan hareketle oluşturdukları layihalarında da yaşanan bu sıkıntılara dikkat çekmektedirler. Kâtip Çelebi devletin temel üreticilerini sırasıyla köylüler, askeri sınıf ve devletin mali idaresi olarak belirledikten sonra her birinin ne zaman zayıfladığını ortaya koymaya gayret eder. Çelebi'ye göre; hükümdar orduya, ordu hazineye, hazine ise köylüye bağlıdır.

---

[318] Ahmed Refik, *Tarih-i Osmanî..*, s.92.
[319] Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri,* Ötüken Yayınevi, İstanbul 2015, s.17.
[320] Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.31.
[321] Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi..*, s. 36-37.

Özellikle köylüden ağır vergiler toplanması, toprakların iltizama verilmesi ve idaredeki suiistimaller gerilemenin başlıca sebeplerini oluşturmaktaydı.[322]

Avrupa'da meydana gelen sanayii inkılabının etkisine karşın Osmanlı'daki tarım dışı üretimin sadece küçük çaptaki atölyelerde gerçekleştirilmesi de ekonominin gelişememesinin bir sebebi olarak görülür.[323] Ortaçağ Avrupa'sının üretim şekli görünümünde kalan atölyeler loncaların elinde bulunuyordu ve loncalar genellikle yeni ürünleri ve üretim yöntemlerini çıkarları doğrultusunda kuşku ile karşılıyorlardı. Bu durum II. Meşrutiyet'in medeniyet ve ahlak kitaplarında eleştirilen bir örnektir:

> "*Yediğimiz, içtiğimiz ve giydiğimiz şeyler hemen hemen hepsini ecnebilerden alıyoruz. Birçok zorluklarla kazandığımız beş on kuruş paramız, hep ecnebilerin keselerine akıyor, onlar çalışmışlar, ilerlemişler. Biz ise miskinler gibi tembel tembel köşede oturuyoruz. Birçoğumuz gözünü hükümetin hazinesine dikmiş, güya orası [Allah'ın rızk hazinesi] imiş gibi hep oradan bekliyor. Kendi kendimize işe atılmayız, sonra da vatanımız ilerlesin, milletimiz müsavat olsun diyoruz. Böylelikle hiçbir vakit vatanımız ilerlemez."*[324]

Celal Nuri'de II. Meşrutiyet döneminin bakış açısıyla Osmanlı Devleti'nin bu yüzyıllarda sanayi ve ziraat alanlarında gelişememesini şöyle izah etmektedir:

> "*Osmanlıların devri istilasında Türkler pek o kadar ticarete sanata ziraata bakamazlardı. Çalışmak çabalamak uzun uzadıya bir iş ile meşgul olmak birçok mevaniye iktihamla akıbet bir dükkân veya bir sefine-i idare etmek bir darüssanaat tesis eylemek veya bir çiftliği imar ve ihya eylemek... Buna dedelerimizin pek o kadar vakti yoktu. Çünkü evvela hurub ve gazavatı iştirak edip düşman iline saldırmak neticede ele birçok emval ve ganimet geçirmek daha kolay bir iş idi. Binaen sanat ve*

---

[322] Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", *OTAM,* S.10, Ankara 1999, Çev: Ferhan Kırlıdökme-Mollaoğlu, s.335-336.
[323] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Ve Ekonomi,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s.86.
[324] Ahmed Ziya – Ali Haydar, *Malumat-ı Medeniye (İkinci Kısım)*.., s.23.

hirfet neşve-i galibiyetle setmest olmuş bir millet-i mümtazeye bir kafile i mücahide biraz ağır geliyordu."[325]

Celal Nuri'ye göre Osmanlılarda dönemlerine nazaran oldukça önemli birçok *tüccar, esnaf, erbab, sanayi ve zirai* yetişmiştir. Ancak bunların sayısı yeteri düzeyde değildi. Osmanlılardaki bu eksikliğin Batı'da olmadığını dile getirdikten sonra Batı'nın askeri anlamdaki eksikliklerine parmak basarak işaret eder: *"Başka memleketlerde müstahsil tabakat çok, Mücahit tabakat azdır. Bizde iş bir askeri idi. En mühim tabakat harp ile meşgul en ehemmiyetsizleri ticaret ile ok atanlar oluyorlardı."*[326]

İdari, askeri ve ekonomik çözülmelere nazaran çok daha önemli bir alanı kapsayan eğitimin çökmesi meselesi de Osmanlı Devleti'nin neden gerilediği sorusunda tartışılan bir konu olmuştur. Tarih ders kitaplarında, kuruluş ve yükselme dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin gelişmiş yapısı genellikle eğitime verilen önem ile ifade edilir: *"Edebiyat ve sanayi henüz mükemmel bir derecede değildi. Fakat padişahlar dine dair kitaplar okurlar, milleti de okumaya teşvik ederlerdi. Şehirlerde medreseler, camiler açtırırlar; milletin zihnini açmaya, onlara dinlerini, vazifelerini öğretmeye gayret ederlerdi."*[327]

İlk yıllarda Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemi genel hatlarıyla *yönetici kadronun yetişmesini sağlayan Enderun, bürokrat yetiştirme eğitimi sağlayan küttab, tasavvuf erbabını yetiştiren dergâh ve ilim adamlarını yetiştiren medreseler*den oluşmaktaydı.[328] Klasik Osmanlı döneminin en önemli eğitim organı olan medreselerde pozitif bilimlerin yavaş yavaş programlardan çıkarılması ve dönem boyunca değişerek gelişen toplumun ihtiyaçlarını karşılayamaması medreselerin önemini kaybetmesine sebep olmuştur.[329] Medreselerin önemini kaybetmesi de beraberinde hem ahlaki açıdan deformasyona uğrayan bir toplumu hem de devlet yönetiminde beceriksiz devlet adamlarını ortaya çıkarmıştır.

---

[325] Celal Nuri, "Tarih-i Tedenniyat-ı Osmanîye", *İctihad*, C.III, S.46, 1 Mayıs 1328, s.1089-1090.
[326] Celal Nuri, *a.g.m.*, s.1090.
[327] Ahmed Refik, *Tarih-i Osmanî..*, s.22.
[328] Adil Şen, "Osmanlıdan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları", *EKEV Akademisi Dergisi*, Yıl:17, S.57, Güz 2013, s.480.
[329] Ejder Okumuş-Ahmet Cihan-Mustafa Avcı, *Osmanlı Devletinde Eğitim, Hukuk Ve Modernleşme*, ARK Yayınları, İstanbul 2006, s.36-38.

II. Meşrutiyet döneminin tarih anlayışında Osmanlıların gerileme veya gelişememe sebebi olarak, bir noktanın özellikle vurgulandığı görülür. Osmanlı Devleti'nin sürekli savaş halinde bulunması idarenin, askeriyenin ve ekonominin çökmesine sebep olurken eğitimin de arka plana atılmasına sebep olmuştur. Bu anlayış hem bir tarih ders kitabından hem de dönemin ileri gelenlerinden olan Celal Nuri'nin kaleminden örneklendirilebilir.

Celal Nuri durumu şöyle izah eder:

> *"Bir millet cihangirliği kurar; dünyanın her yerini mülk-ü meşru bilir ise onun harb-i mütemadiye namzed azli olmasa iktiza eder, çünkü bir taraftan tevsi memalike mecburdur; diğer taraftan da komşular tamamiyet-i mülkiyelerini tehlikede gördüklerinden daima müdafaa veya tecavüz halinde bulunurlar. Türklerin hep Erdel'e, Macaristan, Avusturya, Lehistan, Basarabya, Moskof içlerine hücumu, Slavların Macarların Almanların daima ehli salib halinde Türklere karşı gelmeleri bu sıra bu hükümete mübtenidir.*
>
> *Hesap edebilecek olursa yedi asırdan beri en ziyade harp eden, vaktinin en çoğunu kavgaya hasır eden millet Türk milletidir, Türklerce harp asıl sulh arz idi. Sulhedata bir mütareke mahiyetinde kalmış idi. Keza hükümat-ı Nasaraniye de Türklerle sulhu bir mütareke addetmişlerdi. Bunun en birinci bürhânı katiyen ve 10 sene için sulh edildiği halde Sultan Bayezid Sani'nin Manisa'ya izamından sonra Papa'nın vekili Kardinal Cesarini'nin Türklere verilen yeminin kâin iken hükmünde olduğuna dair sarih bir fetva vermesi ve Varna muharebesi ne başlamasıdır.*
>
> *İşte mütemadi muharebeler bitmez tükenmez gaileler millette birçok kabiliyetleri söndürmüş onda yalnız harbe bir istidat bırakmıştır.*"[330]

[330] Celal Nuri, *a.g.m.*, s.1090.

Ders kitabında ise Osmanlı Devleti'nin aslında Avrupalı devletlerden geri olmadığına dikkat çekilirken, savaşların uzaması ve devamlı teyakkuz halinde bulunulmasının gelişmeye engel teşkil ettiği ifade edilmektedir:

"*..... Vakaen memalik-i Osmanîyye'ye sathî bir nazar-ı atf edilirse pek az asar-ı medeniyet mamuriyetine tesadüf edilir. Fakat bunun üç sebebi vardır:*

Birincisi: memalik-i Osmanîyye o kadar vasidir ki, memleketin genişliğiyle mütenasıb olarak asar-ı medeniyye vücuda getirmek mümkün değildir. Nerelerde neler yapılsa yine gaib olur gider, göze çarpmaz.

İkincisi: ihtimal ki çok eser bırakılabilirdi. Hâlbuki bidayet-i teşkilimizden bu ana, bu dakikaya kadar komşularımız, en büyük dostlarımız bizi bir saat bile rahat bırakmadılar. Ne zaman ki devlet bir ıslahata başlarsa birkaç taraftan diğer devletler gaile çıkarıp ve başladığımız işi yüz üstüne bırakırlardı. Evet; biz bir hükümet-i askeriye idik, umûrumuzu harple geçirdik. Lakin Tarih-i Osmanî iyi okunacak olursa: görülür ki bizim kendiliğimizden muharebe ettiğimiz pek, hem de pek azdır. Daima düşmanlarımız üzerimize gelir, biz de onlara karşı çıkmaya mecbur oluruz.

Üçüncü sebebe gelince: Bu da bir asır kadar bütün cihanın bizim ile uğraşması yüzünden memleketimizde ilim ve marifete ehemmiyet verilememekten ve binnetice ahlak-ı umûmiyenin bozulmasından ve taassubun galebesinden ibarettir ki: hele son zamanlarda devlet ne yapmak istemiş ise ahali ve askeri takımı saika-i cehalet ve taassubla ona mani olmuştur.

Yoksa istîdâd itibariyle bizim diğer mütemeddin kavimlerden hiçbir farkımız yoktur. Bunu defaâtle isbat eyledik."[331]

[331] Ali Reşad – Ali Seydi, *Tarih-i Osmanîye..*, s.142-143.

2. Avrupalıların İlerleme Sebepleri

Avrupa'da değişimlerin meydana geldiği dönem olarak kabul edilen XV. yüzyıl siyasi açıdan ortaçağı anımsatsa da bu yüzyılda özellikle din, bilim ve sanat alanlarında meydana gelen gelişmeler devlet ve toplum hayatında derin değişimlere sebep olmuştur. Her şeyden evvel dinsel mekanizmada meydana gelen farklılaşma Avrupa'da yeniçağın ve modernleşmenin başlangıcı olarak kabul edilir. Elbette dinsel otoritenin sorgulanmasına sebep olan faktör olarak da Rönesans ön plana çıkmaktadır.[332]

Avrupa'da "*yeniden doğuş*" manası ile ele alınan Rönesans, Eski Yunan ve Roma kültürlerinin yeniden canlandırılması olarak kabul edilen bir dönemi muhteva eder. Roma İmparatorluğu'nun büyüleyici gücüne yeniden ulaşmak arzusu, feodalizmin zayıflaması, eğitimin gelişmesi ve İtalyan kentlerinin gelişimi Rönesans'ın oluşumuna etki eden faktörler olarak görülür.[333] Batı'da meydana gelen bu tip değişimlerin iç etkenleri dışında bir de Doğu'dan gelen dış etkenleri bulunmaktadır. Özellikle İstanbul'un Fatih tarafından fethedilmesi sonucu bilim adamlarının Doğu'ya ait metinleri Avrupa'ya götürerek burada tercüme ve telif etmeleri Batı'daki bilgi kaynağının temelini oluşturmaktadır. İbn Rüşd ve Farabi gibi Doğu kökenli aydınların yanı sıra İspanya'da kurulmuş olan Endülüs uygarlığı da Avrupalıların gelişimine katkı sağlayan unsurlardandır.[334]

Bu husus göz önünde bulundurularak Avrupa'nın gelişimi değerlendirilecek olursa XVIII. ve XIX. yüzyıllarda oryantalist düşünce içerisinde Batı'nın doğuştan gelen bir üstünlüğe sahip olduğuna dair algının aslında geçerli bir sisteme sahip olmadığı ortaya çıkar. Batı'nın kaydettiği ilerlemenin altında Doğu'nun düşünce yapısının ve ekonomik kaynaklarının yattığını söylemek ya da bir başka ifade ile Batı medeniyetini Doğulu ve Afrikalı kaynaklarından arındırarak değerlendirmenin

---

[332] Halil İnalcık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s.4.
[333] Sefa Dereköy, "Rönesans Aslında Bir Reendülüsans Mı?" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.26, Bahar 2013, s.144-145.
[334] Sefa Dereköy, *a.g.m.*, s.150-151.

yanıltıcı olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.[335] Bazı tarih ders kitaplarının sonlarında da bu görüşe dayanan ifadelere yer verildiği görülür. Müverrihler Osmanlıların (Osmanlılardan kastedilen İslam âlemi veyahut Doğu medeniyetidir) *bidayet-i teşekküllerinde medeni bir kavim oldukları, ehl-i sanata önem verdikleri, Roma, Bizans ve Selçuklu miraslarına sahip çıkarak medeni bir kavim olduklarını* vurgulayarak belirtmektedirler.[336]

Ali Reşad ve Ali Seydi Beyler de Tarih-i Umumî kitaplarında, Avrupa'da bilim ve sanatın gelişmesine etki eden faktörlerden biri olarak Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra, İstanbul'daki âlimlerin Avrupa'ya giderken beraberinde şark âleminin eserlerini de götürmelerini ve bu eserlerin Avrupa'da yaygınlaşmasını göstermektedir: "*Avrupa'da terakkinin başlamasına birçok sebepler vardı. Bunlardan biri de Fatih Sultan Mehmet Han'ın İstanbul'u alması idi. O zamana kadar eski Yunanlıların yazma eserleri hep İstanbul'da idi. Bizans âlimleri İstanbul'dan çıkınca Avrupa'ya yayıldılar. Eski Yunan âlemini neşrettiler*."[337]

Bilginin yayılması ve sanat alanında meydana gelen değişimler etkisini kısa süre içerisinde din alanında da göstererek başlangıç noktası olan Floransa'dan tüm Avrupa'ya yayılmaya başlamış ve gitgide Avrupa'da mutlak krallıkların oluştuğu bir dönem haline gelmiştir. Rönesans döneminde kilisenin dinî yargılarına bağlı devlet anlayışından millî devlet anlayışına geçilmeye başlanmış böylece Avrupa'da güçlü devletler ortaya çıkmıştır.[338] Fransa'da XI. Louis'in feodal beyliklerden kurtularak merkezi krallığı kuvvetlendirmesi, III. Frederik'in Habsburgları bir imparatorluğa dönüştürmesi, Ferdinand ve Isabella'nın İspanya'da kurdukları monarşi ve İngiltere'de Tudor Hanedanı'nın elde ettiği güç Avrupa'da siyasi tablonun değişmesini sağlamıştır.[339] Ali Reşat ve Ali Seydi Beyler eserlerinde Avrupa'da

---

[335] John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri,* Yapı Kredi Yayınları, Çev: Esra Ermert, İstanbul 2015, s.18-19.
[336] Bkz. Ali Reşad – Ali Seydi, *Tarih-i Osmanî..,* s.139.
[337] Ali Reşat - Ali Seydi, *Tarih-i Umumî*, C.2, Kanaat Matbaası, İstanbul 1330, s.67-68.
[338] Abdülkadir Çüçen, "Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri Ve Eleştirisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, s.26.
[339] Halil İnalcık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci..,* s.104,112,119,120.

meydana gelen bu siyasi değişimleri hükümdarların keyf-i saltanatı olarak değerlendirmektedirler:

> "*16. Asırdan sonra Avrupa'da krallar ve prensler hükümdar-ı mutlak gibi davrandılar. Kendilerine saraylar yaptırdılar. Harbe gitmekten vazgeçtiler. Tebaaları ile birlikte düşüp kalkmadılar. Onları kendilerinden daima uzak tuttular. Kendilerine insanların üzerinde bir imtiyaz verdiler. İşte bu suretle Avrupa'da hükümet-i mutlakiye zuhur etti. Bu tarzdaki hükümetlerin en meşhuru Fransa krallığı idi. Fransa kralları içinde merasime en ziyade riayet eden 14.Lui idi. Onun zamanında krallığın ruhani bir hakkı olduğuna dair bir nazariye meydana çıktı*."[340]

Batı Avrupa'da merkezi güçlü krallıkların teşekkülü, ekonomideki gidişatın da değişmesine sebep olmuştur. İngiltere, Fransa ve İspanya gibi monarşiye sahip krallıklar feodal beyleri pazardan çıkarmak adına burjuvaları desteklemeye başlamışlardı. Özellikle ticarete önem vererek yollar, köprüler ve geçitler yaptırmışlar, madenlerin işlenmesini sistematik hale getirerek ciddi bir pazar yaratmışlardı. Ticari faaliyetlerin artması ile değerli madenlerin Avrupa'da gittikçe azalması ve Türklerin Doğudaki pazarlara ve ticaret yollarına hâkim olması Avrupalıları yeni yerler keşfetmeye zorlamıştır.[341] Elbette çıkılacak deniz seferlerinde kullanılacak teknolojinin de Doğu'dan getirildiğini belirtmek gerekir. Tarih ders kitaplarında da Avrupa'nın keşiflerde başarı elde etmesi yine Doğulu kökenlere bağlanmakta ve önemle işaret edilmektedir. Eserlerde bu kez Araplar üzerinden Doğulu kavimler kastedilerek *mıknatıslı ibrenin daima şimale döndüğünü* bildiklerinden fakat *Avrupalıların bunu ancak on üçüncü asırda anlayabildiklerinden* bahsedilmekte ve *ibrenin Avrupalılar tarafından bir kutu içine alındığı* böylece *pusulayı meydana getirdikleri* ve *denizlerde böylelikle kolayca yönlerini bulabildikleri* ifade edilmektedir.[342]

---

[340] Ali Reşat, Ali Seydi, *Tarih-i Umumî..,*C.2, s.70.
[341] Halil İnalcık, *a.g.e.*, s.128-129.
[342] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.64.

Müslümanların Avrupalılara aktardığı pusulanın haricinde Batı'da meydana gelen askeri ve teknolojik gelişmeler de hem deniz seferlerinin yapılmasına hem de feodalitenin yıkılmasına imkân sağlamaktaydı. Bilhassa Fatih'in İstanbul'u fethederken kullandığı büyük toplar Avrupalılar için bir ilham kaynağı idi. Ders kitaplarında, topların kullanılması konusunda Fatih'e ait atıflar yapıldığı görülmektedir:

> "*Çinliler barut yapmayı eskiden bilirlerdi. Fakat barutu yalnız fişeklerde kullanırlardı. Araplar, top barutu yaptılar. Barutu mermi atmak için kullandılar. Barut icat olununca, topların menzilleri de büyüdü. Fatih Sultan Mehmed Han İstanbul'u alacağı zaman havan topu icat etti. Bu topla kaleleri almaya muvaffak oldu*"[343]

Fatih'ten itibaren Avrupa'da da dökülmeye ve kullanılmaya başlanan büyük toplar özellikle Fransa ve İngiltere tarafından geliştirilerek vazgeçilmez birer silah haline getirilmîştir. Geliştirilen top sistemi ile güçlü feodal surlarının yıkılmasının yanında topların gemilere yerleştirilmesi sayesinde güçlü donanmalar meydana getirilmîş ve coğrafi keşifler için uygun zemin hazırlanmıştı.[344] Evvela Portekizli denizcilerin başlattığı keşifler Avrupa'da hem siyasi hem dinî hem de sosyal pek çok değişimi beraberinde getirmiştir. Portekizlilerin Akdeniz'deki Afrika kıyılarında Faslı Müslümanlara üstünlük kurmak adına giriştiği mücadele, zaman içerisinde bir deniz okulunun açılmasını sağlamış ve gitgide Hindistan'a kadar uzanacak olan büyük bir mücadeleye dönüşmüştür. Önce Bartholomeo Diaz Ümit Burnu'nu geçmiş ardında da Vasco de Gama Hindistan'a ulaşarak büyük bir başarı sağlamıştı.[345]

Portekizlilerin Hindistan'a ve Çin'e ulaşarak elde ettikleri ticari üstünlüklerin yanında Kristof Kolomb'un Amerika'ya kadar gitmesi ve ardından Amerigo Vespucci'nin bu kıtanın yeni bir kıta olduğundan bahsetmesi ile birlikte Amerika kıtasının keşfedilmesi, Magellan'ın tüm dünyayı sürekli Batı yönünde giderek dolaşması Avrupa'daki ticari faaliyetleri zirveye taşımıştır. Keşfedilen yerlerden getirilen altın gibi değerli madenler ve ürünler Batı'da yeni pazarların

---

[343] Ahmet Refik, *Tarih-i Umumî,* C.3, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1332, s. 4.
[344] İhsan Burak Birecikli, "Batı'nın Yükselişi", *History Studies,* S.3/2, 2011, s.7.
[345] Halil İnalcık, *a.g.e.,* s.131-132.

oluşmasını sağladı.[346] Tarih ders kitaplarında bu gelişmeler Batı'daki terakkinin gerçekleşmesini sağlayan faktörler olarak gösterilir.

> "*Avrupa tacirleri Hint emtia almak için Suriye veya Mısır'a gelirlerdi. Garbistan'da ve İskenderiye'de üç misline satarlardı. Bu sebepten Avrupalılar kendilerine lüzumu olan emtiayı almak için Hindistan'a yol ararlardı. Bu yolu bulmak için Portekizliler işe başladılar. Evvela Afrika'nın garp sahili boyunca ilerlediler. Ümit Burnuna kadar gittiler. Daha sonra Vasco de Gama, Afrika'nın şark sahasından Hindistan'a geldi. Bu surette Hindistan yolu keşif edilmîş oldu. Hindistan ile Avrupa arasında münasebet hâsıl oldu.*
>
> *Portekizliler, Hint yolunu şarktan aramışlardı. Bazıları bu yolu garptan aradılar. Kristof Kolomb Cenovalı bir gemici idi. Bu zat dünyanın yuvarlak olduğunu düşünürdü. Daima garba gidilirse Hindistan'a gidilecek olduğuna karar verdi. O zamanlar dünyanın yuvarlak olduğu bilinmezdi. Kolomb'un bu fikrini kimse kabul etmedi. Kolomb, İspanya kralından yardım istedi. Tedarik ettiği gemilerle yola çıktı. İlk evvel tesadüf ettiği adaya San Salvador dedi. Sonra birkaç ada daha keşif etti. Bu seyahati üç dört defa tekrar etti. Buralara Hint garbı namı verildi. Daha sonra Amerika Vespuci isminde Floransalı bir gemici buralara geldi. Bu yerlerin yeni bir kıta olduğunu anladı. Bu kıtaya kendi namına nispetiyle Amerika denildi. Macellan da Amerika'nın cenubundaki boğazdan geçti. Buraya Macellan boğazı denildi.*"[347]

Rönesans ve coğrafi keşiflerin dışında Batı medeniyetinin ortaya çıkmasını sağlayan bir diğer önemli gelişme; genelde dinî kaidelerin özelde ise kilisenin dogmatik kurallarının sorgulanmaya başladığı reform sürecidir. Gutenberg tarafından Avrupa'da yaygınlaştırılan ve okuma işlevini üst zümrelerden halka doğru indirgemeye başlayan matbaacılık, Avrupa'da bilgi düzeyinin artmasına vesile

---

[346] Halil İnalcık, *a.g.e.*, s. 136-138.
[347] Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umumî*, C.1, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1328-1911, s.8-9.

olmuştur.[348] Ahmet Refik'e göre Gutenberg tarafından geliştirilen matbaa sayesinde *sadece rahiplere mahsus olan okuma ve yazma* artık *rahip olmayanlar* için de mümkündü. Böylece *o zamana kadar yazma kitapları edinemeyenler de kitap sahibi oldular. Okudular, fikirleri açıldı* ve *Garp medeniyeti gelişmeğe başladı*.[349]

Matbaanın Avrupa'da yaygınlaşmasından maada hümanizm sayesinde serbest düşünce yapısının yayılması ve papalık kurumunun zayıflaması sonucu ıslahatlara gereksinim duyulması, Avrupa'daki reform sürecini başlatan etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kilisenin Avrupa'daki tüm mallardan gelir elde etmesi ve ruhban sınıfının ayrıcalıklı hale gelmesi ise halk arasında kiliseye karşı bir nefret duygusu uyandırmıştı. M. Luther öncülüğünde İncil'in Almancaya çevrilmesi gibi pek çok dinî kitap millî dillere tercüme edilmîş ve nihayetinde tüm Avrupa'yı saran bilgi yayılımı beraberinde kilisenin çöküşünü de getirmişti.[350] Bu sayede Avrupalı toplumlar yavaş yavaş siyasal propagandalar ve dogmatik dinî kaidelerden arınarak aklın ön plana çıktığı, Batı medeniyetinin yükselmeye başladığı yeni bir döneme girmiş oluyorlardı.[351]

Ahmed Refik Avrupa'da dinî reformlardan bahsetmeden evvel, papalığın ve ruhban sınıfının Batı toplumu üzerinde kurduğu baskıya dikkat çeker. *Roma'da Papanın bütün Hristiyanlara hâkim* olmasını bir *saltanat* sistemine benzetir ve Papayı *hükümdar* olarak nitelendirir. Rahiplerin ise *günah çıkartmak* ve *uzun yollar yürüyerek mukaddes yerleri ziyaret etmek için vergi* istediklerini ifade ederek onları *ahlaksızlık* ile suçlar ve kilisedeki bozulmalardan dolayı *ıslahatın lüzumuna aklı erenler*in de *kilise tarafından idam edildiklerini* vurgular.[352]

Kiliseye karşı oluşan nefret ve matbaanın yaygınlaşması ile birlikte İncil'in ve Hristiyan akidelerinin orijinal şekillerine dönüştürülmesi ve böylece gerçek anlamlarının halk tarafından kavranmaya başlaması Avrupa'da dine karşı olan güveni sarsmış ve kilisenin siyasi hayattaki etkisini iyice zayıflatmıştı. Ayrıca Erasmus ve M. Luther gibi reform sürecinde etkin rol oynayan aydınlar Avrupa'da

---

[348] Ernst H. Gombrich, *Dünya Tarihi*, İnkılap Yayınevi, Çev: Ahmet Mumcu, İstanbul 1997, s.198.
[349] Ahmet Refik, *Tarih-i Umumî*, C.3, s.7.
[350] Halil İnalcık, *a.g.e.*, s. 159-161.
[351] Alain Touraine, *a.g.e.*, s.24.
[352] Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umumî..*, C.1, s.11.

hümanizm ile birlikte laiklik kavramının oluşmasında önemli rol oynamışlar ve devletlerin kiliseden bağımsız olması gerektiği fikrinin yayılmasını sağlamışlardır.[353]

Hristiyanlığın ortaya çıktığı süreçten itibaren; evvela ilk Hristiyanlık döneminde kişiler din ve devleti birbirinden ayrı tutmuşlardı, ikisinin de kuralları ayrı idi. Ancak İmparatorlukların zayıflaması ile kilise güçlü bir kurum olarak insanlar üzerinde kuralları belirleyen bir kurum haline gelmişti. Reform süreci ile birlikte ise kilisenin Tanrı ile insan arasına giremeyeceği algısı yaygınlaşmış ve laiklik Avrupa'da birçok mutlak krallık tarafından benimsenmişti.[354]

Tarih ders kitaplarında, özellikle Tarih-i Osmanîlerde Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı inkâr edilmez üstünlüğü elde etmesinin anahtarı olarak ise teknik gelişmeler gösterilmektedir. XVI. yüzyıldan itibaren Batı'da top ve tüfek gibi ateşli silahlara önem verilmesi ve bu silahları kullanabilecek talimli askerlerin yetiştirilmesi Avrupa'nın Osmanlı'ya karşı ciddi bir tehdit oluşturmasına sebep olmuştur.[355]

Eserlerde Osmanlıların *daha 14.Asırda daimi ordu* sistemine geçtiği belirtilirken, Avrupa'nın ise *17. Asra kadar hep ücretli askerler* kullandıkları ifade edilir. Avrupa'nın ücretli askerlikten düzenli orduya geçişi ise şöyle anlatılır:

> "*Bunun için bir kumandan ile mukavele yaparlardı. Kumandan askerini toplar, maaş mukalinde her hükümete hizmet ederdi. Ordu her milletten para ile tutulmuş serserilerden ibaretti. Ordunun üniforması yoktu. Her nefer istediğini giyerdi. Muharebelerde birbirini tanımak için işaret kullanırlardı. Kimi şapkasına beyaz, kimi yeşil sargı sarardı. Bu ordunun muvaffak olamayacağı görüldü. Yerine daimi bir ordu teşekkül edildi. Bu ordu hükümdarın malıydı. Kumandan ve zabitlerini hükümdar tayin ederdi. Askerler doğrudan doğruya hükümdarın hizmetinde*

[353] Halil İnalcık, *a.g.e.*, s.161-163.
[354] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.20-22.
[355] İhsan Burak Birecikli, *a.g.m.*, s.8.

bulunurlar, üniforma taşırlardı. Orduya girenler hep köklü idi. Bunlar delikanlıları bulurlar, askere almak için kandırırlardı."[356]

Bilhassa XVII. yüzyıl ile birlikte meydan savaşlarında süvari gücünün yerini tüfekçilerin, keskin nişancıların ve hareket gücü yüksek piyadelerin alması Avrupa'nın Osmanlı'ya karşı üstünlük kurmasını sağlamıştır.[357] Ahmed Refik'in deyimi ile *düşmanlarımız bizden ibret alarak toplarını, tüfenglerini iyileştirdiler; biz ise günden güne fenalaştırdık.*[358]

Böylece XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da siyasi, askeri, kültürel ve dinî pek çok değişim yaşanarak Batı medeniyeti kavramı oluşmuş ve Osmanlılar için "öteki" olmaktan çıkarak takip edilmesi gereken bir medeniyet haline gelmiştir. Özellikle XVII. yüzyıla kadar Batı'nın teknik üstünlüğünü göremeyen Osmanlı Devleti, 1699 Karlofça yenilgisinin ardından Avrupa'yı takip etmek için çeşitli reform hareketlerine girişecektir.[359]

C. Osmanlı Islahatları

1. Askeri Reformlar

Eski Türk devletleri gibi askeri bir toplum yapısına sahip olan Osmanlıların kuruluş döneminde ordu, aşiret savaşçıları ve gönüllü atlı okçulardan yani dağınık Türkmen birliklerinden müteşekkil idi. Bu dağınık askeri birliklere ilaveten zaman zaman az sayıdaki piyadelerin de savaşlarda atlı birliklere destek verdikleri görülmektedir.[360] Aşıkpaşazade'ye göre Osmanlı seferlerinde alplar ve nökerler ordunun önderleri olarak görülür ve sefer sonucunda kazanılan toprakların idaresi beyin etrafındaki güvenilen askerlere bırakılırdı.[361]

---

[356] Ahmet Refik, *Tarih-i Umumî*, C.3, s.16-17.
[357] İhsan Burak Birecikli, *a.g.m*., s.8.
[358] Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî*.., s.92.
[359] İlber Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s.37.
[360] Mesut Uyar – Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.21.
[361] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, C.1, İstanbul 2014, s.27.

Beylik yıllarında bulundukları coğrafyadan istifade ederek büyüyen Osmanlılar için bu askeri sistem yeterli idi. Eserlerde Osman Bey döneminde yapılan fetih hareketlerinden bahsedilirken, Osmanlı askeri birliklerinin iyi idare edilmesine ve bölgedeki Rum askeri birliklerinden üstün olduklarına vurgu yapılmaktadır:

> "*Osmanlıların gittikçe büyümeleri o zamanlar (İstanbul) da oturan Rumları pek ziyade korkuttu. Rumlar, Osmanlıların büyümesine karşı durmak istediler. Fakat askerleri az, ahlakları bozuk, orduları mükemmel olmadığından Osmanlıların mükemmel, müntezim askerlerine karşı koyamadılar.*"[362]

Osmanlı askeri sistemi bu devirde başarılı gibi gözükse de gaza ve cihat anlayışı ile genişleyen sınırlar ve Bizans Devleti'ne komşu olunması düzenli orduya geçişi zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda ilk adım Orhan Gazi döneminde Yaya Ocağı'nın kurulması ile atılmış ve tarih ders kitaplarında kuruluş yıllarındaki gücün anahtarı olarak gösterilmîştir. Ayrıca sultanın ağabeyi Alaaddin Paşa'nın askeri, ilmî ve mülki icraatları da eserlerde dikkat ile üstünde durulan bir bahistir:

> "*Orhan Gazi'nin (Alaaddin Paşa) isminde büyük bir kardeşi var idiyse de bu zat ilim ve marifetle meşgul olduğundan hükümdarlığı kabul etmedi. Küçük biraderine vezir oldu ve memleket için lazım gelen ilmî, mülki, askeri nizamları, kanunları yaptı, Yeniçeri namıyla piyade askeri teşkil etti.*"[363]

Burada dikkat çeken husus; Yeniçerilerin Orhan Bey döneminde kurulduğuna dair yapılan vurgudur. Oysaki Orhan Bey döneminde düzenli orduya sırasıyla "yaya" ve "müsellem" birliklerinin kurulması ile birlikte geçilmîştir. Ardından I. Murad döneminde Kapıkulu askeri sisteminin teşekkülü ile Yeniçeri birliklerinin kurulduğu söylenebilir. Her ne kadar Yeniçeri askeri birliklerinin kuruluş tarihi tam olarak bilinmese de erken dönem Yeniçeri kurumunun XV. yüzyılda tekâmül ettiği tahmin edilebilmektedir.[364]

---

[362] Ahmed Refik, *a.g.e.*, s.9-10.
[363] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.11.
[364] Mesut Uyar – Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s.27-32.

XIV. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye geçmesi, asker ihtiyacının artmasına sebep olmuş ve İslam hukukunda da yer aldığı üzere, seferler sonucunda elde edilen beş esirden birinin devlete vergi olarak ödenmesi sonucu "pençik" sistemi uygulanmaya başlamıştır. Bu sistemin, Fetret Devri'nde fetihlerin durması sonucu işlemez hale gelmesi ile birlikte, devlet kendi tebaasına yüzünü dönmüş ve Hristiyan ailelerin çocuklarından belirli şartları taşıyanlar eğitimden geçirildikten sonra Kapıkulu Ocağı'na alınmaya başlanmıştır.[365] "Devşirme sistemi" denilen bu sistem ile birlikte Osmanlılar XV. ve XVI. yüzyıllarda askeri manada dünyanın en güçlü devleti konumuna ulaşmışlardır. Ahmed Refik bu yüzyıllardaki Osmanlı ordusundan övgü dolu ifadeler ile bahseder:

> "*Ordumuz dünyanın en birinci ordusu idi. Asker zabitana itaat eder, vatan uğrunda canını feda eylerdi. Muharebeden sonra köyüne döner; çifti, çubuğu ile meşgul olurdu. Harb olur olmaz bütün millet silaha sarılırdı. Yeniçeri ordusu dünyanın en müthiş bir ordusu idi. Bu ordudan bütün hükümetler titrerdi. Orduya her sene Hristiyan çocukları (Devşirme) usulüyle asker alınır, gayet güzel terbiye edilirdi. Bunların nazırları Yeniçeri Ağası idi.*[366]

Fakat XVII. yüzyıla gelindiğinde devletin idaresinde yaşanan zayıflık, etkisini orduda da hissettirmeye başlamış ve ordunun yönetime karşı muhalif bir kitle haline gelmesine sebep olmuştur.[367] Özellikle III. Murad dönemi ile birlikte çoğalmaya başlayan ve çöküşün ilk belirtileri olarak işaretlenen askeri isyanlara tarih ders kitaplarında sıklıkla yer verilmîştir:

> *"III. Murad zamanında Yeniçerilerle Sipahiler isyan ettiler. Askerin itaati gittikçe bozuluyordu. Bu hal ise bir devlet için pek ziyade zararlıdır. Hatta bundan sonra hükümet nüfuzu bütün bütün Yeniçeriler elinde kaldı."*[368]

---

[365] Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s.320-321.
[366] Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 21.
[367] Begüm Burak, "Osmanlı'dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkileri", *History Studies*, S.3/1 2011, s.46.
[368] Ahmed Rasim, *a.g.e.*, s.42.

"*Yeniçeriler adet olduğu üzere yine bir gürültü çıkardılar.*"[369]

"*Sultan Osman (Genç Osman) sefer dönüşünde (Leh Seferi) askeri terbiye ve zorbaları öldürmeye teşebbüs etmiş ve hacca gitmeye niyet eylemiş idi. Zorbalar, hacca gitmesi orada asker yazıp yeniçeriyi kaldırmak içindir diye ortaya dedikodu çıkardılar ve kazan kaldırıp padişahı tahttan indirdiler ve sonra da Yedikule'de boğdurdular. Sultan Osman'ın yerine yine Sultan Mustafa gibi bir meczubu getirmişler idi. Halbûki iyiyi kötüyü bilmez bir adamdan ne beklenir. Zorbalar şımardıkça şımardılar azl ve nasba karıştılar. Birkaç sadrazam değişti. Anadolu fesada vardı. Hududda hiç iş görülmez oldu. Acemler Bağdat'ı aldı.*"[370]

II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasına kadar geçen süreçte Yeniçeriler için "*zorba, asi, azgın, uğursuz*" gibi ifadeler kullanılmış ve bu süreçte meydana gelen tüm olumsuz vakaların sebebi olarak Yeniçeriler gösterilmîştir: "*Hep bu fenalıklar askerin itaatsiz ve nizamsızlığından idi.*"[371]

Yeniçeriler özellikle Fatih döneminde kazandıkları ün ve şöhretle[372] XVII. yüzyılın sonuna kadar hem askeri hem de siyasi sistem içinde vazgeçilmez bir unsur olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fakat zaman içinde kıdemli asker sayısının artması Yeniçerilik kurallarının gevşemesini de beraberinde getirmiş ve evlilik Yeniçeriler arasında gitgide yaygınlaşmaya başlamıştır. Ardından Kapıkulu askerlerinin çocuklarına ocağa girme hakkının (kuloğlu) tanınması ile birlikte askerin teması özellikle XVII. yüzyıl başlarından itibaren değişmiştir.[373] Evliliğin yanında XVI. yüzyılda şiddetli bir enflasyonun ortaya çıkması ile birlikte yaşanan uzun savaşlar nihayetinde askere ödenen akçenin değerinin düşük olması hem yeniçerilerin ayaklanmalarına hem de bu askerlerin esnaf loncalarına girmelerine

---

[369] Ahmed Reşid, *a.g.e.,* s.25.
[370] Ahmed Reşid, *a.g.e.,* s.25.
[371] Ahmed Reşid, *a.g.e.,* s.37.
[372] Bkz. Mesut Uyar – Edward J. Erickson'un Osmanlı Askeri Tarihi eserinde Fatih'in İstanbul'un Fethinde son taarruzda şehrin surlarının aşılacağı anda Yeniçerileri taarruza geçirmesi ve şehre ilk girenlerin Yeniçeriler olmasını, Yeniçerilerin ün ve şöhret kazanmasına vesile olması olarak yorumlamaktadırlar.
[373] Mesut Uyar – Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s.68.

sebep olmuştur.[374] Genel olarak devşirme sisteminin terk edilmesi, ocak içerisine "kuloğlu" hakkı ile Kapıkulu askerlerinin oğullarının alınması, rüşvet ile halk arasından kişilerin ocağa dâhil edilmesi, yeniçerilerin evlenip esnaf arasına karışmaları ve Batıdaki teknolojik gelişmeler karşısında kayıtsız kalınması ocağın bozulma sebepleri olarak gösterilmektedir.[375]

Yeniçeri Ocağı'nın işlevini kaybetmesine sebep olan faktörlere tarih ders kitaplarında rastlamak pek mümkün değildir. İstisna olarak Ahmed Refik eserinde ordunun neden bozulduğunu şöyle izah etmektedir:

> "*Ordu ve donanma fena bir hale geldi. Ordumuzda itaat kalmadı. Orduya her isteyen alındı. Sultan Selim ve Kanuni zamanında orduya hep seçme askerler alınırken, bu devirde hiç işe yaramayacaklar da alındı. Sultan Selim'e bir bazargan bir çok para ödünç vermiş, bu paranın yerine oğlunun askere alınması için pek çok yalvarmış, Sultan Selim buna katiyen razı olmamıştı. Bu devirde ise orduya para ile pek çok kişi girdi. Bunlar muharebelerde hep yağmacılık ettiler; ordumuzun şerefini azalttılar. Düşmanlarımız bizden ibret alarak toplarını, tüfenglerini iyileştirdiler; biz ise günden güne fenalaştırdık. Yeniçeriler mütemadiyen isyan çıkarıp devletin başına bela oldular. Muharebede zabitanlarını dinlemediler. Düşmanlarımız bunlardan istifade ederek bizi daima bozdular, perişan bir hale getirdiler."*[376]

Askeri sistemde yaşanan bu aksaklıklara çözüm olarak atılan ilk adım; 1730 Yeniçeri ayaklanmasından hemen önce Haydarpaşa sahrasında Bostancı Ocağı'ndan seçilen 300 kadar askerin Avrupa yöntemli talimlere başlamasıdır. Fakat bu girişim Yeniçerilerin isyanına sebep olmuş ve sonuçlandırılamamıştır. Hemen ardından 1732'de tımarlı ordusunun düzenlenmesine girişilmîş fakat yine bir sonuç elde edilememiştir.

---

[374] Ahmet Elibol, "Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü", *Akademik Bakış Dergisi,* C.3, S.5, Kış 2009, s.31.
[375] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi,* C.4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, s.277.
[376] Ahmed Refik, *a.g.e.,* s.92.

İlk kalıcı ve yenilikçi girişim ise Humbaracı Ahmet Paşa olarak bilinen Comte de Bonneval'in Humbaracı Ocağı'nı modernleştirmek için "Hendesehane" adı altında ilk askeri fen okulunu açmasıdır. Bunun yanında Bonneval'in Osmanlı devlet adamlarına yazdığı bir raporda; eski askeri taktiklerin ve kahramanlığın yerine düzenli maaş alan, talimli ve nizamlı askeri birliklerin oluşturulması ve bunun içinde Fransız ve Alman askeriyesinin örnek alınması gerektiğini dile getirmesi Osmanlı askeri tarihinin bir dönüm noktası olmuştur.[377] Açılan Hendesehane ile sunulan raporun uzun ömürlü olmamasına ve askeri alanda yapılan ıslah faaliyetlerinden yine bir sonuç elde edilememesine karşın, bu girişim Osmanlı Devleti'nin askeri reformlarının temelini teşkil eder. Humbaracı Ahmet Paşa'nın izinden gidilerek, III.Ahmed Devri'nden itibaren Avrupa'daki değişim karşısında çaresiz kalındığını gören bazı devlet adamları aracılığı ile özellikle Topçu Ocağı'nda ıslah çalışmaları yapılmış fakat gereken önemin verilmemesinden dolayı yine başarılı olunamamıştır.[378] Erik Jan Zürcher'e göre bu dönemlerde Osmanlıların ıslahat girişimlerinde başarısız olmalarının ana sebebi, Avrupalıların gücünün arkasında yatan sebepleri tam olarak anlamadan Batı'nın askeri kuvvetini takliden ıslahatlara yönelmeleri idi.[379]

III. Selim dönemine kadar askeri anlamda kısmi ıslahat çalışmaları yapılmış olsa da bir girişimden öteye gidilememiş ve sonuç hep isyanla biten başarısız girişimler olarak kalmıştır. Özellikle Kaynarca muahedesinden sonra Halil Hamid Paşa sadaretinde askeri ıslahatlar uygulanmaya çalışılsa da yeniçerilerin bir isyan çıkaracağı endişesi ile bu sınıfa dokunulmadan sadece sayılarının azaltılması yönünde faaliyetlerde bulunulmuştur.[380] Tarih ders kitaplarında bu tarz askeri ıslahat faaliyetlerine çok fazla yer verilmezken, birkaç cümle ile Osmanlı Devleti'ndeki gerilemenin sebebi olarak işaretlendiği görülür: "*Kaynarca muahedesinden sonra*

[377] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma..,* s.64-65.
[378] Fatih Yeşil, "Nizâm-ı Cedîd Ordusunda Tâlim ve Terbiye", *Tarih Dergisi,* S.52, İstanbul 2011, s.36.
[379] Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim Ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928,* Bilgi Yayınları, İstanbul 2005, s.64.
[380] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi,* C.5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, s.620.

memlekette ıslahata başlandı. Bütün bu bozgunlukların sebebi ordumuzun nizamsızlığı olduğundan evvela orduyu düzeltmeye gayret edildi"[381]

Eserlerde ilk ciddi ıslahat girişimi olarak III. Selim Dönemi'nin "Nizam-ı Cedid" programı ele alınmıştır. Mana olarak "Yeni düzen" anlamına gelen Nizam-ı Cedid hareketi, devletin merkezi gücünü hem iç hem de dış düşmanlara karşı arttırmayı hedeflemektedir.[382] Babası III. Mustafa'nın yenilikçi fikirlerinden beslenen ve Batı'yı tanımaya gayret eden Sultan Selim, Ziştovi ile Yaş muahedelerinden sonra alınan ağır yenilgilerin de etkisi ile ilim adamlarından görüşlerini yazmalarını istemiş ve Osmanlı askeri tarihinin dönüm noktasını oluşturan Nizam-ı Cedid programını uygulamaya koymuştur.[383] "*Pek akıllı"* olarak nitelendirilen ve *"Avrupalıların ilerlemesinin sebeplerini ve bizim geri kalmamızı anlamış"* [384] bir padişah olarak kabul edilen Sultan Selim, Osmanlı modernleşme tarihinin en kutsal şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Özellikle III. Selim'in modernleşme yolunda attığı önemli bir adım olarak gösterilen Nizam-ı Cedit hareketi ise eserlerde oldukça manidar cümleler ile anlatılır:

> "*Gayet terakki ve teceddüdperver bir padişah olan Sultan Selim Salis bir müddetten beri ordularımızın her tarafta bozgunluğa uğraması askerimizin itaat ve intizamca ıslaha vesairece de Avrupa askerinden çok geri kalmasından ileri geldiğini keşf eylediklerinden muharebenin hitamına mütaakip hemen ıslahata ve nevakısın ikmaline başladılar ve her şeyden evvel askerliğin ıslahını emreylediler. Vükela-i Devletin kararıyla (Nizam-ı Cedid) namında talimli ve itaatli bir sınıf asker teşkil olundu ki, şimdi ki askerimizin esası budur. Bundan başka donanmamıza ve ordumuza muktedir ve mütefennin zabitan yetiştirmek üzere mekteb-i bahriye ve topçu mektebi açıldı. Bunlarda okutulacak kitaplar Frengçeden Türkçeye tercüme edildi. Ve Avrupa'dan muallimlik için*

[381] Ahmed Refik, *a.g.e.,* s.88.
[382] Erik Jan Zürcher, *a.g.e.,* s.44.
[383] Abdullah Saydam, *a.g.e.,* s.347.
[384] Ahmed Reşid, *a.g.e.,* s.35.

muktedir zabitan getirildi. Selimiye kışlası yapıldı, matbaalar açıldı. İşler yoluna koyulmaya başlandı."[385]

"*Devletin hayli vaktinden beri düçar olduğu düşkünlük ve muharebelerdeki mağlubiyetler mahzan maliyenin yolsuzluğu ve idarenin bozukluğu ile askerin nizamsız ve talimsizliğinden ileri geldiği anlaşılmakla bizde de Avrupalılar gibi talimli asker icad etmek hususuna teşebbüs olundu ve Nizam-ı Cedid namıyla bir askeri ocağı tesis ederek bunlara kışlalar yaptı ve topçu ve humbaracı ve bahriye ocaklarını ıslah eyledi."*[386]

Dönemi daha iyi anlayabilmek adına Nizam-ı Cedit programının hangi koşullar altında uygulanmaya çalışıldığını bilmek gerekir. Yeniçeriler üzerine bir araştırma yapan Godfrey Goodwin, ıslahat öncesi durumu şöyle anlatmaktadır:

"*Amcasının mükemmel bir eğitimle yetiştirdiği III. Selim 28 yaşında tahta çıktı ve sallantıdaki bir hükümetin başaramayacağı kadar ciddi reformlar gerektiren sorunlarla yüz yüze geldi. Ekonomik durum cesaret kırıcıydı. Ordunun kendine güveni kalmamıştı. Eyaletler İstanbul yönetimini giderek daha fazla küçümsüyordu. Donanma ise acınacak haldeydi. Kaptanlar, yıldızlarla yön bulmayı beceremediğinden sahilden açılamıyordu. Teknelerde gemici adı altında çapulcular toplanmıştı, öyle ki demir attıkları liman kasabalarındaki esnaf dükkânını kapatıp saklanıyordu. Gemilerdeki yaşam koşulları çok kötüydü. Kaptanlar ve subaylar daha rahat koşullarda olmalarına rağmen tekneleri dolduran böcekler ile farelerden ve bunların yarattığı kokudan kaçamıyordu. Toplar ağırlıkları göz önüne alınmadan yerleştirilmîşti ve top atıldığında gemilerin kolaylıkla alabora olup batması mümkündü. Sonuçta küçük bir Rus filosu tüm donanmayı Çeşme Savaşı'nda yok etti. Bu felaket reformları hızlandırdıysa da tayinler rüşvet karşılığı yapılmaya devam ediyordu. Yeniden kurulan donanma bu kez de 1791'de Karadeniz'de*

[385] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.103-104.
[386] Nüzhet, *Yeni Küçük Osmanlı Tarihi,* Vezir Hanı 48 Numaralı Matbaa, İstanbul 1325, s.42-43.

yenilgiye uğradı. Bunun üzerine III. Selim, Küçük Hüseyin Paşa'yı Kaptanpaşalığa, çocukluk arkadaşı İshak Bey'i de yardımcılığına tayin etti. Ödemeler ve defter tutma işleri düzene sokuldu ve rüşvetin önü alındı. Trajik olan husus bu reformların orduya yansımamasıydı."[387]

Görüldüğü üzere Sultan Selim oldukça zor şartlarda yönetimi ele almış ve doğal olarak reformların ağırlığını diğer kurumların yanında askeri düzen üzerinde yoğunlaştırmıştır.

Askeri alanda uygulanmak istenen program orduyu yani yeniçerileri, sipahileri, topçuları vb. askeri birlikleri daha etkin kılma çabası içerisinde başlamış, rüşveti engellemek için subayların yetkileri kısıtlanmış ve orduya hizmetleri konusunda şüphe bulunan askerler görevlerinden uzaklaştırılarak asker sayısı azaltılmıştır. Ancak bu sistem özellikle Yeniçeri kitlesi tarafından isteksizliğe sebep olduğundan daha kökten bir çözüm ile yeni bir ordunun kurulması kararlaştırılmıştır. 1794 yılında başlayan girişimler XIX. yüzyılda meyvesini vermeye başlamış ve takribi 30 bin askerden oluşan, Fransız subayların denetimindeki talimli ve donanımlı ordu meydana getirilmîştir.[388] Bu gelişim sağlanırken 1792'de Humbarahane ve 1794'de Mühendishane-i Berri Hümayun açılmış ve bu askeri okullarda okutulmak üzere Fransızcadan kitaplar tercüme edilmîş, kurulan ordunun üniformaları da yine Fransa örnek alınarak düzenlenmiştir.[389]

Böylece hem yeni kurulan ordu hem de donanma yeniden inşa edilmeye ve çağdaş düzene uygun olarak donatılmaya başlanmıştır. Kuşkusuz bu durum oldukça fazla gelir istemekteydi ve devletin bunu karşılayabilecek gücü yoktu. Bu doğrultuda hükümet İrad-ı Cedit hazinesini kurmuş, içki, kahve, tütün ve diğer lüks tüketim mallarına ağır vergiler getirmiş, müsadere ve tağşiş uygulamaya başlamıştır. Vergilerin arttırılması ve müsadereye başvurulması doğal olarak hem halk hem de devlet yöneticileri tarafından hiç de olumlu karşılanmamış bilhassa Nizam-ı Cedit'i

[387] Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler,* Doğan Yayıncılık, İstanbul 2008, s.215.
[388] Erik Jan Zürcher, *a.g.e.,* s.44-45.
[389] Arif Olgun Közleme, "Buhranların Gölgesinde III. Selim ve II. Mahmut Dönemi Modernleşme Girişimleri", *Toplum Bilimleri Dergisi,* Temmuz-Aralık 12 (24), s.147.

çıkarlarına tehdit olarak göre yeniçerilerin kolay taraftar bulmasını sağlamıştır.[390] Ulema da yeniçerilere uygulanan reformların sırası geldiğinde kendilerine uygulanacağını düşündüğünden Nizam-ı Cedit'e karşı tavır almaya başlamıştı. Tüm bu olumsuz havaya bir de yeniçerilerin ayaklanmaya başladığı sırada, sultanın Karaman valisinden 25 yaş altı tüm gençlerin askere alınmasını istemesi ve bu gençlere resmigeçit töreni düzenlemesi, yeniçerilerin isyanını zirveye taşımıştır. Nihayetinde Kabakçı Mustafa önderliğindeki askeri kitlenin isyanı sonucu, 29 Mayıs 1807'de Sultan Selim Nizam-ı Cedid programına son verdiğini ilan etmek zorunda kalmıştır.[391] Aynı gün şeyhülislamın fetvası ile birlikte III. Selim tahttan indirilmîş ve İstanbul'daki Nizam-ı Cedid ricâli de idam edilmîştir.[392]

Yeniçerilerin bu denli kendilerini tehlikede görmelerinde Nizam-ı Cedit'in Akka savunmasında Napolyon askerlerini mağlubiyete uğratmasının payı büyüktür. Nüzhet de eserinde "*Nizam-ı Cedit'in faidesi görüldü mü?*" sorusu altında verdiği cevap ile takribi iki yüzyıllık askeri gerileme karşısında bir türlü ıslah edilemeyen yeniçerilerin, Nizam-ı Cedit askerinin dönemin en kuvvetli ordularından olan Fransız askerlerine karşı kazandığı zafer karşısında korkuya kapıldıklarını şöyle aksettirir: "*Nizam-ı Cedit askeri Akka muharebesinde büyük yararlılık gösterdi ve bu hal yeniçerilerin hasedine mucib oldu."*[393]

Kabakçı Mustafa isyanı ile Nizam-ı Cedit hareketine son verilmesi ise eserlerde büyük bir öfke ile yorumlanmış ve modernleşme yanlısı dil bu konuda da hissettirilmîştir. Dönemin pek çok tarih ders kitabında, özellikle üzerinde durulan III. Selim Dönemi bir terakki devri olarak addedilirken, dönemin kapanmasına sebep olan isyan ise en çok eleştirilen noktalardan biri olmuştur:

> *"Yeniçeriler, Nizam-ı Cedit askerini çekemediler. Şeyhülislamın teşviki ile ahaliyi Nizam-ı Cedit aleyhine sevk ettiler. Kendileri cahil ve zorba olduklarından Nizam-ı Cedit kaldıkça kendilerinin işe yaramayacaklarını anladılar. Nizam-ı Cedit'in kaldırılması için isyan*

[390] Godfrey Goodwin, *a.g.e.*, s.217-218. ; Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, s.45.
[391] Godfrey Goodwin, *a.g.e.*, s.218.
[392] Kemal Beydilli, "Nizam-ı Cedit III. Selim Zamanında Yenilenme ve Yeniden Yapılanma Dönemi (1792-1807), *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, 177.
[393] Nüzhet, *a.g.e.*, s.43.

ettiler. Rast geldikleri ahaliyi soydular. Kabakçı Mustafa namında birini kendilerine reis yaptılar. Nizam-ı Cedit askerlerini öldürmeye başladılar. Daha sonra saraya hücum ettiler. Hükümet Nizam-ı Cedit'i çoğaltıp Yeniçerileri kâmilen ortadan kaldıracak kadar kuvvet bulamamıştı. Bunun üzerine Sultan Selim çârnâçâr yeniçerilerin istediklerini yapmaya mecbur oldu. Nizam-ı Cedit'in kalktığını ahaliye ilan etti. Asi yeniçeriler kendi faideleri için devletimizi büyük bir felakete ittiler. Selim Salis bundan pek ziyade kederlendi. Böyle asi, cahil askerlere padişah olmaktansa tahttan inmeyi münasip gördü."[394]

Nizam-ı Cedit hareketinin son bulmasının sebepleri; iktisadi nedenler, ilmîye sınıfının çıkarlarının tehlikeye girmesi, vakıflarla ilgili düzenlemelerin ortaya çıkardığı olumsuz tablo ve İrad-ı Cedit hazinesi için halktan ağır vergilerin alınması sonucu halk arasında hoşnutsuzluğa sebep olunması gösterilebilir.[395]

Sultan III. Selim Devri'nin son bulmasının ardından tahta Sultan Mustafa geçirilmîş fakat Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa topladığı Nizam-ı Cedit taraftarları ile İstanbul'a gelerek Selim'i yeniden tahta çıkarmak istemişti. Amacını gerçekleştirmek için saraya girdiğinde Sultan Selim cellatlar tarafından şehit edildiğinden derhal saraydaki kuzeni II. Mahmud tahta geçirilmîş, böylece Osmanlı Devleti'nde yeni bir reformist sultanın saltanatı başlamıştır.[396]

Sultan Mahmud kendisini Selim'in başladığı işi devam ettirmekle yükümlü gördüğü için derhal yeni bir düzenli ordu kurmanın yollarını aramaya başlamış ve bunu yaparken kendisini tahta çıkaran fakat bir müddet sonra diktatör gibi davranmaya başlayan Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın yardımını almak zorunda kalmıştı.[397] Alemdar Mustafa Paşa daha düzenli bir ordu tesis edebilmek için Levend Çiftliği'nde "sekban" ocağının kurulmasını sağlamış fakat bu ocağın işlevi Alemdar

---

[394] Ahmed Refik, *a.g.e.,* s.99-100.
[395] Yüksel Çelik, "Nizam-ı Cedîd'in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askeri Reformlarına Dair Tespitler (1789-1839)", *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi,* TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010 İstanbul, s.570.
[396] Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.9, Üçdal Hikmet Neşriyat, İstanbul, s.183-184.
[397] Joseph von Hammer, *a.g.e,* s.185.

Mustafa Paşa'nın öldürülmesi ile birlikte yok olmuştur.[398] Ardından özellikle Balkanlarda ve Mora meselesinde Yeniçerilerin artık işe yaramadığının anlaşılması üzerine her yeniçeri ortasından yüz ellişer kişi alınarak "Eşkinci" ocağı kurulmuş ve Yeniçeri Ocağı'na asker alımı durdurularak ocağın asker sayısı azaltılmıştır.[399]

Yaklaşık bir asrı aşkın süredir İstanbul sokaklarında eşkıyalığa soyunan, devlet adamlarını katleden, padişahların şehit edilmesine ve askeri nizamını kaybederek savaşların uzun sürmesine veyahut kaybedilmesine sebep olan Yeniçerilerin kaldırılmasına karar veren II. Mahmud, merkezi otoritenin yeniden sağlanacağına ve reformların ancak bu şekilde yapılabileceğine inanıyordu. Eşkinci birliklerinin kurulması için 25 Mayıs 1826'da Şeyhülislam'ın konağında bir divan toplanmış ve burada okunan irade ile Eşkinci birlikleri kurulmaya başlanmıştır. Bu birliklere talim yaptırılması, modern silahlar ile donatılması ve modern askeri kıyafetlerin giydirilmesi sonucu yine bir isyan patlak vermiş, bu isyan esnasında Sancak-ı Şerif'in açılması ile birlikte yeniçeriler büyük bir tuzağa çekilmîşti. Sultan Mahmud'un emri ile birlikte isyana katılan tüm yeniçeriler bertaraf edilerek Yeniçeri Ocağı lağv edilmîştir.[400] Vaka-i hayriye olarak da anılan bu olay Tarih-i Osmanîlerde büyük bir zafer ve büyük belanın bertaraf edilmesi olarak yorumlanmıştır:

> "*Bu kadar vakitten beri edepsizlikleriyle devleti tehlikeye düşüren uğursuz ocağın kaldırılması arzu edildiği halde hiçbir padişah muvaffak olamayıp bu hayırlı iş Sultan Mahmud'a nasip olmuştur.*"[401]

> "*Mahmud Sani yeniçerileri ortadan kaldırarak devleti büyük bir beladan kurtarmıştır.*"[402]

> "*Sultan Mahmud Yeniçerilik ilgâsı için on altı sene sabretti ve nihayet muvaffak oldu. Çünkü Yeniçeriler pek ziyade bozulmuşlardı. Memlekette hemen her karışıklık onlar yüzünden çıkıyor, muharebelerde işe yaramıyorlardı. Yeniçeriler At Meydanı'nda ictimâ' edip adem-i itaat*

[398] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988 Ankara, s.143.
[399] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, 105.
[400] Godfrey Goodwin, *a.g.e.*, s.231-246.
[401] Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s.37.
[402] Ahmed Refik, *a.g.e.*, s.108.

emareleri gösterdiler. Bunun üzerine kışlaları da, kendileri de mahvedildi. Ondan sonra Nizam-ı Cedid çıktı. Devlet itaatli bir askere malik oldu."[403]

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile birlikte yerine "*Asakir-i Mansure-i Muhammediyye*" ordusu kurulmuş ve Nizam-ı Cedit geleneği doğrultusunda talimli ve müntezim bir orduya malik olunmuştur.[404] Bunların dışında askeri eğitime devam edilerek, Mekteb-i Harbiye açılmış, Mühendishane geliştirilmîş, ordunun sıhhi ihtiyaçlarını karşılaması için Tıbbiye kurulmuştur.[405] Yeniçeriler gibi isyanlarda ön plana çıkan sipahilerin beslendiği ve bir müddet sonra rüşvet ile iltimasın yaygınlaştığı tımar sistemi de II. Mahmud Dönemi'nde kaldırılmıştır.[406]

III. Selim ve II. Mahmut ile birlikte ivme kazanan askeri reformların sonraki dönemlerde de devam ettiği görülür. Abdülmecid Dönemi'nde Tanzimat'ın ilan edilmesi ile birlikte; modern askeri silahların orduya kazandırılması, 1841 yılında kendi yerel komutanlarına sahip eyalet ordularının kurulmaya başlanması ve 1845 yılından itibaren zorunlu askerlik kanunu ile birlikte Hristiyan ahalinin de askerlik hizmetine alınmasının resmi bir görünüme kavuşturulması, dönemin askeri reformları arasında yer alır.[407] Tarih ders kitaplarında Abdülmecid'in *Mahmud Sani'nin başladığı ıslahatı bitirmeye gayret etti*ğine ve *orduyu yoluna koymak* adına çalışmalarda bulunduğuna dikkat çekilir.[408]

II. Mahmud Dönemi'nden sonra askeri alanda en mühim ıslahatlar oğlu Abdülaziz Dönemi'nde gerçekleşmiştir. II. Mahmud gibi Abdülaziz'in de askeri tören ve atış talimlerini seyretmekten hoşnut kaldığı ve her türlü askeri faaliyete ilgi duyduğu bilinmektedir. Onun askeriyeye olan ilgi ve alakası maliyeyi büyük bir borcun altına sokma pahasına, ordunun modern askeri teknik ve silahlarla donatılmasına vesile olmuştur.[409] Abdülaziz'in orduya ve özellikle de donanmaya

---

[403] Ahmed Rasim, *a.g.e.*, s.74.
[404] Ahmed Refik, *a.g.e.,* s.105.
[405] Niyazi Berkes, *a.g.e.,* s.184.
[406] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993 Ankara, s.91-92.
[407] Erik Jan Zürcher, *a.g.e.,* s.93.
[408] Ahmed Refik, *a.g.e.,* s.108.
[409] Mesut Uyar – Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s.358.

yaptığı bu yatırım ders kitaplarında hem özendirici bir dil hem de eleştirel bir bakış açısı ile ele alınmıştır:

> "*Sultan Aziz'in efkâr-ı askeriyesi var idi. Ordunun tanzim ve tensîki ile kuvvetli bir orduya ve mükemmel bir donanmaya malik olmak başlıca emeli idi. Amerika ve Avrupa'da o vakitler yeni icat olunan iğneli ve martini tüfengleriyle Osmanlı ordularını teslih ettiği gibi Avrupa'dan zırhlı gemiler mübâyaa ederek Osmanlı Devleti'ni düvel-*i *muazzama meyanına idhâle muvaffak oldu. Rumeli ve İzmit demiryolları Abdülaziz'in asar-ı himmeti olmuştur. Bununla beraber Avrupa'dan milyon liralar istikrâz edilerek devlet büyük ve ödenemeyecek bir borç altına girdi.*[410]
>
> "*Osmanlı askerine yeni baştan intizam verildi. Avrupa'dan alınan borç para ile (istikrâz) kuvvetli bir donanma teşkil olundu. Bu donanma o zaman İngiltere ve Fransa'dan sonra birinci derecede idi."*[411]

Abdülaziz'in askeriyeye ve askeri teknolojiye olan ilgisinin yanında Kırım Savaşlarında Osmanlı donanmasının limanlarda sıkışıp kalması ve Rusya karşısında hezimete uğraması, belki de Osmanlı tarihindeki en ciddi donanma yatırımına meydan vermişti. Modern zırhlı kruvazörler ve monitorlardan oluşan büyük bir filo, İngiltere ve Fransa'dan alınarak Osmanlı sularına giriş yapmıştı. Üstelik Hasköy Tersanesi de modern planlar doğrultusunda tepeden tırnağa yenilenmişti. Ancak bu yatırımlara karşın Osmanlı denizcileri, bu modern gemileri kullanacak eğitime sahip değillerdi. Daha da kötüsü hem askeri okullar böyle bir eğitim verecek düzeyde değildi hem de modern donanma yeteri kadar ilgi de görmemişti. Sonuç olarak Avrupa'nın en büyük üçüncü donanması hiçbir vazifeyi yerine getiremeden tersanede çürümeye terk edilmîştir.[412]

---

[410] Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s.39.
[411] Ahmed Rasim, *a.g.e.*, s.75.
[412] Mesut Uyar – Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s.358.

2. Eğitim Alanında Yapılan Islahatlar

Osmanlı Devleti'nde eğitim, yönetim mekanizması için vazgeçilmez bir değer olmasının yanında aynı zamanda toplum tarafından da dinî ve içtimai bir vazife olarak kabul görüyordu. Genel olarak vakıflar tarafından yönlendirilen eğitim sistemi içerisinde, yüzyıllar boyunca devlet için kalifiye eleman yetiştiren ve formel eğitim veren başlıca kurum olarak medreseler ön plana çıkmaktaydı.[413] Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, ağırlıklı olarak dinî merkezli telakki edilen eğitim sistemi, Osmanlılar için gücün simgesi olmuş ve tarih ders kitabı müellifleri de Osmanlı Devleti'nin o dönemlerde güçlü olmasını eğitime verilen öneme bağlamışlardır. Özellikle padişahların ilme ve okumaya meraklı olması ve bununla beraber toplumu da okumaya teşvik etmeleri müellifler için oldukça önemlidir. Ahmet Refik kuruluş yıllarında *edebiyat ve sanayinin henüz mükemmel bir derecede* olmamasına rağmen *padişahların dine dair kitaplar okumasının* ve *milleti de okumaya teşvik etmelerinin* Osmanlıları adaletli ve güçlü kıldığını belirtmektedir. Bu dönemde padişahların sadece örnek birer karakter olmadıkları, aynı zamanda *şehirlerde medreseler, camiler açtırarak; milletin zihnini açmaya, onlara dinlerini, vazifelerini öğretmeye gayret etmeleri* de eserlerde dile getirilen bir diğer vurgudur.[414]

Osmanlıların ilk yıllarında eğitim veren medreselerde okutulan ders kitapları genellikle Selçuklu Devleti Dönemi'nde ve Osmanlıların ilk yıllarında yazılan kitaplar olduğundan dolayı, bu yıllarda bilgi üretme işlevini yerine getirdiklerini ya da bir başka deyiş ile çağdaş olduklarını ifade etmek doğru olacaktır. Ahmed Refik'in de işaret ettiği gibi bu dönemin padişahları eğitime ve bilhassa Fatih'ten itibaren çağdaş eğitime önem vererek pozitif bilimlerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Matematik ve astronomi gibi dalların eğitim sistemi içerisinde önemli olduğu ve bu dersleri vermeleri için Türkistan ve İran gibi coğrafyalardan bilginlerin Osmanlı'ya davet edildiği bilinmektedir.[415] Ancak Fatih'ten sonra pozitif bilimlerin giderek önemini kaybetmesi, askerliğin popülerleşmesi, sınırların giderek

[413] Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim,* 3F Yayınevi, İstanbul 2007, s.17.
[414] Ahmet Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî..*, s.22.
[415] Cihan Osmanoğlu, "Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında, Osmanlı Devleti'nin Eğitim Ve Öğretim Sisteminde Yapılan Değişiklikler (Reformlar)", *İÜHFM,* C.LXV, S.2, 2007, s.186-189.

genişlemesi ve bunlara ilaveten medreselerde okutulan ders kitaplarının kuruluş yıllarından kalan kitaplar olması, eğitim sahasında yaşanan canlılığın duraksamasına sebep olmuştur. Özellikle askerliğin popüler hale gelmesinin, eğitimin önemini kaybetmesine sebep olduğunu savunan Ahmed Refik, Kanuni Dönemi'nde İmparatorluğun altın çağını yaşamasına rağmen "*millet çok okumuyor, askerlikten başka bir işle meşgul olmuyordu"*[416] cümlesi ile gelecek yıllardaki çözülmenin işaretlerini Kanuni Dönemi'nde keşfetmektedir.

Klasik Osmanlı eğitim sisteminin merkezi durumundaki medreselerde özellikle XVII. yüzyıldan itibaren pozitif bilimlerin giderek derslerden çıkarılması, ders kitaplarının Batı'da meydana gelen gelişimlere kapalı olması ve kitapların çok büyük bir bölümünün kuruluş yıllarındaki kitaplardan oluşmasının[417] getirdiği eğitim sorunun Osmanlıların çözülme sürecinde etkisi inkâr edilemez. Tarih ders kitaplarında, XVI. yüzyılda başlayan ve XVIII. yüzyıla kadar müdahale edilmeksizin devam eden Osmanlı gerilemesinin sebepleri arasında yine eğitim ciddi bir sebep olarak görülür: "*O zaman milletin fikri okuma ve yazma ile açılmamıştı. Onun için kendi kendine hiç iş göremiyordu. Padişahlar iyi olurda vatana hizmet ederse onlar da çalışıyorlar, etmezlerse onlar da sefahate dalıyorlardı.*"[418]

Bu bağlamda eğitim ile devlet gücünün eş değer düzeyde algılandığı görülür. Kuruluş ve yükselme devirlerinde eğitimin nitelikli olmasına karşın gerileme süreci ile birlikte devletin güç kaybetmesine paralel olarak eğitimde de nitelik kaybolmaya başlamıştır. Tıpkı devlet kademelerinde olduğu gibi eğitimde de liyakat usulü ortadan kalkmış, ehliyetsiz müderrisler görevlere atanmış ve ilmî araştırmalar gitgide azalmıştır. Üstelik III. Selim Dönemi'ne kadar da eğitimde ciddi bir reform çalışmasından söz etmek de mümkün değildir.[419]

Osmanlı Devlet yöneticilerinin Batı'nın üstünlüğünü kabul ettikleri dönemlerde reform çalışmalarını Osmanlı askeri eğitim kurumlarında başlatmış olması da bu manada bir tesadüf değildir. Savaşlarda alınan mağlubiyetler, askerin

---

[416] Ahmet Refik, *a.g.e.,* s63.
[417] Ahmet Cihan, *a.g.e.,* s.29.
[418] Ahmed Refik, *a.g.e.,* s.91.
[419] Ejder Okumuş vd., *a.g.e.,* s.302.

nizamsızlığından ve eğitimsizliğinden kaynaklandığı için hem yabancı ülkelerden askeri uzmanlar getirilerek hem de yeni askeri okullar açılarak ordudaki problemin çözülmesi hedeflenmiştir. Bu amaç ile III. Mustafa Dönemi'nde "Hendese Odası" adında askeri bir deniz okulu açılmış, ardından da I. Abdülhamid Dönemi'nde okulun adı "Mühendishane-i Bahr-i Hümayun" olarak değiştirilmîştir. III. Selim Dönemi'nde ise topçu, istihkâm ve haritacılık üzerine eğitim vermek için "Mühendishane-i Berri-i Hümayun" açılmıştır.[420] Tarih ders kitaplarında da eğitim alanında yapılan ilk icraat olarak III. Selim Dönemi'nde açılan Mühendishane-i Berri-i Hümayun gösterilir:

> "*...donanmamıza ve ordumuza muktedir ve mütefennin zabitan yetiştirmek üzere mekteb-i bahriye ve topçu mektebi açıldı. Bunlarda okutulacak kitaplar Frengçeden Türkçeye tercüme edildi. Ve Avrupa'dan muallimlik için muktedir zabitan getirildi. Selimiye kışlası yapıldı, matbaalar açıldı. İşler yoluna koyulmaya başlandı.*"[421]

Ahmed Reşid'e göre; III. Selim Nizam-ı Cedid programı altında *Mühendishane ve Bahriye mekteplerini açıp Avrupa'dan hevaceler getirerek*[422] Osmanlı Devleti'ni Avrupa'ya karşı koyacak hale getirmiştir. Gerçekten de Nizam-ı Cedid hareketi ile Avrupa'dan getirilen subayların askeri okullarda eğitim vermesi, Osmanlı eğitim tarihi adına oldukça mühim bir konudur. Özellikle II. Mahmud Dönemi'nde yapılan eğitim alanındaki reformlar, III. Selim örneğinden yola çıkılarak ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da tatbik ettiği usul takip edilerek yapılmıştır. III. Selim'in son zamanlarında cereyan eden ve II. Mahmud Dönemi'nin belki de en önemli dış sorunlarından birini teşkil eden Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın, kısa süre içerisinde yaptığı ıslahatlarla Osmanlı Devleti'ne tehdit oluşturması, eserlerde eğitimin önemine vurgu yapılarak ifade edilmîştir. Aynı zamanda II. Mahmud'un eğitim alanındaki yeniliklerinin bir işareti olarak da gösterilmîştir:

---

[420] Tarık Soydan – Mahmut Tuncel, "Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi", *Millî Eğitim Dergisi,* S.198, Bahar/2013, s.114-115.
[421] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.103-104.
[422] Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s.35.

> "*Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa fevkalade yaratılmış bir adam idi. Sultan Selim Salis tarafından başlanılan ıslahatı tamamıyla Mısır'a tatbik etti. Kanallar, mektepler açtı. Avrupa'ya talebe gönderdi. Oradan muallimler getirtti. Elhâsıl az zamanda Mısır kıtası çok terakki etti."*[423]

Sultan Mahmud Dönemi'nde eğitim alanında yapılan ıslahatlara baktığımızda neredeyse Mehmet Ali Paşa ile aynı adımların atıldığını görmekteyiz. Sultan II. Mahmud, 1824 tarihli fermanında Müslüman çocuklarının ilk olarak dinî kuralları ardından da bir meslek öğrenmeleri gerektiğini fakat bazı ailelerin çocuklarını dinî kuralları öğrenmeden çıraklığa verdiklerini belirterek, bütün çocukların işe verilmeden önce Kur'an'ı iyi öğrenmeleri için okula gönderilmeleri konusunda uyarmıştır. Bu kanuna uymayanların da cezalandırılacağını belirterek aslında zorunlu eğitimi uygulamaya koyduğu söylenebilir.[424]

Bu konu hakkında II. Meşrutiyet Dönemi'nin malumat-ı ahlakiye kitaplarında da çocuklara şu öğreti aktarılmaktadır: "*Peder ve validenizin yalnız vazifesi sizi beslemek, giydirip kuşanmak olmayıp ileride namusunuzla para kazanarak maaşiyatınızı temin etmeniz için lazım olan maarifi size tahsil ettirmeye mecburdurlar.*[425] İlköğretimin zorunlu hale getirilmesinin ardından Tıbbiye ve Harbiye yüksekokulları açılmış, Avrupa'ya öğrenim görmek üzere öğrenciler gönderilmîş ve özellikle Türklere dair yazılan Batılı eserler Türkçeye tercüme edilmîştir.[426] Bu dönemde açılan ve modern tıp eğitiminin temelini oluşturan Mekteb-i Tıbbiye, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da bir tıp okulu açmasının hemen ertesi yılında 1827'de kurulmuştur. Mektebi Harbiye ise 1834 yılında açılmış fakat onun gelişimi tıbbiye kadar başarılı olamamıştır.[427] II. Mahmud'un *Avrupa'dan muallimler getirterek, Mekteb-i Harbiye'yi açtırması* tarih ders kitaplarında *adaleti seven* ve *milleti felaketten kurtarmak, Avrupalılar gibi ilerletmek için pek çok çalışan*[428] bir padişah olarak yorumlanmasını sağlamıştır.

---

[423] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.,* s.116.
[424] Tarık Soydan – Mahmut Tuncel, *a.g.m.,* s.115.
[425] A. Rıza, *"Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye"*, Karabat Matbaası, İstanbul H.1325, s.19.
[426] Hilmî Ziya Ülken, *a.g.e.,* s.30.
[427] Ahmet Cihan, *a.g.e.,* s.45-47.
[428] Ahmed Refik, *a.g.e.,* s.108.

II. Mahmud Dönemi'nde açılan modern tarzdaki okulların temel dayanağı yine bu dönemde kurulan "*Meclis-i Umûr-ı Nafia"* yani *Yararlı İşler Meclisi*dir. Bu meclisin 1838 yılında hazırladığı bir raporda modern eğitimin neden gerekli olduğu şöyle ifade edilmektedir:

> "*Bütün sanatlar ve hirfetler bilim ile meydana gelir. Dinsel bilgiler insanı ahirette kurtuluşa hazırlayan bilgiler olduğu halde, fenler insanoğlunun dünyadaki hayatının gelişmesine yarar. Örneğin astronomi bilimi denizlerdeki gemilerin seferlerini kolaylaştırmaya, ticareti geliştirmeye yarar. Matematik bilimi savaş işlerinin, militer idarenin düzenlenmesini sağlar. Buhar gibi yeni ve yararlı araçların sanat ve hirfetlerin yapımında getirdiği kolaylıklar hep çağdaş bilimlerin ürünüdür. Bütün yenilikler, bilimlerin gelişmesiyle, yayılmasıyla, yeni bilimlerin doğuşuyla olmuştur. Yüz kişinin göreceği işi bir kişiye yaptıran nice araçlar hep bilimler sayesinde gelmiştir. Halkı cahil olan ülkelerde kazanç kâr sağlanmaz, pratik olarak meydana getirdikleri sanayi ilerlemez. Cahil insanlar devletin ve yurtseverliğin ne olduğunu da bilmezler. Bir devlette bilimlerin ve ihtisaslaşmanın öteki bütün amaç ve özlemlerin başında geldiğine şüphe yoktur.*"[429]

Meclis-i Umûr-ı Nafia'nın hazırladığı bu rapor bir müddet etkisini hissettirse de kısa bir süre sonra bu isteklerine cevap verecek bir oluşumun yoksunluğundan dolayı Şeyhülislamlık makamının elinde yerle bir edilmîş ve dönüp dolaşıp yine fenni eğitim yerine dinî eğitimin düzenlenmesi gerektiği kararlaştırılmıştır.[430] Ancak Şeyhülislamlık makamına ait olan bu görüş de geçer görmemiş ve II. Mahmud Dönemi eğitim reformlarının belirsizliği içinde yeni eğitim kurumları açılmaya başlanmıştır.

Sultan Abdülmecid Dönemi'ne gelindiğinde Mustafa Reşid Paşa, dinî kurumlardan ayrı bir şekilde "*Meclis-i Maarif-i Umumîye"* oluşumunu sağlamış ve bu kurum aracılığı ile Tanzimat'ın amacına uygun olarak, Müslim – Gayrimüslim

---

[429] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.174,181.
[430] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.182-183.

ayrımına bakılmaksızın, devletine bağlı memur kadroları oluşturmak için Rüştiye Mekteplerini açmıştır.[431] Osmanlı eğitim sisteminde, sıbyan mekteplerinden çıkan çocukların devam edebileceği bir konuma sahip olan Rüştiye mekteplerinin[432] açılması, eğitim alanında atılan önemli bir adım olmasına rağmen Tarih-i Osmanîlerde çok fazla yer almamış ve tek bir cümle ile sadece mekteplerin açılmasına değinilmîştir: "*...Mustafa Reşid Paşa birçok ıslahat-ı mülkiyeye muvaffak oldu. Rüşdiye Mektepleri açıldı."*[433]

1845 yılına gelindiğinde ise Sultan Abdülmecid tarafından bir Hatt-ı Hümayun ilan edilerek eğitim reformu başlatılmış ve eğitimin modernleştirilmesi için ciddi adımlar atılmıştır. Hatt'ın okunmasından kısa bir süre sonra, sadece eğitim ile meşgul olmak üzere yeni bir meclis açılmıştır. Bu meclis bir yıl sonra hazırladığı raporda; bir devlet üniversitesinin (Darülfünun) kurulmasını, ilk ve orta dereceli okulların sistematik olarak düzenlenmesini ve tüm bu işlerle ilgilenecek kalıcı bir meclis "Meclis-i Maarif-i Umumîye"nin kurulmasını tavsiye etmiştir. Rapor doğrultusunda Darülfünun için inşaat başlamış fakat tamamlanmadan yarım bırakılmıştır. Bunun yanında Meclis-i Maarif-i Umumîye hemen kurularak kısa bir süre sonra da nezarete dönüştürülmüştür.[434] Eğitim işlerinden sorumlu olan meclisin icra yetkisi olmadığından bu kuruma bağlı olarak "Mekatib-i Umumîye Nezareti" kurulmuş ve bu iki kurumun çalışmaları sonucunda, okullarda okutulacak ders kitaplarını oluşturmak ve eğitimi yaygınlaştırmak amacıyla 1851 yılında "Encümen-i Daniş" kurulmuştur.[435] Lütfi Efendi, "Türk Tarih Encümeni Mecmuası"nda yazdığı bir makalede, "*Maarif-i Umumîye Meclisi şubesi olmak üzere darüssaltanata elsiniyede ayda bir, ledeliktiza 15 günde bir kere in'ikad etmek üzere (Encümen-i Daniş) namıyla fevkalade bir meclis-i maarif*in teşkil olunduğunu belirtir.[436]

---

[431] Şerif Demir, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim", *Tarihin Peşinde*, S.13, Yıl:2015, s.440.
[432] Mehmet Emin Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı Ansiklopedisi,* C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.286.
[433] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.121.
[434] Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.113.
[435] Tarık Soydan – Mahmut Tuncel, *a.g.m.*, s.118.
[436] Lütfi Efendi, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı (1267-1287)", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* C.XVI, S.17, İstanbul 1926, s.302.

Mükemmel bir Osmanlı Tarihi yazmakla görevlendirilen kurum vazifesini yerine getirememiş ve pek çok eleştiri alarak 1862'den sonra kapatılmıştır.[437]

Abdülmecid Dönemi'nde eğitime verilen önemin oldukça ciddi olduğu gözlemlenmektedir. Öyle ki Sultan Abdülmecid'in kendi döneminde açılan Darülmaarif'e Şehzade Murad Efendi ile Fatma Sultan'ı ellerinden tutarak götürmüş ve bu okulda okumalarını sağlamıştır. Darülmaarif gibi bu dönemde daha nice okullar açılarak modern eğitim kurumlarının çoğalması ve ücretsiz olması sağlanarak eğitimde ciddi bir devrim yaratıldığı söylenebilir.[438]

Yine belirtmek gerekir ki XIX. yüzyıl Osmanlı reformlarının genelinde olduğu gibi eğitim alanında yapılan reformlarda da Fransız etkisi görülmektedir. Ahmed Refik, Mustafa Reşid Paşa'nın hizmetlerinden bahsederken, onun açtığı mekteplerde Fransız usulünü tatbik etme gayretinde olduğunu şöyle izah eder: "*Ahalinin fikrini uyandırmak için mektepler açtırttı. Reşid Paşa Fransa'da birçok zaman oturmuş, onların nasıl ilerlediğini görmüştü. Sonra memleketimize de Fransızların usulünü tatbik etti. Devlet, şeref kazanmaya başladı."*[439] Eğitimde Fransızların örnek alınmasında, Fransız İhtilali'nden sonra Jön Türkler tarafından sıkça kullanılan *adalet, uhuvvet, hürriyet* ve *müsavat* kavramlarının etkileri göz ardı edilemez. Özellikle XIX. Yüzyılda yaşanan azınlık isyanları ve nihayetinde gelen parçalanma süreci, Osmanlı Devleti'ni Fransa'yı takibe sürüklemiş ve Avrupa'nın pek çok bölgesinde etkisini hissettiren ihtilalin sonuçları dikkate alınmaya başlanmıştır. Daha III. Selim Dönemi'nde askeri alanda başlayan Fransız reformlarını takip süreci, Abdülaziz Dönemi'nde eğitim alanında yapılan reformları takip ile devam etmiştir. Dönemin önemli aydınları Ali ve Fuat Paşalar, Mithat Paşa, Abdullah Cevdet ve Genç Osmanlılar aralarında çok ciddi görüş ayrılıkları olmasına rağmen Avrupa'da cereyan eden genel durum karşısında devletin uyguladığı reformların başarıya ulaşabilmesi için eğitimin önemi konusunda birleşmiş ve 1869'da Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin hazırlanmasına öncülük etmişlerdir.[440]

---

[437] Tarık Soydan – Mahmut Tuncel, *a.g.m.*, s.118.
[438] Ejder Okumuş vd, *a.g.e.*, s.309-310.
[439] Ahmed Refik, *a.g.e.*, s.111.
[440] Tarık Soydan – Mahmut Tuncel, *a.g.m.*, s.119.

Genel olarak nizamname "*dinler ve millîyetler arası ortaöğretim okulları açılması, fen, tarih, hukuk, idare okutacak bir üniversite kurulması ve genel kitaplıkların açılmasını"*[441] kapsamaktaydı. Daha önceki eğitim reformları gibi sadece İstanbul'u değil, ülkenin tamamını hedeflemekte olan bu nizamname ile Osmanlı Devleti, eğitimi ilk kez sistemleştirecek bir adım atmış ve etkisini uzun süre hissettirecek bir takım kurallar ortaya koymuştur. İmparatorluk çapında Sıbyan, Rüştiye, İdadi ve Sultaniler açılması öngörülürken, İstanbul'da ise daha önce temeli atılan fakat bitirilemeyen Darülfünun'un yanı sıra Darülmuallimin, Darülmuallimat ve Kız Rüştiyelerinin de açılmasını planlamıştır.[442]

Burada dikkat çeken hususlardan bir tanesi kızların eğitimine dair olan yeniliktir. XIX. yüzyılda Osmanlı eğitim sisteminde kızlar da erkeklerle beraber Sıbyan Mekteplerinde eğitim görme imkânına sahiplerdi. Fakat Sıbyan Mektebinden sonra gidebilecekleri herhangi bir kurum yoktu. Zaten toplum yapısı da buna uygun değildi. Daha evvel 1840'lı yılların sonunda kızların eğitimine dair yazılar ortaya çıksa da ilk kız rüştiyesinin açılması 1858 yılında bu nizamname ile gerçekleşmiştir.[443]

Maarif Nizamnamesi'nin etkileri uzun süre hissedilmîş ve II. Abdülhamid Dönemi'nin önemli isimlerinden Mehmet Sait Paşa tarafından daha da genişletilerek uygulanmıştır. Sait Paşa sultana yazdığı bir raporda eğitim reformunu diğer reform hareketlerinin başarıya ulaşmasındaki anahtar olarak göstermiş ve şöyle ifade etmiştir:

> "*Bu hali düzeltmek için evvel be evvel terbiye-i Umumîyeye cidden ve kaviyen gayret etmek lazım gelir. Maarif-i Umumîye intişar etmedikçe Devlet-i Aliyeleri umur-u dâhiliye ve hariciyesini hüsnü idareye muktedir rical, hukuk-u âmmeyi hakkiyle hal ve fasletecek hükkâm, askeri hüsnü idare eyleyecek kumandan ve varidatın menbaını fennî tedbir ve servete göre âmal ve tevsi esbabını gösterecek mal*

[441] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.237.
[442] Tarık Soydan – Mahmut Tuncel, *a.g.m.*, s.120.
[443] Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi" , *Kebikeç Dergisi*, S.10, Yıl:2000, s.226.

memuru bulamaz. Ve servet ve saadet-i âmmeye hizmet eden kâffe-i tesisat ve ameliyat maarif münteşir olmadıkça vücuda gelemez…"[444]

Bu rapor doğrultusunda Sultan Abdülhamid Devri'nin ilk reform hareketlerinin eğitim alanında yaşandığı ve aslında geçmiş reformlara oranla değerlendirildiğinde başarıya ulaşıldığı görülmektedir. Bu dönemde hem okul hem de öğrenci sayısı artmış, müfredata modern konular eklenmiş, yatılı okullar açılmış ve Recaizade, Murat Bey ve Abdurrahman Şeref Beyler gibi önemli isimler bu okullarda yetişmiştir.[445]

Abdülhamid Devri'nin eğitim alanında yaşanılan bu canlılıktan, II. Meşrutiyet'in ideolojik bakış açısından dolayı eserlerde hiç bahsedilmemiştir. Her alanda olduğu gibi Abdülhamid Dönemi eğitim alanında da eleştirilen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. "*Mekteplerde fikir açacak kitaplar okutturmadı. Tarih büsbütün yasak oldu."*[446] Bu dönemde tarih derslerinin yasaklanma gerekçelerine geçtiğimiz bölümde değinmiştik. Tarih derslerinin yasaklanması, öğrenciler arasında millîyetçiliğin yaygınlaşması ile doğrudan bağlantılıdır. Abdülhamid Dönemi'nde uygulanmak istenen İslamcılık politikası ile öğrenciler arasındaki millîyetçilik düşüncesi birbiri ile çelişmekte ve özellikle Avrupa'ya giden düşünürlerin eserlerinde ifade ettikleri düşünsel akımlar tarih derslerinin kaldırılmasında etkili olmuştur.

3. İdari Islahatlat

a. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devlet İdaresi

Osmanlı Devleti yüzyıllar boyunca merkezi bir örgütlenme içerisinde, hükümdarın gücü etrafında birleşerek varlığını sürdürme gayretinde bulunmuştur. Padişahlar Orta-Doğu devlet geleneği anlayışını terk etmemiş, toprak ve tebaa üzerinde kendi güçlerini hâkim kılan kanunnameler ile devleti idare yolunu

[444] Bernard Lewis, *a.g.e.,* s.178.
[445] Bernard Lewis, *a.g.e.,* s.179.
[446] Ahmed Refik, *a.g.e.,* s.120.

seçmişlerdir. Merkezi otoriteyi güçlü kılmak adına her türlü feodal bağlılıkları ortadan kaldırmak için, yerel askeri ve idari otoritelerin güçlerini kanunnameler ile kısıtlamış ve durumu bürokratik yöntemler ile kontrol altında tutmayı hedeflemiştir. Ancak tımar sisteminde meydana gelen bozulmalar, bazı devlet adamlarının görevlerini suiistimal ederek halktan ağır vergiler toplaması ve iltizam sistemindeki yolsuzluklar devlet ile tebaa arasındaki sıkı kontrolün kaybolmasına sebep olmuştur. Devletin güçlü olduğu dönemlerde bu gibi sıkıntıların önüne geçilmîş ancak özellikle XVII. yüzyıldan itibaren merkezi otoritede güç dengesinin kaybolması ve yeniçerilerin yönetimdeki nüfuzlarının artması sonucu Osmanlı Devleti'nde idari sistem bozulmaya başlamıştır.[447]

Tarih ders kitaplarında idari otoritenin zayıflaması, padişahların kabiliyetsizliği ile eşdeğer görülmektedir. Daha Sultan Bayezid Dönemi'nde verilen örnekte[448] olduğu gibi ders kitabı müellifleri, Osmanlı Devleti'nde idari yönetimin zayıflamasında padişahların idaredeki zayıflıklarının etkisinin büyük olduğunu savunmaktadırlar. Ayrıca bazı ders kitaplarında XIX. yüzyıl öncesine yapılan atıflar da oldukça önemlidir. Ali Seydi ve Ali Reşad Beyler II. Bayezid Dönemi'nde yaşanan sıkıntıların, o dönemlerde bir meclisin var olmamasından dolayı engellenemediğini belirtirler. Şüphesiz bu vurgu II. Meşrutiyet Dönemi'nin devlet algısından kaynaklanan bir durumdur.

Ders kitaplarında idari anlamda eleştirilen en önemli nokta, vüzeranın devlet yönetimindeki etkinliğinin artmasıdır. Sultan III. Murad ve II. Mustafa Dönemlerine bu anlamda sık sık atıfların yapıldığı görülür:

> "*Saray takımı devletin işine karışmaya, rüşvet alınmaya başladığından hep bu fenalıklar devletin düzenini bozmuştur."*[449]

---

[447] Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye*, C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.320-324.
[448] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.,* s.46; "*Sultan Bayezid dünya umûruyla çokluk uğraşmayı istemezdi. Artık işe bakamaz olmuş ve bunun için umûr-u devlet vükelanın eline kalmış idi. Halbûki: O zamanlar millet-i meclis gibi vükelayı mesul edecek bir kuvvet olmadığından vüzera-i vükela iyi iş görmek için hiç olmazsa padişahtan korkmaları lazım gelirdi. Padişah olan zat ise aciz ve zayıf'ül kalb olur ise vükela istibdada meyl eder. Memleketin işi fena gider. İşte Sultan Bayezid'in hele son zamanları aynen böyle idi*.
[449] Ahmed Reşid, *a.g.e.,* s.21.

"*Sultan III. Murad temiz yürekli, yumuşak tabiatlı bir padişah ise de saray takımına ve dalkavuklara çok yüz verdiğinden bunun zamanında devletin idaresi bozuldu."*[450]

"*Sultan II. Mustafa iyi padişah olmakla beraber çok da kusurları var idi. Havacesi olduğu için Şeyhülislam nasub ettiği Feyzullah Efendi'ye çok yüz vermiş ve o da padişahın bu müsaadesini suiistimal ederek hep memuriyetleri oğullarına, adamlarına vermiş idi. Bu hal tabii pek çok ehliyetli adamların açıkta kalmasına sebep olduğundan padişaha kalben hoşnutsuzluk gösteriliyor idi."*[451]

"Sultan Mustafa Han tekrar tahta çıktı. İktidarsızlığından dolayı söz ayağa düştü. Yeniçeriler şımardıkça şımardı. Koca Devlet-i Osmanîye pek zayıf bir hale geldi."[452]

Merkezi otoritenin zayıflaması konusunda eleştirilen ilk kısım bu noktada padişahların zayıflığı olsa da, valide sultanların baskısı da eserlerde otorite zayıflığına sebep olan bir diğer faktör olarak gösterilmîştir. Sultan IV. Murad'ın taht yılları için "*Padişah büyüdü. Valide Sultanın, vezirlerin elinden kendisini kurtardı"*[453] denilerek devlet yönetimine etki eden valideler eleştirilmîştir. IV. Murad Dönemi'nde de Kösem Sultan'ın devlet yönetimini eline alması üzerine otoritenin zayıflaması ve iltimasın yayılması bir başka örnektir: "*sık sık değişen sadrazamlar, rüşvetle giden valiler bir iş göremeyip keselerini doldurmaya çalışıyorlardı."*[454]

Eserlerde pek fazla yer verilmeyen ancak Osmanlı Devlet idaresini derinden etkileyen durumlardan biri de veraset anlayışında yaşanan problemlerdir. Devlette sık sık yaşanan taht mücadelelerinin ve kardeş katlinin önüne geçmek için, XVI. yüzyılda sancağa çıkma usulüne son verilmîş, ekber ve erşad sistemine geçilmîş ve

[450] Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s.22.
[451] Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s.30.
[452] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.79.
[453] Ahmed Rasim, *a.g.e.*, s.50.
[454] Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s.25.

ardından kafes usulü getirilmîştir.[455] Ahmed Refik ekber ve erşad usulüne geçilmesini, Osmanlı tahtında daimi bir padişahın kalması olarak yorumlar:

> "*Ahmed evvel zamanına gelinceye kadar babasının yerine daima evladı padişah olurken Ahmed evvel bunu değiştirdi; padişah ailesi içinde en yaşlı kim ise onun padişah olmasını usul koydu. Bu usul zamanımıza kadar devam etti. Bundan da maksadı, padişahlığa kendi aileleri içinden mutlaka birisinin geçmesi idi."*[456]

XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti merkezi otoritede yaşanan bu bozulmalara karşı kökten bir çözüm bulamamış ve genellikle şiddet yolunu tercih ederek, iyi sadrazamların var olduğu dönemlerde onların gücünden faydalanarak devlete itaat etmeyenleri şiddet yoluyla durdurmayı tercih etmiştir. Bu duruma örnek olarak IV. Mehmet Dönemi'nde Köprülü Mehmet Paşa'nın sadaret makamına getirilmesi ve paşanın yüze yakın devlet adamını idam ettirmesi gösterilebilir.[457]

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlıların artık Batı üstünlüğünü görmeleri ile birlikte bir takım ıslahat faaliyetlerine başlanmış, Genç Osman, IV. Murad ve Köprülülerin başlattığı reform çalışmaları, Lale Devri ile birlikte farklı bir görünüme bürünmüştür. Yine I. Abdülhamid Dönemi'nde Baron de Tott aracılığı ile yalnızca askeri reformların değil, idari reformların da öneminin fark edilmesi pek çok sadrazam tarafından idari reform teşebbüslerine vesile olmuştur. Bu doğrultuda Sadrazam Halil Hamit Paşa bazı idari düzenlemelerde bulunmuştur. Ancak idari anlamda ciddi reformların ilk kez III. Selim Dönemi'nde Osmanlı zihinlerine kazındığı söylenebilir.[458]

III. Selim kendisinden önceki padişahların benimsediği geleneksel reform tarzından ayrılan, Avrupa'ya gönderdiği elçilerin seferatnamelerine riayet eden, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nin temellerini atan padişah olarak bilinir. Viyana'ya olağanüstü elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratıp Efendi'nin, III. Selim'e

---

[455] Kenan Ziya Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesi,* Kardelen Kitapevi, Isparta 1999, s.134.
[456] Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî..,* s.68.
[457] Bayram Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış" , *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.16, Aralık 2007, s.17.
[458] Gül Akyılmaz, "III. Selim'in İdari Alandaki Reformlarına Bir Örnek: Kalem Teşkilatında Yapılan Yenilikler", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.4, Konya 2007, s.15-16.

yazdığı arz tezkeresinde, Batı'daki mevcut idari düzeni Nizam-ı Cedid olarak belirtmesi, Osmanlı siyasi tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Yeni düzen popüler anlamı ile Batı'nın askeri teknolojisinin Osmanlı askeri sistemi içerisinde uygulanması olarak algılansa da geniş manası ile Osmanlı Devleti'nin idari, mülki, zirai ve ilmî olmak üzere daha pek çok sahada yeni bir düzen yoluna girdiği önemli bir süreçtir.[459]

Bu süreç içerisinde "kalem" adı altında bürokratik kitlenin önem kazanması, Nizam-ı Cedit hareketinin başarısız olmasına rağmen Tanzimat ve Islahat dönemleri açısından oldukça önemlidir. Nitekim II. Mahmud uyguladığı idari reform programlarında III. Selim'in izin gitmiş[460] ve Osmanlı Devleti'nin yeni bir görünüm kazanmasını sağlamıştır.

b. II. Mahmud Dönemi

Osmanlı Devleti'nin reform tarihi açısından elzem bir padişah olan III. Selim'in tahttan indirilmesi üzerine harekete geçen Nizam-ı Cedid taraftarları, Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın etrafında toplanmış ve devrik sultanı yeniden tahta çıkarmak için İstanbul üzerine yürümüştü. Ancak Selim'in saray takımı tarafından katli üzerine, yerine yeğeni Sultan II. Mahmud geçirilmîştir.[461] Böylece Osmanlı tarihinde Tanzimat ve Islahat gibi reform dönemlerinin temelinin oluşturulacağı yeni bir perde açılmış olmakta oluyordu.

Sultan Mahmud tıpkı III. Selim gibi Osmanlı Devleti'nin gerileme sebeplerini kavrayan ve bu doğrultuda reformların yapılması gerektiğine inan bir padişah idi. Ders kitaplarında da Sultan Mahmud'un tahta cülusu izah edilirken bu tip vurguların yapıldığı görülür:

> "*Sultan Selim Salis'in tuttuğu yolun bu devletin istikbaline sebep olacağını çok adamlar anlamış idi. Tuna taraflarında olan Bayraktar*

[459] Gül Akyılmaz, *a.g.m.*, s.17.
[460] Gül Akyılamaz, *a.g.m.*, s.19-21.
[461] Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*.., s.52-53.

Mustafa Paşa ordu ile İstanbul'a gelerek gürültü çıkaran Kabakçı edepsizini tepeledi. Bu sırada Sultan Selim şehiden vefat eylemiş idi ve bir sene kadar hükümette kalan Sultan Mustafa köşe-i feragata çekilerek yerine Sultan Selim'in daire-i mahremiyetinde bulunup, devletin ıslahı hakkındaki efkarına vakf-ı peyda etmiş olan Sultan Selim Salis'in halim ve selim olmasına mukabil kendi şiddet tab'i bu babda muvaffakiyetini daha ziyade temin edecek bulunan Sultan Mahmud Sani Hazretleri 1223 tarihinde ecdadı tahta cülus etti."[462]

II. Mahmud'un tahta geçişi ve döneminin ilk yılları oldukça karışık bir dönem olduğundan ve sadaretinde eski bir ayan olan Alemdar Mustafa Paşa bulunduğundan 1808 yılında Sened-i İttifak denilen ve devlet içindeki hanedanların ilk kez siyasi bir güç olarak kabul edildiği belge imzalanmıştır. Devlet içinde yeniden birliği sağlamak, merkezi otoriteyi güçlendirmek ve müntezim bir ordu kurmak için Alemdar Paşa ileri gelen ayanları İstanbul'da *meşveret-i âmmeye* çağırarak Sened-i İttifak'ın oluşturulmasını sağlamıştır. Bu belge küçük bir anayasa girişimine benzemekle beraber ilk kez padişahın yönetim gücünü sınırlandırması açısından önem taşımaktadır. Ancak bu oluşum Alemdar Mustafa Paşa'nın vefatı ve Ayanlar arasında birlikteliğin sağlanamaması neticesinde ortadan kalkmıştır.[463]

II. Mahmud Dönemi'nin en önemli özelliği merkezi otoritenin kuvvetlendirilmesine yönelik yaptığı çalışmaların yanı sıra aslında monarşi ile kısmen çelişen yeni meclislerin oluşumunu sağlamasıdır. III. Selim Dönemi'nde de bazı şartlar altında toplanan, Meşrutî monarşi yönetimlerinin göstergesi niteliğindeki danışma meclisleri bu dönemde daha etkin birer siyasi araç olarak kullanılmışlardır. Ders kitaplarında da II. Mahmud Dönemi'ne ait meclisler terakki açısında önemli birer araç olarak görülmüştür: "*Vilayetlere emirnameler yazarak oralardan birçok aklı başında adamlar İstanbul'a davet olunup büyük bir divan (meclis) tertip edildi."*[464]

---

[462] Mahmud Azmi – İbrahim Hakkı, *Muhtasar Osmanlı Tarihi*, Karabet Matbaası, İstanbul 1323, s.77.
[463] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten,* C. XXVIII, S.112, Yıl: Ekim 1964, TTK Yayınları, s.604. ; Niyazi Berkes, *a.g.e.,* s.138.
[464] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.,* s.108.

Yapılması planlanan idari reformların devlet içerisindeki siyasilerce muhalefet görmemesi ve yeniliklerin tek bir merkezden değil, devlet kurumlarınca yapılması için *"Hükümet Şurası, Adliye İşleri Yüksek Kurulu, Askeri Şura Dairesi"* gibi danışma meclisleri kurulmuştur. Böylece girişilen tüm reform hareketlerinin karşısında olan Yeniçeri Ocağı'nın da kaldırılması ile birlikte ardıllarının takip edeceği modernleşme yolu çizilmîş olmaktadır. Yukarıda bahsi geçen meclislerin yanı sıra devlet organları olarak "*Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyye, Meclis-i Vükela, Dar-ı Şûra-yı Bab-ı Âli, Dar-ı Şûra-yı Askeri"* gibi kurumlar oluşturularak Tanzimat Dönemi'nde oluşturulmaya çalışılacak olan hukuk devletinin de temelleri atılmış oluyordu.[465]

c. Tanzimat Dönemi

III. Selim'in başlattığı reform süreci 1807 yılında tahttan indirilmesi üzerine kesintiye uğramış, ardından II. Mahmut ile yeniden canlanmış idi. II. Mahmut'un, Tanzimat Dönemi'nin iç ve dış politikasını belirleyen "müsavat" meselesinde de ileri görüşler dile getirdiği bilinmektedir. İnanç farkı gözetmeksizin tebaaya eşit muamele edilmesi arzusu; "*ben tebaanın Müslüman'ın camide, Hristiyan'ın kilisede, Musevi'sini de havrada fark ederim. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır*" sözleriyle politikaya dönüşmüştür. Ayrıca bilinmektedir ki; 1839'un 3 Kasım'ında ilan edilen fermanın yaklaşık bir yıl önce II. Mahmut'un saltanatında ilan edilmesi planlanıyordu.[466] İçerik itibari ile insan haklarına saygılı ve devletin ilerlemesini sağlayacağı iddia edilen ferman, bir yıl önce ilan edilmîş olsa idi, Gülhane Hattı kadar ileri bir metin olamayacağını tahmin edebiliriz. Gerekliliğine inanması ile birlikte kendi yetkilerini kısıtlayacak olmasından dolayı II. Mahmut fermanı onaylamamıştır.

II. Mahmut'un ölümü ve Abdülmecit'in tahta çıkmasından sonra Londra elçisi Mustafa Reşit Paşa İstanbul'a dönerek yeni padişahı Tanzimat Fermanı'nın

---

[465] Arif Olgun Közleme, *a.g.m.,* s.150-151.

[466] Mümtazer Türköne, "Tanzimat Fermanı ve Mehmet Sadık Rıfat Paşa", *Osmanlı Ansiklopedisi***,** C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.275.

ilanına ikna etmiştir.[467] Tanzimat Fermanı'nın 1839 yılından önce Mustafa Reşit Paşa Londra'da iken tasarlandığı bilinmektedir. Gülhane Hattı'nın ilanı ve Tanzimat-ı Hayriyye'nin icrasında Abdülmecid'in de tesiri olduğunu Reşit Paşa'nın *Confidence sur la Turquie*'deki şu satırları açıkça göstermektedir:

> "*Tanzimat-ı Hayriyye ki veli-ni'metim Padişahım Sultan Abdülmecid efendimizin asr-ı ali-i şahanelerinde te'sis buyrulmuş olan kaffe-i nizamatın üss-i esasıdır; bunun cihat-ı adide ile lüzum-i hakikisini ibtida meydana koyan ve bu babda pek çok kelemat-ı müşevvika irad eden bu aciz olduğunu padişahım pek ra'na bilirler. Bununla beraber bu maslahat-ı hayriyyeyi kuvveden fi'le getiren ancak padişahımın mekarim-i ahlakı ve sıfat-ı memduhe ve fetanet-i fıtriyyesi olub olvakit vükeladan bulunan zevatın muvafakat ve himmetleri dahi maslahatı pek çok teshil etmiş olduğundan bunda dahi kendimce bir güne da'vaya istihkakım olmadığını i'tiraf ederim ve idare-i umur-ı mülkiyeye adem-i iktidarımı mukir olduğum halde padişahım murad ederek bu acizi kullanmış olduğundan vüs'um mikdarı çalışmakda kusur etmedim lakin gerek tanzimat-ı hayriyye ve nizamat-ı müteferrianın ilerleyememesine ve gerek mesalih-i mülkiyenin layıkı ile görülememesine sebeb olan ba'zı şeyler olub halbûki bunlardan bahsolunmak lazım gelse zata dokunacağından bu takdirde bu varaka dahi sahib Pamphlet (Pamfle) aleyhine diğer bir Pamphlet rengine gireceğinden bu babda dahi tafsilata girmekliği münasib göremedim elhâsıl yapılmış şeylerden dolayı medayih aramadığım misillu yapılacak mevad için dahi elime bir program alarak kendimi meydana atmak benim işim olmadığından sahib Pamfle tanzimat-ı hayriyye icrasında her ne kadar bir mansıb ve me'muriyette bulunmadığı cihetle kat'a hissedar olmadığından gayri yakın vakitlere kadar mesleki usul-i atika eshabına kendusunu sevdirmek sureti olmak münasebetiyle tanzimatı hiçbir zamanda takdir etmediği dahi bedihi ise de Avrupa'da buraları pek tahattur olunamayacağı ümidiyle Pamfle de neşr ettiği programı yalnız yapılacak şeylere münhasır kalmıyarak bari*

[467] Ali İhsan Gencer – Sabahattin Özel, *Türk İnkılap Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 1999, s.33.

ba'zı husule gelmiş mevad dahi bulunub da atice daha ziyade emniyyet bahş olmak için tanzimat-ı hayriyye ve karantina maddesi ve'l-hâsıl anlardan evvel veyahut sonra her ne yapılmış ise kendu asarı olmak üzere anlarla dahi programın balasını tezyin etmiş olsaydı bu dahi Pamflenin sair medayihine ilaveye şayan olurdu."[468]

Sultan Abdülmecid, saray efradı, ulema ve ruhban sınıfının diğer üyeleri, şeyhler, memurlar ve subaylar, cemiyet başkanları, Rumların, Ermenilerin, Katolik Ermenilerin patrikleri, Hahambaşı, ve yabancı ülkelerin temsilcileri, Topkapı Sarayı içindeki Gülhane Köşkü'nün bahçesinde 3 Kasım 1839'da toplandıkları halde[469] Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, yüksek bir kürsüye çıkarak, Tanzimat Fermanı adı verilen Hatt-ı Hümayunu okumuştur.[470] Gülhane Köşkü'nün bahçesinde okunmuş olmasından dolayı bu ferman, Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da adlandırılmaktadır.

Bu fermana göre[471] Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren İslamiyet'in esaslarına uygun olarak yönetildiği için güçlü bir devlet hüviyetine ulaşmıştı. Ancak son 150 yılda türlü gaileler ile İslami esaslardan uzaklaşıldığı için zayıflamaya başlamıştır. Yeniden eski gücüne ulaşabilmesi için ise 10 yıl gibi bir süreye ihtiyaç vardır. Bunun için de yeni yasaların oluşturulması ve yürürlüğe girmesi şarttır. Bu yasaların da can güvenliği, ırz ve namus güvenliği, vergi toplama yöntemlerinin düzeltilmesi, askerliğin belli bir süre ile sınırlandırılması esasına dayanması gerekmektedir.[472]

Ferman mahkeme kararı olmadan kimseye ölüm cezası verilemeyeceğini, adalet ile bağdaşmayan müsadere yönteminin tümüyle kaldırılacağını, yasal düzenlemeler için Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin üye sayısının arttırılacağını, burada tüm üyelerin düşüncelerini rahatça açıklayacağını, varılan kararın onaylanarak yasalaşacağını, bu yasaların din, devlet ve millet yararına olacağını,

---

[468] Reşat Kaynar**,** *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 165.
[469] Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774 – 1912)***,** C.5, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, s.328.
[470] Mümtazer Türköne, *a.g.m.*, s.275.
[471] Bkz. Fermanın sadeleştirilmîş metni EK – 5'te verilmîştir.
[472] Halil İnalcık, *a.g.m.*, s.611-612.

bunlara aykırı davranılmayacağını, Padişahın kendisinin de bu ilkelere uyacağına dair devlet büyükleri önünde yemin edeceğini, ulema ve devlet memurlarının da yasalara uyacaklarına dair yemin edeceklerini, bu yeminlere karşın yasalara uymayanları cezalandırmak için bir ceza yasası yapılacağını, suç işleyenin kimliğine, statüsüne bakılmadan cezalandırılacağını, toplumsal yozlaşmaya yol açan rüşveti ortadan kaldırmak için yasal önlemlerin alınacağını da açıklıyordu. [473]

Osmanlı tarihinin geçmişteki çeşitli motifleri ile süslenerek ve geçmişte denenerek kabul görmüş ideolojik kalıplardan esinlenerek ortaya koyulan ferman aslında Osmanlı Devleti'nde yeni radikal bir düzenin belgesi niteliğindedir.[474] Nitekim fermanda, yasaların hazırlanması tamamı ile bir kurula bırakılıyordu. Ferman ilanını müteakip Takvim-i Vekayi'de yayımlanmış, Fransızca'ya tercüme edilerek İstanbul'daki elçilere ve Avrupa devletlerine gönderilmîş; her vilayete ilave talimat ile ulaştırılmıştır. Talimatta vilayet merkezlerinde mahallin ileri gelenleri önünde okunması; sancaklara, kaza ve kasabalara da gönderilerek okunmasının ve izahının sağlanması istenmiştir.[475]

Fermanda özellikle gayrimüslimlere tanınan haklar, idari reformlar açısından elzem bir alanı muhteva eder. Klasik Osmanlı dönemlerinde ve İslam hukukunda da yer aldığı üzere gayrimüslimlere hoşgörü ve himaye sağlayarak onlara kendi içlerindeki işlerde özerklik tanıması, tarih ders kitaplarında da fermanın *adalet, uhuvvet, hürriyet* ve *müsavat* kavramları ekseninde yorumlanmasını beraberinde getirmiştir:

> "*Sultan Abüdlmecid, Mahmut Sani'nin başladığı ıslahatı bitirmeye gayret etti. Evvela ordumuzu yoluna koydu. Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa vasıtasıyla (Tanzimat-i Hayriye)yi ilan etti. Gülhane'de bütün ulema, vüzera hazır olduğu halde hatt-ı hümayun okundu. Ahaliye hürriyet verildi. İslamlarla Hristiyanların kardeş gibi geçinmeleri, aralarında insanlıkça hiçbir fark olmadığı anlatıldı. Bu*

[473] İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, C.1, T.B.M.M. yayınları no:14, s.8.
[474] Selim Deringil, *a.g.e.*, s.27.
[475] Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması Ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, C.XXVIII, S.112, Yıl:1964 Ekim, TTK Yayınları, s.623. ; Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s.183.

hareketimiz Avrupalıların pek hoşuna gitti. Milletimiz terakki yolunu tuttu."[476]

"*Gülhane'de bütün ulema, ricâl, süferâ hazır bulundukları halde bir hatt-ı hümâyûn okundu. Bu hatt-ı hümâyûn tebaaya müsâvat ve hürriyet bahş ediyordu. Tebaadan olan Hristiyanlara vatandaşlık unvanı veriyordu. İşkenceyi, angaryayı, müsadereyi kaldırıyordu. Elhâsıl bununla bazı nizamat-ı medeniyyenin esasları kuruluyordu."*[477]

Ahmed Refik Tanzimat Fermanı'nın önemine en çok değinen müelliflerin başında gelmektedir. *Tarih Okuyorum* adlı eserinde Tanzimat Fermanı ve Mustafa Reşid Paşa dönemlerini evvel dönemler ile karşılaştırarak, Tanzimat'ın önemini anlatmaya gayret eden Ahmed Refik'e göre; *Sultan Abdülmecid zamanına gelinceye kadar memleketimizde büyük bir intizamsızlık vardı. Kimsenin malı, canı ve namusu emniyette değildi"* ve milletimiz *Avrupalılar gibi yaşamayı* bilmîyordu.[478] Ancak *gayet akıllı* ve *Avrupalıların nasıl ilerlediklerini bilen* bir sadrazam olan Mustafa Reşid Paşa; *Müslüman ve Hristiyan, memleketin bütün tebaası rahat olmadıkça, halkın malı, canı ve namusu emin bulunmadıkça, memleketin düzelemeyeceği kani olduğundan*, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilan ederek Osmanlılara büyük bir hizmette bulunmuştur.[479]

Tarih ders kitaplarında Jön Türklerin tarih tasavvuru ile Tanzimat Fermanı'na önem verilmîş ve fermana karşı olumlu yaklaşımlar ortaya koyulmuştur. Fakat ferman genel manada değerlendirilecek olursa; Müslümanlar arasında huzursuzluk ortaya çıkmaya başlamış, gayrimüslimler ise yeteri kadar tatmin olmamıştır. Aksine gayrimüslimler idari zayıflığın farkına vararak daha fazla hak elde etmek için isyanlarını şiddetlendirerek yaygınlaştırmışlardır.[480] Neticede ferman Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecini durdurmaktan ziyade bu sürece ivme kazandıran faktörlerden biri haline gelmiştir.

---

[476] Ahmed Refik, *a.g.e.*, s.108-109.
[477] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.119-120.
[478] Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum..*, s.80.
[479] Ahmed Refik, *a.g.e.*, s.80-81.
[480] Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi Ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1991, s.555.

Tanzimat ile ilan edilen yeni düzen tam olarak meşrutî bir sisteme geçiş olarak değerlendirilmese de yeni bir rejimin varlığını işaret eden bir görünüşe sahiptir. Bir anayasanın geniş anlamda "*a) Hükümdar ya da devlet başkanın gücünün yetkilerini, b) halkın hak ve özgürlüklerini, c) onları temsil eden kurum ya da kurumların ödev ve yetkilerini, d) yürütme gücünün yetkilerini"* belirlediğini düşünürsek, Tanzimat Fermanı bu öncüllerden "*a) hükümdarın yetkilerini ilan edilen fermanla kısıtlamış b) halkın can, mal ve namusunun korunmasını kanunlara bırakmış, c) hükümet yönetiminin, kendi iradesine göre değil, temel ilkeler olarak nitelendirilen ölçülerle yapılacak kanunlara göre olmasını"* belirtmiştir. Bu anlamda meşrutî idare ile benzerlik göstermesine rağmen yeni kanunların belirlenmesi ve onaylanması konusunda yetkinin padişaha kalması bu dönemi meşrutî dönem olarak sınıflandırmamıza izin vermemektedir.[481] Fakat yine de Tanzimat Fermanı'nın Osmanlı teokratik gücünü belirli kıstaslara indirgemesi, padişahın gücünü sınırlandıran bir anayasa özelliği taşıması bu fermanı meşrutiyeti hazırlayan etkenlerden biri yapmaktadır.[482]

Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği Abdülmecid Dönemi ders kitaplarında tam anlamı ile bir terakki devri olarak kabul görmektedir. *Padişahlarımızın en büyüklerinden biri* olarak kabul edilen Sultan Abdülmecid'in *her işi ehline verdiği* ve *kendisinin pek çok işe karışmadığı* ifade edilmekle beraber onun döneminde Osmanlıların yeniden *Avrupa heyet-i düveliyesine* dâhil olduğu belirtilir.[483]

Tanzimat'ın devamı niteliğinde olan Abdülaziz Dönemi ise iki ayrı döneme ayrılarak ele alınmıştır. *Bidayet-i cüluslarında pek iyi bir padişah* olarak gösterilen Sultan Abdülmecid'in *Mısır'a seyahati* ve hemen arkasından gerçekleştirdiği *Avrupa seyahati* modernleşme adına oldukça önemli olaylar olarak kabul edilmekte ve onun döneminde *bir çok ıslahat yapıldığı, yeni bir usul-ü idare kabul olunarak şura-i devlet tahsis edildiği* övgü dolu ifadeler ile anlatılmaktadır.[484] Abdülaziz'in övülerek anlatıldığı bu dönemde devletin iyi idare olunmasının en büyük sebebi ise , Reşid,

[481] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.213-215.
[482] Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi", *Belleten*, C.XXVIII, S.112, Ekim 1964, TTK Yayınları, s.600.
[483] Ali Reşad – Ali Seydi, *Tarih-i Osmanî..*, s.124.
[484] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.125-128.

Ali ve Fuad Paşaların yönetimdeki etkinliği olarak kabul edilir. Örneğin *Memalik-i Osmanîye'nin vilayetlere taksim olunması* paşaların bir başarısı olarak gösterilmîştir: "*Bu esnada Reşid, Ali ve Fuad Paşaların büyük himmetleri görüldü. Memleket vilayetlere ayrıldı. Her vilayete bir vali gönderildi."*[485] Valilik sisteminin daha verimli olarak uygulandığı ve merkezi otoritenin kuvvetlendirilmesinin hedeflendiği bu politika dönemin sultanına değil paşalara ithaf ediliyor ve bu dönemde işlerin yolunda gitmesi de paşaların çalışmasına bağlanıyordu.

Paşaların yönetimden uzaklaştığı dönem ise eleştirilen bir dönem olarak karşımıza çıkıyor:

> "*...Fakat o sırada iş başında bulunan Reşid Paşa vesairleri gibi büyük adamlar vefat etti. Abdülaziz yalnız başına kalınca devleti istediği gibi idare etmeye başladı. Milletin parasını israf etti. Hiç yoktan saraylar, köşkler yaptırdı. Vükelaya, büyük adamlara hakaret etti. Devletin hazinesinde bir para kalmadı. Millet ezildikçe ezildi. Avrupa'da milletin hakkı daima tanınırken, bizde millet hakaret gördü. Parlak fikirli gençler buna dayanamadılar. Kitaplar yazarak, gazeteler çıkararak şikayet ettiler. Milletin fikrini açmaya, gördükleri fenalıktan kurtulmak için ne yapmak lazım geleceğini anlamaya başladılar. O zaman bu vatanperverliği yapan gençler Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa, Şair Kemal Beg, Şinasi, Ziya Paşa, Ali Suavi idi. Bu büyük edipler birçok kitaplar, şiirler yazdılar. Milletin fikrini tamamen açtılar. Bunlar, eski kafalı olanlardan büsbütün başka yolda gittiklerinden onlara (Yeni Osmanlılar) yani (Jön Türkler) denildi. Vatanımız felaketten onlar sayesinde kurtuldu. Hal böyle iken Abdülaziz müsriflikte yine devam etti. Milletin faidesini hiç düşünmedi. Ahaliye kahr etti. Bunun üzerine Mithat Paşa ile Serasker Hüseyin Avni Paşa bir gece Mekteb-i Harbiye şakirdanını aldılar; Sultan Abdülaziz'in oturduğu Dolmabahçe Sarayı'nı kuşattılar. Abdülaziz'i*

[485] Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî..,* s.111.

tahttan indirip Topkapı Sarayı'na gönderdiler. Milleti bu suretle felaketten kurtardılar."[486]

Daha evvel de değindiğimiz üzere burada karşımıza çıkan önemli noktalardan biri *Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa, Kemal Beg, Şinasi, Ziya Paşa, Ali Suavi* gibi isimlerin ön plana çıkarılmasıdır. Neredeyse tamamen modernleşme yanlısı bir üslup ile ele alınan tarih ders kitaplarında *Avrupa'ya giderek hükümet adamları aleyhine gazeteler çıkarmaya, halkın fikrini açmaya* çalışan ve *halkın fikrinin açılması* konusunda *büyük hizmetlerinin görüldüğü* ifade edilen Jön Türkler[487], II. Meşrutiyet ders kitaplarının birer sembolü haline getirilmîştir.

Fransa'da hayatlarına devam ederek çıkardıkları gazete ve dergiler aracılığı ile Osmanlı toplumuna *eşitlik, hürriyet, adalet* ve *meşrutiyet* gibi kavramların girmesini sağlayan bu gençler Osmanlı Devleti'nde en hakiki rejimin meşrutiyet olduğuna inanmışlardı.[488] Meşrutiyet fikrinin uygulamaya dönüşebilmesi için ya genç Osmanlıların iktidara geçmesi ya da mevcut devlet adamlarının padişahı meşrutiyet konusunda ikna etmeleri gerekiyordu. Genç Osmanlılar iktidara geçmek konusunda ciddi bir teşebbüste bulunamasalar da çeşitli gazeteler ve gizli diğer yollar ile *hürriye*t ve *meşrutiyet* fikrini sıkça dile getirmişlerdir.[489]

Bu fikirler Osmanlı'da bazı devlet adamları, askerler ve aydın kesim tarafından gittikçe benimsenip popülerleşmeye başlamıştı. Bu sıralarda Osmanlı Devleti, içeride de oldukça buhranlı olaylara sahne olmakta idi. Tanzimat ile vaat edilen insan hakları artık uygulanmaktan vazgeçilme noktasına gelinmiş, devlet adamları keyfi kararlar almaya devam etmişlerdi. Yabancı basın da bu dönemlerde Türk düşmanlığını yeniden ortaya koymaya başlamış ve "*Türklerin çürümüş idaresi*" dile getirilerek Avrupa'dan atılmaları söz konusu edilmîştir. Herkes bu durumdan Sultan Abdülaziz ve Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'yı sorumlu kılıyordu. Osmanlı Devleti'nde bu gibi durumlarda sadrazam veya taht değişikliği sıkça başvurulan çözüm yollarından biri olmuştur. Ancak bu yolun hiçbir zaman sorunları tam manası

---

[486] Ahmed Refik, *a.g.e.,* s. 112-114.
[487] Ali Reşad – Ali Seydi, *Tarih-i Osmanî..,* s.128-129.
[488] Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele,* Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s.60-61.
[489] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi..,* s.86-88.

ile çözmediği, geçmişte yaşanan olaylardan mütevellit bilinmesi gerekir. Genç Osmanlılar bu durumu çıkardıkları gazetelerde anlatmaya gayret etmişlerdi. Çözümün; devletin çağdaş şartlara uygun hale getirilmesinde olduğuna kanaat getirmekteydiler. Nihayet aradıkları önderi Mithat Paşa'nın kişiliğinde buldular. [490] Mithat Paşa rütbe, unvan ve mevkilerini, iltimas, rüşvet ve dalkavukluk ile kazanan paşalardan değildi. Memlekete hizmet için İstanbul'da mıhlanıp kalmakta istememişti. Devrinin siyasi fikir cereyanlarını kavramıştı. Memuriyet hayatının büyük kısmını İmparatorluğun, Tuna, Niş ve Bağdat gibi büyük eyaletlerin valiliklerinde geçirmişti. Bütün bu yerlerde adını silinmez yapan eserler meydana getirmiş ve devlet otoritesini zulme alet etmeye tenezzül etmeyerek halkın bu otoriteye mümkün mertebe iştirakini sağlamak sureti ile kuvvetlendirmişti. Bu başarıları, onda meşrutiyet idaresinin Osmanlı İmparatorluğu'nda muvaffak olabileceği hususunda bir kanaat yaratmıştır.[491]

Böyle bir zihniyete sahip olan Mithat Paşa ile onun gibi meşrutiyet düşüncesine sahip olan Harp Okulu Nazırı Süleyman Paşa'nın ve gerçekte meşrutiyetçi bir zihniyete sahip olmayan Hüseyin Avni Paşa'nın[492] çabaları ile Sultan Abdülaziz'e karşı olanların sayısı hızla artmıştır. 9 Mart 1876'da "*Müslüman Vatanperverler*" adıyla yayınlanmış olan bir bildiride, "*Müstebit padişahın yerine cins ve mezhep ayrımı yapmadan tüm Osmanlı vekillerinden oluşan bir meclis ile idare edilen hükümetle sorunların üstesinden gelinebileceği, özünde Osmanlı sisteminin seçime dayalı olduğu, o nedenle de meşrutiyetin Kur'an'a aykırı olmadığı, milletin vekaletini suiistimal eden padişahın hal edilebileceği*" vurgulanarak "*mecnun* ve *fasık*" bir hükümdardan ülkenin kurtarılmasının zorunlu olduğu belirtilmîştir. İstanbul'da bulunan medreselerin öğrencileri bu bildiri üzerine 11 Mayıs 1876'da isyan etmiştir. Öğrencilerin şeyhülislam ile sadrazamı istemediklerinin anlaşılması üzerine Sultan Abdülaziz bu iki kişiyi görevinden alarak sorunu çözmüştür.[493]

---

[490] Bülent Tanör, " Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.1*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.19.
[491] Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.212.
[492] Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.213.
[493] İhsan Güneş**,** *a.g.e.*, s.34,35.

Sadrazamlığa Mütercim Rüştü Paşa, şeyhülislamlığa Hayrullah Efendi seraskerliğe ise Hüseyin Avni Paşa getirilmîştir. Mithat Paşa da hükümete alınmıştır. Ancak bu değişiklikler padişahın tahtını korumasına yetmemiş ve Sultan Abdülaziz tahttan indirilerek yerine V. Murat geçirilmîştir. Ama yeni padişahın da bir müddet sonra akli dengesinin yerinde olmadığı[494] kanaat bulunca taht değişikliği bir kez daha gündeme gelmiştir.

Sadrazam Rüştü Paşa ile Mithat Paşa veliaht Abdülhamid ile görüşerek meşrutiyet konusunda karşılıklı anlaşmaya vardıktan sonra[495], II. Abdülhamid tahta geçirilmîştir. (1876) Bu gelişmeler ise eserlerde "*Sultan Murad Hâmis'in maraz malumundan dolayı hal' edildiği zaman veliaht Abdülhamid Efendi (Kanın-i Esasî)yi vermek şartıyla taht-ı Osmanî'ye iclâs edilmîşti. Filhakika cülusunu müteakip Kanun-i Esasî ilan edildi ve Meclis-i Me'bûsan açıldı."*[496] denilerek ifade edilmîştir.

d. Meşrutiyet'in İlanı ve II. Abdülhamid Dönemi

Sultan II. Abdülhamid tahta geçerken cülusunda, bir anayasa yapılıp yürürlüğe konulacağına, bir parlamento ve sorumlu bakanlıklar kurulacağına dair Mithat ve Ziya Paşalara söz vermiş idi. Bu değişikliklerin yapılması için çalışmalar başlatılmış ve söz verildiği gibi parlamento açılmıştır.[497] 26 Eylül 1876'da yapılan büyük bir toplantının ardından resmi bir belge hazırlandı ve sultana verildi. Belgede meşrutiyet rejiminin kurulmasının gerekliliğinden bahsediliyordu.[498] Sultan II. Abdülhamid'in emri üzerine anayasa hazırlanması için bir komisyon kurulmuş ve yapılan çalışmalar sonucunda, Kanun-i Esasî 23 Aralık 1876'da ilan edilmîştir. Hazırlanan anayasa (Kanun-i Esasî): *Memalik-i Devlet-i Osmanîye, Tebaa-i Devlet-i Osmanîye'nin Hukuk-i Umumîyesi, Vükelayı Devlet, Memurin, Meclis-i Umumî, Heyet-i Ayan, Heyet-i Mebusan, Mehâkim, Divan-ı Ali, Vilayat, Mevad-dı Şetta*

---

[494] Bülent Tanör, *a.g.m.*, s.19.
[495] Bülent Tanör, *a.g.m.*, s.19.
[496] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.133.
[497] Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, Çev. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul 2010, s.15.
[498] Orhan Örs, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar İttihat Ve Terakki Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.51, Bahar 2013, s.685.

olmak üzere 11 bölüm ve 119 maddeden oluşmakta idi.[499] İlan edilen bu anayasa Türkiye tarihinin en önemli politik belgelerinden biri[500] olmakla birlikte ders kitaplarında da *Avrupa devletlerinin idare sistemi* ve *Avrupalıların ilerlemesinin* anlaşıldığını ve Osmanlı Devleti'nde de tatbike konulduğunun bir göstergesi niteliğindedir.[501]

19 Mart 1877'de açılan Meclis-i Umumî, Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan olmak üzere iki meclisten oluşmaktadır. [502] Bünyesinde barındırdığı her iki meclisinde Kasım ayının başında açılıp, Mart ayının başında kapanması kararlaştırılmıştır. Meclis-i Umumî üyeliğine seçilenler ya da atananlar, yemin törenin ardından görevine başlamakta ve sadece bir mecliste görevini sürdürebilmektedir.

Meclis-i Mebusan üyelerinin üçte biri kadar olan Meclis-i Ayan üyeleri padişah tarafından atanmakta olup, kırk yaşından büyük olmaları gerekmektedir. Meclis-i Ayan üyelerinde, devlete bağlılık ve devlet hizmetinde bulunmuş olması özellikleri aranmakta idi. Ayanın aylık ücreti ise on bin kuruş olarak belirlenmiştir. Görevleri; bütçeyi incelemek, Meclis-i Mebusan'da benimsenen yasaları ve kararları padişahın hakları, Kanun-i Esasî hükümleri, ülke bütünlüğü, ülke güvenliği ve genel ahlaka uygunluğu açısından incelemektir.[503]

Meclis-i Mebusan'da ise üyeler seçim yolu ile belirlenmekte idi. Meclisin açılış ayı olan Kasım ayından 4 ay önce seçimlere başlanırdı. Osmanlı Devleti'nin bireyi olmayan, geçici olarak yabancı bir devlet ayrıcalığına sahip olan, Türkçe bilmeyen, 30 yaşını geçmeyen, seçim sırasında birinin hizmetkârı olan, iflas edip de itibarını iade etmeyen, medeni hakları elinden alınmış olanlar mebus seçilememekteydi. Seçilen her mebus kendi bölgesini değil tüm Osmanlı'yı temsil etmekteydi. Seçimlerin ise 4 yılda bir yenilenmesi zorunlu kılınmıştır. Meclis başkanlıkları ve yardımcıları için meclisin seçtiği üçer adaydan (toplam 9 kişi)

---

[499] İhsan Güneş, *a.g.e.*, s.68.
[500] Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.52.
[501] Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî..*, s.115.
[502] Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyet'in İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.26, S.1, 2006, s.268.
[503] İhsan Güneş, *a.g.e.*, s.70,71.

padişah üçünü başkan ve yardımcıları olarak atamakta idi. Görevleri ise; şeriat kurallarına uygun, ülkenin ve milletin gerçek ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kanunları, tüzükleri tartışmak, devletin gelir ve gider dengesini incelemek, bütçe uygulamalarına nezaret etmektir.[504]

Parlamentodaki mebuslar çok geçmeden halkın temsilcisi oldukları gerekçesi ile yönetimde etkin bir rol oynamaya başlamaktaydı. Bu durum ise Sultan II. Abdülhamit'in isteğinin tersine bir gelişme idi. Meşrutiyet ve Kanun-i Esasî yalnız padişahı değil, iç ve dış bir takım nüfuzlu çevreleri de tedirgin ediyordu. İçte şeyhülislamlıktan başlayarak bütün kademeleriyle eleştirilen ilmîye, savaş başarısızlıklarından dolayı hesap vermeye çağırılan paşalar, düzenli bir maliye ve vergi sistemini kendi spekülatif kazançları için tehlikeli sayan Galatalı bankerler ve nihayet bürokrasinin tutucu ve feodal kanadı huzursuzdu. Dışta ise; Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığını kendi yayılma planlarının sıçrama tahtası sayanlar, parlamentolu, nispeten denetimli ve katılımlı bir anayasal monarşinin, devletin siyasal birliğini yeniden sağlamasından korkuyorlardı. Ayrıca bunlar için kendi ekonomik talepleri bakımından, padişahı ya da yukarı devlet bürokrasisini ikna etmek, meclisli bir yönetimden taviz koparmaktan çok daha kolaydı. Üstelik reform çalışmalarına koyulan meclis, onların müdahale kozlarını da ellerinden almaya başlamıştı.[505]

İşte bu karışık ortamda, Yıldız Sarayı'nda eski – yeni hükümet üyelerinden, Ayan ve Mebusan Meclisleri başkanlarından, bu meclislerden seçilen ikişer üyeden, ulema ve komutanlardan 43 kişinin toplandığı özel bir meclis oluşturulmuştur. Bu sırada bir İngiliz filosu da İstanbul'a gelmiş bulunmaktaydı. Meclis'te Sadrazam Osmanlı İmparatorluğu'nun örs ile çekiç, yani İngilizler ile Ruslar arasında kalmış olduğunu belirterek "*mukarrerat-ı müttehazeyi*" kabul edip etmediklerini sormuştur. Meclise katılanların çoğu sadrazamı onaylarken, Meclis-i Mebusan üyesi olarak toplantıya katılan Ahmet Efendi ayağa kalkarak, *"Siz bizim fikrimizi pek geç soruyorsunuz, felaketin önünü almak mümkün olduğu zaman bize suret-i ciddiye de müracaat etmeliydinîz. Meclis-i Mebusan kendi malumatı haricinde olarak husulüne*

[504] İhsan Güneş, *a.g.e.*, s.73.
[505] Bülent Tanör, *a.g.m.*, s.22.

sebebiyet verilen bir halden dolayı mesuliyet asla kabul etmez… Meclis-i Mebusan müşkülat-ı hazıraya sebebiyet veren ahvalden dolayı hiçbir mesuliyeti kabul etmez." diyerek doğrudan padişahı eleştirmiştir. Bunun üzerine padişah Said Paşa'ya, *"Şu herife bir cevap ver; heyet işitsin"* demiştir. Said Paşa, Ahmet Efendiyi aydınlatmaya çalışırken, Sultan II. Abdülhamit, "*Ben millet ve devletimin hukukunu izaa etmedim. Benim başıma gelen vaka, ecdadımdan hiçbir padişahın zamanında vaki olmamıştır. Devletimin izmihalinden en ziyade ben hissedar-ı felaket olacağım ve en çok hukuku ben terk edeceğim. Bu adamın vukuat-ı salifeye aff-ı makal ile şu heyet içinde makamıma söylediği sözleri hiçbir vecih ile kabul etmem. Ben şu meselede vazifemin icrasına ikdamımdan dolayı milletimden mükafat beklerdim.*" demiş ve daha sonrada "*Ceddim Sultan Mahmut'un irsini takip edeceğim*" diyerek meclisi terk etmiştir. (13 Şubat 1878)[506]

Bu olayın ardından Sultan Abdülhamid, hükümetin Meclis-i Mebusan'ı tatil etme önerisini kabul ederek Kanun-i Esasî'yi hükümsüz bırakmış, Abdülaziz'in ölümünün araştırıldığı mahkeme sonucunda Mithat Paşa'yı ve türlü sebeplerle de diğer muhalif paşaları sürgüne göndererek yönetimi yeniden tam yetki ile eline almıştır.[507]

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışı ile birlikte başlayan meşrutiyet süreci ve padişahın bu süreçteki tutumu, eserlerin yazıldığı dönemin ideolojisi doğrultusunda istisnasız eleştirilen bir dönemdir. Ahmed Refik eserinde önce Abdülhamid'in tahta geçişini şu sözler ile ifade etmekte ve ardından da Kanun-i Esasî'nin faydalarına değinmektedir:

> "*Abdülaziz, tahttan indirildiğine hiddet etti. Kolunun damarlarını keserek kendi kendinî telef eyledi. Sultan Murad gayet hisli, zeki bir padişah idi; bu halden pek ziyade müteessir oldu. Bu kanlı vakalar aklına dokundu. Bu esnada biraderi Abdülhamid, kendisi tahta çıkarılırsa milleti gayet rahat ettireceğini vaat etti. Mithat Paşa*

[506] İhsan Güneş, *a.g.e.*, s.220.
[507] Hilmî Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi..*, s.120.

Abdülhamid'in bu sözlerine inandı. Sultan Murad (Çırağan Sarayı)na çekildi; yerine Abdülhamid Sani padişah oldu"[508]

Refik'e göre "*kanun mucibince millet birer vekil yani mebus intihab edecek, bu mebuslar Meclis-i Mebusan'da toplanıp milletin işini görecekler, hakkını koruyacaklardı."* Ancak Sultan Abdülhamid "*bu meclisten hoşlanmamış, her istediğini yapamadığı, her şeyi meclis yaptığı için meclisi kapatmak istemiştir."*[509]

Ahmed Refik'in eserinde görülen yorumların benzerleri neredeyse II. Meşrutiyet'in tüm tarih ders kitaplarında görülmektedir. Refik'in yorumları 1908'de ilan edilen meşrutiyete "meşruiyet" kazandırma propagandası olarak değerlendirilebilir. Nitekim II. Abdülhamid'in uyguladığı politikayı meşru görmek, II. Meşrutiyet'in ilanına gölge düşürebilirdi.[510] Ahmed Rasim ve Ahmed Reşid de bu manada Refik ile aynı üsluba sahip cümlelerden kaçınmamışlar ve II. Abdülhamid'in meclisi kapatmasını hile ile zulüm olarak yorumlamışlardır:

"*Mithat Paşa gibi, akil, hâkim, bir vezirin yaptığı (Kanun-i Esasî)yi millete verdi. Fakat 1294'te açılan (Rusya) muharebesinin sonunda hile ile yine milletin elinden aldı."*[511]

"Abdülhamid tahta çıktığı zaman Kanun-i Esasî'yi ilan ile millete hürriyet vermiş idi. (1293) Millet buna çok sevinmişti. Fakat bu sevinç çok sürmemiştir. Abdülhamid damarlarındaki istibdat kanının hükmünü icra için millet meclisini kapattı, mebusları sürdürdü. Hâsılı millete 33 sene kan ağlattı."[512]

Ali Reşad ve Ali Seydi Beyler de dönemin diğer müellifleri gibi II. Abdülhamid'in meclisi kapatmasını şöyle izah ederler:

"...meclis o sene ve ertesi sene toplandı ise de Sultan Hamid bunlardan hoşlanmadı. Me'a hâzâ acemilik sebebiyle bunlar da iyi bir iş

---

[508] Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî*.., s.114-115.
[509] Ahmed Refik, *a.g.e.*, s.115-116.
[510] Nuri Doğan, *a.g.e.*, s.82.
[511] Ahmed Rasim, *a.g.e.*, s.78.
[512] Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s.40.

göremediler. O sıralarda Rusya muharebesi olduğundan Abdülhamdi Han bir vesile ile meclisi kapattı, bir daha açmadı. Umûr-ı idareyi eline aldı. İstediği gibi hükümeti çevirdi ve fakat pek fena yollara götürdü."[513]

Seydi ve Reşad Beylerin cümlesinde dikkat edilmesi gereken husus mebusların da acemi olmalarından dolayı Abdülhamid'e karşı koyamaması ve iyi iş görememelerine dair yapılan vurgudur. Bu vurgu dönemin pek çok müellifi tarafından atlanan bir hususdur. Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde beraber hareket eden ancak Abdülhamid'in tahta geçirilmesi ve Kanun-i Esasî'nin hazırlanması konusunda ihtilafa düşen Mithat, Hüseyin Avni ve Rüştü paşaların aralarındaki sorunlar[514], birlik ve beraberliğin önündeki en büyük engellerin başında gelmekte idi.

Meclisin tatil edilmesinden sonra geçen 33 yıllık süreç ise eserlerde "*istibdat*" dönemi olarak ele alınmaktadır. Süreç içerisinde hükümete muhalif olan münevverlerin sürgüne gönderilmesi veyahut hapse atılması, halk içerisindeki millîyetçilik fikirlerine engel olmak ve Batılı casusları ortaya çıkarmak için Hafiye teşkilatının kurulması şüphesiz dönemin *istibdat dönemi* Abdülhamid'in ise *müstebit padişah* olarak yorumlanmasını sağlamıştır.[515] II. Meşrutiyet'e ait pek çok tarih ders kitabından bu konuya dair örnekler vermek mümkündür:

"1293 tarihinden 1326 tarihine kadar Sultan Abdülhamid Han'ın memlekette yapmadığı zulüm, karıştırmadığı iş kalmadı. Senelerce gençleri menfelerde, hapishanelerde inletti. Vükelalığa getirdiği adamların hemen yüzde doksanı casusu, binamus adamlar idi. Kullandığı hafiyelere verilen paralar ile beş on darülfünun yapılabilir iken bütün mektepleri kapatacak bir hale getirdi. Kimsede emniyet kalmadı. Pederin evladı, evladın pederi jurnal ettiği vaka olurdu. Ahlak-ı millîyemiz pek fena halde bozuldu. Bütün erbab-ı hamiyet kan ağlıyordu. Fakat kimse sesini çıkaramıyordu."[516]

---

[513] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.133.
[514] Ahmed Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s.116.
[515] Ahmed Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s.134.
[516] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.134-135.

"*Sultan Hamid Sani Devri bu devletin en fena, en tehlikeli, en itibarsız zamanıdır. Bu zat ilmîn, marifetin düşmanı olduğu cihetle terakkiyatı asla istemez, milletini düşünmez, hatta kendi biraderlerini, evladlarını bile sevmezdi. Ancak kendinî düşünür, kendisi için yaşardı.''*[517]

''Bu padişah milletten intikam almayı kurarak Bab-ı Ali'nin nüfuzunu saraya nakletti. Kendi bildiği gibi devleti idare etmeye başladı.''[518]

''Devletin haysiyet ve itibarı kalmadı. Ortalık hafiyeler içinde kaldı. Zulm, rüşvet, gizli gizli adam öldürmeler meydan aldı. Zindanlarda binlerce bîgünah inliyordu. Kimse canından, malından, hatta ırzından emin olamıyordu.''[519]

II. Meşrutiyet Dönemi tarih ders kitaplarının haricinde Abdülhamid Devri'nde çıkarılan pek çok gazetede de II. Abdülhamid Devri'nin bir istibdat devri olarak telakki edildiğini ve Abdülhamid'in halkın can ve mal güvenliğini koruyamadığını ifade eden pek çok yazı görmek mümkündür. 1899 tarihli Hilafet gazetesinde memurların halkın canına ve malına gasp ettikleri ve II. Abdülhamid'in tüm bu durumlardan haberdar olmasına rağmen yine halkın suçlu bulunduğuna dair bir anlatıda:

"*Bütün vilâyât ahalisinin, tedbir-i umurunu der'uhde eden memurin-i hükümet, yed-i âtıfetten kendilerini kurtarmadığı takdirde, izhâr-ı isyan edecekleri tehdidatını ve memurların istibdadından ve ırz ve namuslarına ta'addi ve mallarını gasp ettiklerinden şikayetlerini, Abdülhamid kulağıyla işittiği halde, tebaasına atf-ı nigah müracaat ve insaf edip de şikayetlerini tahkik ve canileri takip eyleyeceğine bedel, mağdurların taht-ı tazyike alınmasını emreyler.''*[520]

---

[517] Ali Reşad – Ali Seydi, *a.g.e.*, s.131-132.
[518] Ahmed Rasim, *a.g.e.*, s.79.
[519] Ahmed Rasim, *a.g.e.*, s.79.
[520] *Hilâfet Gazetesi*, "Saltanat-ı Osmanîye'nin Hal-i Hazırı", Recep 1317, Numero 4, s.1.

Yine aynı gazetenin bir başka sayısında da Abdülhamid hakkında olumsuz ithaflar ve dönemi yeren bir anlatımın varlığı göz önündedir:

> "*Yıldız hükümeti şeytan kanatlarıyla himmet ve gayretinden vatan müstefid olacağını eylediğimiz zeki gençlerimizi bila-ihtiyar analarından babalarından koparark ve karındaş ve ehibbâlarından ayırarak Allah'tan, padişahtan ve vâsıta-i şer olan huzeleden maada kimsenin bilmediği diyâr-ı baide ve mechuleye göndermekte ve ondan sonra o şehitlerden ne hayır ne de eser görülmemektedir."*[521]

e. II. Meşrutiyet Dönemi

II. Abdülhamid yönetiminin baskıcı tutumu tıpkı Abdülaziz Dönemi'nde olduğu gibi genç aydın kitlenin yurt dışına kaçmasına sebep olmuştur. Abdülhamid ve gençler arasındaki bu gerilim zamanla ilk siyasal örgütlenme örneği olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasına ve bu cemiyetin Abdülhamid'e karşı isyanlar düzenlemesini de beraberinde getirmiştir.[522] Ders kitaplarında "*fedakâr*" olarak nitelendirilen bu cemiyetin teşekkülü, Osmanlı siyasi hayatını büsbütün değiştiren bir olaydır. Meşrutî sistemin son bulmasının ardından tüm güçleri eline alan sultanın basın, toplantı ve kendinî ifade hakları gibi birtakım özgürlüklere kısıtlamalar getirmesi, kısaca Osmanlı Devleti'nin koyu bir polis hükümetine dönüşmesi, gençlerin Avrupa'ya kaçmasına ve gittikleri yerlerde çeşitli yayınlar çıkararak Sultan Abdülhamid'i eleştirmelerine sebep olmuştur.[523]

Zamanla hükümete karşı yazılan yazılar etkisini arttırarak siyasi örgütlenmenin yolunu açmış ve Osmanlı tarihinde ilk siyasal cemiyet olma özelliğini taşıyan İttihad-ı Osmanî; İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit Hüseyin-

---

[521] *Hilâfet Gazetesi*, "Memalik-i Mahrusat'ül Mehalikde Zulüm Ve İstibdad", Recep 1317, s.2.
[522] Ahmet Eyicil, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, C.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.229.
[523] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınları, Ankara 2006, s.35 ; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.513.

zade Ali ve İshak Sükuti önderliğinde kurulmuştur.[524] Kısa süre içerisinde cemiyetin yayılmaya başlaması pek tabii Abdülhamid tarafından öğrenildikten sonra cemiyet üyelerinin sürgün edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu olayın ardından gizlice yeniden cemiyeti bir araya getirmeye gayret eden cemiyet üyelerinden Selanikli Nazım Bey, Paris'te meşrutî akıma katılma eğilimi gösteren Ahmet Rıza Bey ile görüşmek üzere Fransa'ya gönderilmîştir. Nazım Bey ile Ahmet Rıza Bey'in görüşmeleri esnasında Rıza Bey, İttihad-ı Osmanî'nin adından ve bazı faaliyetlerinden hoşnut kalmamış ve onun öncülüğünde Paris'te, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti[525] kurulmuştur. Ders kitaplarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşunu ifade eden cümlelere bakacak olursak, cemiyetin Abdülhamid'in hükümetine karşı çıkmak adına Avrupa'ya kaçan ve türlü gaileler ile mücadele etmek zorunda kalan *fedakâr gençler* olarak tanıtıldıklarını görürüz. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ahmed Reşid'e göre *Rumeli'de doğan hürriyet güneşi*, Ahmed Refik'e göre *milletin haline dayanamayan vatanperverler,* Ahmed Rasim'e göre ise *devlet ve milletin saadeti için çalışmayı ahdetmiş* olan gençlerdi.[526]

İngiltere ve Rusya arasındaki Reval görüşmesi sonrasında alınan kararlar ve İngiltere'nin artık Osmanlı bütünlüğünü savunmaktan vazgeçtiğini resmen açıklaması İttihatçıları harekete geçirmiş, Resne Tabur Komutanlığı vekâletinde bulunan Resneli Niyazi Bey meşrutiyetin ilanını lüzumlu gördüğünden 3 Temmuz 1908 Cuma günü dağa çıkmıştır.[527] Dr. Hazık'ın bahsettiği gibi; *25 seneden beri Avrupa'da çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eser-i teşvikiyle Rumeli taraflarında umum asker ve ahali hükümet-i müstebite aleyhine isyan ettiler.*[528] Balkanlarda çıkan bu isyanın nihayetinde, İttihatçıların yoğun baskısı üzerine 23 Temmuz 1908'de meşrutiyet ilan edilirken, Sultan II. Abdülhamid'de 24 Temmuz'da Kanuni Esasî uyarınca Meclis-i Mebusan'ın açılmasını ve hemen seçime gidilmesini emreden bir ferman yayınlamıştır. Ancak kısa süre sonra meşrutiyet karşıtları tarafından bir isyan vukua gelmiş ve bu isyan da bir başka Rumelili komutan

[524] Enver Ziya Karal**,** *a.g.e.*, s.514.
[525] Ahmet Eycil, *a.g.m.*, s.229.
[526] Ahmed Reşid, *Tarih-i Osmanî Okuyorum..*, s.43. ; Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî..*, s.121. ; Ahmed Rasim, *Resimli Ve Haritalı Küçük Tarih-i Osmanî..*, s.79.
[527] Ahmet Eyicil, *a.g.m.*, s.237.
[528] Doktor Hazık, *Malumat-ı Medeniye (Birinci Kısım)..*, s.17.

tarafından bastırılmıştır.[529] Bu vakalar eserlerde en çok önem verilen konular arasındadır:

> "*... Rumeli'de Sultan Hamid aleyhine bir cereyan hâsıl oldu Genç Türkler (İttihat ve Terakki Cemiyeti) namıyla bir cemiyet teşkil etmişlerdi. Bu muhterem cemiyet faaliyete geldi. Memlekette büyük bir ihtilal çıkacak idi. Sultan Hamid korktu. 1324 senesi Temmuz'unun onunda Sultan Hamid gasp ettiği Kanun-i Esasî'yi millete verdi. Bu senenin Kanun-u Evvelin başında (Meclis-i Mebusan) açıldı. Fakat Sultan Hamid ile taraftarları el altından iş görüyorlardı. 1325 senesi Mart'ının otuz birinci günü İstanbul'da bir askeri ihtilal zuhur etti. Asker aldatılmış idi. Yollarda 'şeriat isteriz' diye bağırıyorlardı. Hâlbuki şeriatımız meydanda duruyordu. Meşrutiyet şeriatın eseridir. (Sultan Hamid) cahil halkı bu suretle ayağa kaldırıp yine eskisi gibi idareyi eline almak istiyordu.*
>
> *İstanbul tam on bir gün dehşet içinde kaldı. Fakat Rumeli'de bulunan kahraman askerlerimiz bu hileyi anladılar. Üçüncü ve ikinci ordu kahramanları (Mahmud Şevket) Paşa gibi hamiyetli emarenin kumandasında olarak İstanbul'a geldiler. Nisan'ın on birinci Cuma ertesi sabahı şehre girerek asi askerleri tedip ettiler. Üç gün sonra da (Sultan Hamid)i hal' ederek Selanik'e yolladılar. Meşrutiyetimizi, Kanun-i Esasî'mizi yeniden istirdad ettiler. "*[530]

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi Osmanlı idari reformlarının belki de önemlisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nihayetinde 1876 yılındaki ilk deneyimden alınan dersler bu kez göz önünde bulundurulmuş ve Kanun-i Esasî çıkarılan dersler nihayetinde daha temkinli olarak düzenlenmiştir. Kanun-i Esasî'nin yeniden kazanılmasını sağlayan "10 Temmuz" İttihatçıların popüler politika kavramı halinde bir bayram olarak nitelendirilmîş ve eserlerde hürriyetin, müsavatın, uhuvvetin ve adaletin simgesi olarak görülmüştür:

---

[529] Mithat Atabay, *İmparatorluktan Ulus Devletlere Türkiye ve Balkanlar*, Paradigma Akademi, Edirne 2013, s.52.
[530] Ahmed Rasim, *a.g.e.*, s.80-81.

> *"10 Temmuz'da zindanlarda inleyen biçareler, sürgünde bulunan zavallılar kurtuldular. Artık çalışmak, vatana, millete, serbest serbest hizmet etmek zamanı geldi. Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Rum; Ermeni, Yahudi, hepsi (Osmanlı) namı altında ittihad ettiler. Bundan böyle müsavat, adalet, uhuvvet cari olarak, herkes nazar-ı kanunda bir tutulacaktır."*[531]

İlk deneyime oranla çok daha temkinli yaklaşılan ve düzenlemelerine daha dikkat edilen 1908 Kanun-i Esasîsi, Osmanlı tarihinde gerçek bir meşrutî rejime geçişi simgeler. Bu anayasaya göre sultan yasama ve yürütme yetkinlerini meclise bırakmış, yürütme yetkisi ise hükümette kalmıştır. Osmanlı tarihinde her türlü atama yetkisine sahip olan sultan artık sadece Şeyhülislam ve Sadrazamı atayabilecek, meclis sadece kabinenin güvenoyu alamaması halinde dağılacak ancak üç ay içerisinde seçimlere gidilecek, ayrıca kurulan hükümetler Padişaha değil meclise karşı sorumlu olmaya başlayacaklardır.[532]

1876 yılında ilan olunan ilk meşrutiyetin aksine 1908 yılında ikinci kez ilan olunan meşrutiyet rejimi çok daha demokratik bir yapıya hâkim olmak için Kanun-i Esasî'de belli başlı maddelerin değiştirilmesini zorunlu görmüşlerdir. Bunların başında sansürün kaldırılması, yürüyüşlerin serbest bırakılması, toplantı yapma ve dernek kurma gibi kişilere ait haklar yasalaştırılmış, şeriat ya da kanun dışındaki tutuklanmalar yasaklanmıştır. Ancak 1909, 1911, 1914, 1915, 1916 ve 1918 yıllarında yapılan değişiklikler ile birlikte hürriyet ve özgürlük sembolü olan Kanun-i Esasî yeniden kişisel hakları kısıtlayan, basına sansür uygulanmasını sağlayan, dernekleri kapatabilen ve güçleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eline bırakan bir anayasa haline getirilmîştir. Özellikle valilerin güçlendirilmesi, merkezi otoriteyi kuvvetlendirmek adına Emniyet-i Umumî Müdürlüğü'nün kurulması gibi bazı yapılanmalar ile cemiyet bir nevi mutlakıyet rejimindeki padişahın rolünü üstlenmeye başlamıştır.[533] Şüphesiz *hürriyet, müsavat, adalet* ve *uhuvvet* sloganları ile yola çıkan Jön Türk zihniyetindeki bu değişimin sebebi, Kanun-i Esasî'nin

---

[531] Ahmed Rasim, *a.g.e.*, s.79.
[532] Cengiz Dönmez – Şahin Oruç, *a.g.e.*, s.14.
[533] Cengiz Dönmez – Şahin Oruç, *a.g.e.*, s.14-15.

getirdiği özgürlüğün sınırları çizilmeden topluma aktarılmasının getirdiği problemlerdi. Türklere oranla daha örgütlü ve daha dinamik olan cemaatler bu özgürlüğün getirdiği disiplinsiz ortam ile basın ve meclisi kendilerine daha fazla hak elde edebilecekleri alanlara dönüştürmüştü. Bu durumdan dolayı İttihatçılar çeşitli yıllarda Kanun-i Esasî'de yaptıkları değişiklikler ile yeniden merkezi otoriteyi kuvvetlendirmek için bazı özgürlüklere kısıtlamalar getirmiştir.[534]

Bu dönemde ders kitaplarının haricinde pek çok müellif topluma meşrutiyet usulünü anlatmak için çeşitli yazılar kaleme almıştır. Bu müelliflerden biri de Yusuf Akçuraoğlu'dur. Akçuraoğlu kaleme aldığı bir yazısında Japonya'yı örnek göstererek aslında Türklerin de tarihlerinde meşrutî yönetime benzer bir yönetim usulü benimsediklerini ve meşrutiyetin yeniden ilan edilmesini kadim Türk ananesinin yeniden canlanması olarak değerlendirmektedir:

> "*Memleketimizde iki buçuk sene evvel kabul ve ilan olunan şekl-i idare, tarz-ı meşrutiyettir. İki buçuk seneden beri, Devlet-i Osmanîye hukuken ve fiilen bir devlet-i meşrutadır. Meşrutiyet-i Osmanîye'de bir zat ile iki heyet, millet-i Osmanîye'yi temsil eder. Millet-i Osmanîye'yi temsil eden zat, zat-ı Hazreti Hilafetpenah, heyetler ise heyet-i Ayan ve Mebusan'dır. Terkiplerinden Osmanlı Devleti'nde 'kuvve-i hâkimiyet' (Pouvoir Suepreme) tahsis eden bu üç unsurun, millet-i Osmanîye'yi vech-i temsilleri aynı değildir: bu üç unsurun birincisi olan zat-ı hükümdarı, saffet-i celile-i hilafeti haiz olmak cihetiyle, şeriat-ı İslamiye'nin tayin ettiği usul dairesinde velayet-i amihi haizdir; bundan başka zat-ı hükümdarı, sultan ve hakan olmak haysiyetiyle, birçok asırlardan beri devam ederek takdir ve teyit etmiş bir Türk ananesi tebaa memleketini temsil ve adeta tecessüm eder. Turanîlerin bu pek kadim hukuk-u esasîye nazariyelerinin tamam-ı tatbiki, bugün meşrutî bir devlet olan Japonya'da meşhurdur.*
>
> *Heyet-i Mebusan, milletin intihabı sayesinde, milletin temsilidir; 'kuvve-i hâkimiyeti millîyeden iktibas eder'. Heyet-i Ayan'a gelince,*

[534] François Georgeon, *a.g.e.*, s.26.

onun 'kuvve-i hâkimiyeti' de yer bulabilmesi, ancak hükümdarın tayini suretiyledir; yani heyet-i Ayan bilvasıta milletin vekili, mümessilidir; 'kuvve-i hâkimiyeti' ala derecede haiz olan hükümdar, kendisine kuvveti asla tenkis etmemek üzere, kuvve-i hâkimiyetinden heyet-i Ayan'ı da istifade ettirir."[535]

[535] Yusuf Akçuraoğlu, "Meclis-i Umumî'de Siyaset-i Umumîye Müzakeresi: Bir Şekil Meselesi", *Sırat-ı Müstakim,* C.V, S.118, İstanbul, 25 Teşrinisani 1326, s.225.

SONUÇ

Temmuz 1908'de ikinci kez ilan olunan meşrutiyet ile birlikte Türk modernleşme tarihi açısından yeni bir döneme girilmiş oluyordu. Osmanlı Devleti XX. yüzyılda hem iç isyanlara son vererek bütünlüğünü korumaya gayret etmiş hem de Batı'ya kaptırdığı üstünlüğü bu yüzyılda geri kazanmayı tahayyül ederek çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Devlet bazında yapılan reformlar halka da tesir ederek toplumun Batılılaşmasına ve kültüründen uzaklaşmasına sebep olmuştur. Ancak biz konumuz dairesinde modernleşmeyi yalnızca devlet açısından değerlendirmeye tabii tuttuk.

Çalışmamızın giriş kısmında gördüğümüz üzere Osmanlı Devleti tarih yazımı ve tarih eğitimi açısından, kuruluş yıllarından reform dönemlerine kadar herhangi bir değişim süreci yaşamamış ve bu durum eğitim sisteminin çökmesine sebep olmuştur. Reform dönemleri ile birlikte askeri eğitime önem verilmesi, Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında kısmen de olsa bazı değişimlerin yaşanmasına sebep olmuş ancak eğitim yine istenilen düzeye taşınamamıştır.

Eğitim alanında yaşan en büyük değişimler II. Mahmud'un temellerini attığı Tanzimat Dönemi'nde yaşanmaya başlamış ve II. Meşrutiyet Dönemi ile birlikte Osmanlı tarihinin eğitim anlamında zirvesini oluşturmuştur. Devletin son yıllarında Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirlerinin tartışılmaya başlaması ile birlikte tarih yazıcılığında yaşanan canlılık kendini eğitim alanında da hissettirmiştir. Tanzimat Dönemi'nde etkin olan Osmanlıcılık, Abdülhamid Dönemi ile birlikte İslamcılık ve 1860'lı yıllarda dil ile başlayan özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra genel kanaat ile siyasi bir fikre dönüşen Türkçülük devletin son yıllarının şekillenmesini sağlamıştır. II. Meşrutiyet Devri'nin Balkan Savaşları'na kadar olan kısmını muhteva eden dönemde yazılan tarih ders kitaplarında Osmanlıcılık fikrinin net olarak hissedildiğini ancak özellikle Osmanlıların kökeninin Türk olduğuna dair yapılan vurgularla da Türkçülüğün eserlere girmeye başladığını gördük.

II. Meşrutiyet'e kadar eserlerin yazım ve anlatım biçiminin durağan olmasına karşılık meşrutiyetin yeniden ilanını izleyen süreçte Ahmed Refik, Ali

Seydi, Ali Reşad ve Ahmet Rasim gibi müelliflerin eserlere yeni bir kimlik kazandırdığı da aşikârdır. Haritaların ve sembollerin yanı sıra aydınların resimlerinin de eserlere eklenmesi, üslup olarak okuyucuyu yoruma sevk eden ve düşündüren bir anlatım tarzının benimsenmesi bu dönemde eserlere ilginin artmasına sebep olmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi Tarih-i Osmanîlerde parçalanma yıllarının tesiri ile "Osmanlı" kimliğini yeniden inşa etme girişimleri vardır. Devletin kuruluş yıllarında huzurun ve refah seviyesinin çok yüksek olduğuna dair yapılan vurgular, o dönemlerde padişahların milleti okumaya sevk etmesi ile ilişkilendirilmîş ve halkın da devlete olan bağlılığı üzerine vurgular yapılmıştır. Devletin gerileme sebepleri olarak ise sadrazamların, yeniçerilerin ve valide sultanların etkisine ilaveten Batı'nın ilerlemesine karşın Osmanlıların Batı'da yaşanan gelişmeleri takip etmemesi ve takip etme girişimleri karşısında reform faaliyetlerinin engellenmesi gösterilmîştir. Bu doğrultuda özellikle askeri gerilemeler ve Yeniçerilerin olumsuz davranışları üzerinde durularak devletin asıl gerileme sebebi askeriyede görülmüştür. Askeriyenin düzelmesi için ise iki şartın gerekli olduğuna inanılmıştır: Batının teknolojisi ve eğitimde reform.

XIX. yüzyıl ile birlikte eğitim ve askeri alanda yaşanan canlılıklar şüphesiz bu düşüncenin ürünüdür. Eserlerin yazıldığı dönem de göz önünde bulundurulur ise modernleşme yanlısı bir tutum ve özendirilen bir Batı söz konusudur. Son yüzyılda ortaya çıkan Genç Osmanlıların fikirlerinin bir yansıması olan tarih ders kitapları, XX. yüzyıl öğrencilerinde fikri uyanmayı hedeflemişse de eserlerde ideolojik izlerin fazlaca bulunması ve getirilen yeniliklerin haricinde önceki tarih kitaplarından farklı olarak orijinal eserler ortaya çıkarılamaması eleştirilebilecek yönlerden bazılarıdır.

Bir devletin başlıca modernleşme safhalarının siyasi, askeri, maarif, ekonomik ve kültürel alanlardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu noktadan hareketle, tarih ders kitaplarında Jön Türklerin siyasi tasavvuru ile hareket edilerek siyasi reformlara sıkça yer verildiğini ve bu reformların *hürriyet*, *adalet*, *uhuvvet* ve *müsavat* kavramları etrafında şekillendiğini ifade edebiliriz. Özellikle II. Mahmud, Tanzimat, Jön Türkler, Abdülmecid, Kanun-i Esasî ve II. Meşrutiyet bu doğrultuda

övülürken, reformların karşısında duran Yeniçeriler, Kanun-i Esasî'yi yürürlükten kaldıran II. Abdülhamid ve onu destekleyen devlet adamları eleştirilmektedir.

Batılı ilmî tekniklerin kullanılmaya başlandığı bir dönem olmasına karşın ders kitaplarında nesnellikten uzak kalındığının ve siyasi istikrar için II. Abdülhamid Dönemi'nde yapılan reformlara yer verilmediğinin altı çizilebilir. Bu durum tipik bir siyaset-tarih ilişkisi örneği olarak gösterilebilir. Neticede yönetimi elinde tutan İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Abdülhamid'e karşı isyan ederek II. Meşrutiyetin ilan edilmesini sağlamıştı.

Askeri reformlar ise siyasi reformlar ile birlikte ders kitaplarının omurgasını oluşturan bir diğer önemli konudur. Osmanlı Devleti'nin askeri bir devlet olmasından hareketle ele alınan ve askeriyenin merkezi olarak kabul edilen Yeniçeriler hakkında çok fazla vurguya rastlamak mümkündür. Devletin güçlü olduğu yıllarda *kahraman askerler* olarak, devletin zayıfladığı yıllarda ise modernleşmenin önündeki en büyük engel görülen yeniçeriler *asi* ve *zorba* olarak nitelendirilmîştir. Ancak yine eserlerin askeri reformların tamamını ele almadıklarını belirtmek gerekir.

Eserlerde önem derecesine göre üçüncü sırada bulunan maarif ise genel anlamda *okumak* ve *fikir açmak* ile ifade edilmektedir. Açıkça bir eğitim reformundan bahsetmek mümkün değildir. Buna karşın devletin ilk zamanlarındaki padişahların *çok okudukları* ve *halkı da okumaya teşvik ettikleri* belirtilirken, devletin duraklamaya başladığı dönemlerde ise *halkın okumakla çok fazla meşgul olmadığı* ve bu yüzden *olan biteni doğru yorumlayamadığı* vurgulanmaktadır. Özellikle Jön Türklere bu manada oldukça fazla anlam yüklenir. Namık Kemal, Şinasi ve Ali Suavi gibi aydınlar *parlak fikirli gençler* ve *fikir açan kahramanlar* olarak öne çıkarılmışlardır.

Ekonomik ve kültürel safhalara ise eserlerde yer verilmemiştir. Özellikle ekonomik durumun Osmanlı yönetimindeki önemi göz önüne alındığında eserlerin en büyük eksiğinin ekonomik duruma yer vermemesi gösterilebilir. Nitekim toplumsal değişimlere de eserler de rastlamak mümkün değil. Ancak medeniyet ve ahlak kitaplarından bu iki alana ait bilgiler elde edilebilir.

Son söz olarak söylenebilir ki II. Meşrutiyet Dönemi tarih ders kitapları içerik olarak mükemmel bir Osmanlı tarihini muhteva etmese de tarih yazıcılığının üslup olarak değişimine ışık tutmuştur. Pek çok konuya yer verilmemesine karşın öğrenciler modernleşme yanlısı bir tutum ile eğitim görmüşler ve Cumhuriyet'in öncü kadroları bu sayede yetişmiştir.

KAYNAKÇA

Dönemin Ders Kitapları

A. Rıza, *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye*, Karabat Matbaası, İstanbul 1325.

A. Rıza, *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye,* Nefaset Matbaası, 1331.

AHMED, Rasim, *Resimli ve Haritalı Küçük Tarih-i Osmanî*, İstanbul 1329.

AHMED, Refik, *Büyük Tarih-i Umumî*, C.1, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1328.

AHMED, Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî,* Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1328.

AHMED, Refik, *Muhtasar Tarih-i Umumî*, İstanbul 1332.

AHMED, Refik, *Resimli Ve Haritalı Tarih-i Umumî*, İstanbul 1328.

AHMED, Refik, *Tarih Okuyorum*, İstanbul 1330.

AHMED, Refik, *Tarih-i Umumî*, C.3, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1332.

AHMED, Reşid, *Tarih-i Osmanî Okuyorum*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1328.

AHMED, Cevad, *Musahebat-ı Ahlakiye*, İkdam Matbaası, İstanbul 1330.

AHMED, Cevad, *Resimli Osmanlı Lisanı,* Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1330.

AHMED, Ziya – ALİ, Haydar, *Malumat-ı Medeniye (2. Kısım),* Kanaat Matbaası, 1329.

ALİ, Reşad – ALİ, Seydi, *Tarih-i Umumî,* C.1, Kanaat Matbaası, İstanbul 1335.

ALİ, Reşad – ALİ, Seydi, *Tarih-i Umumî*, C.2, Kanaat Matbaası, İstanbul 1330.

ALİ, Reşad – ALİ, Seydi, *Tarih-i Osmanî*, İkdam Matbaası, İstanbul 1327.

ALİ, Reşad, *Tarih-i Umumî*, İstanbul 1331.

ALİ, Seydi, *Terbiye, Ahlakiye ve Medeniye*, Artin Asadoryan Matbaası, 1328.

DOKTOR, Hazık, *Malumat-ı Medeniye (Birinci Kısım),* İkram Matbaası, 1325.

EFDALEDDİN, *Küçük Osmanlı Tarihi*, Karabet Matbaası, 1328.

MAHMUD, Azmi – İBRAHİM, Hakkı, *Muhtasar Osmanlı Tarihi*, Karabet Matbaası, İstanbul 1323.

Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye, Kasbar Matbaası, 1327.

MEHMET, Eşref, *Tarih-i Umumî Dersleri*, İzmir 1327.

NÜZHET, *Küçük Osmanlı Tarihi*, Vezir Hanı 48 Numaralı Matbaa (Dersaadet), 1325.

SABRİ, Cemil, *Küçük Tarih-i Umumî*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1328.

Dönemin Makaleleri

AHMED, Refik, "Hicrî On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı", *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C.VIII, S.4, 1932.

AHMED, Refik, "On İkinci Asırda İstanbul'da Gümrük Ve Ticaret", *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası,* C.III, S.6, 1924.

AKÇURAOĞLU, Yusuf, "Meclis-i Umumî'de Siyaset-i Umumîye Müzakeresi: Bir Şekil Meselesi", *Sırat-ı Müstakim,* C.V, S.118, İstanbul, 25 Teşrinisani 1326.

AKÇURAOĞLU, Yusuf, "Medreselerin Islahı", Sırat-ı Müstakim, C.IV, S.79, İstanbul, 25 Şubat 1325.

AKÇURAOĞLU, Yusuf, "Muallime Dair", *Türk Yurdu (1. Seri),* C.VI, S.12 (72), İstanbul, 27 Teşrinisani 1330.

AKÇURAOĞLU, Yusuf, "Tarih-i Görüşe Dair", *Türk Yurdu,* C.I, Nu:5, Şubat 1341.

AKÇURAOĞLU, Yusuf, "Türk Ve Tatar Tarihi I", *Türk Yurdu (1.Seri),* C.II, S.18, İstanbul 12 Temmuz 1328.

ALİ, Rüşdü, "Sebilü'r Reşad Ceride-i İslamiyyesi Vasıtasıyla Ahmed Refik Beyefendi'ye", *Sebilü'r Reşad,* C.XIII, S.323, 8 Kanunusani 1330.

"Bizdeki Maarife Ağlamalı Mı, Gülmeli Mi?" *İslam Dünyası,* S.6, İstanbul, 9 Mayıs 1329.

CELAL, Nuri, "Millî Tarih, Tenkidî Tarih", *Edebiyat-ı Umumîye Mecmuası,* C.II, S.36, İstanbul 1335.

CELAL, Nuri, "Tarih-i Osmanî'nin Mukabili", *Edebiyat-ı Umumîye Mecmuası,* C.I, S.1, 1335.

CELAL, Nuri, "Tarih-i Tedenniyat-ı Osmanîye", *İctihad,* C.III, S.46, 1 Mayıs 1328.

CELAL, Nuri, "Tarih Usullerine Dair", *Edebiyat-ı Umumîye Mecmuası,* C.II, S.34, İstanbul 1335.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad, "Bizde Millî Tarih Yazılabilir Mi?", *Yeni Mecmua,* S.22, 6 Kanunuevvel 1917.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad, "İlim Hareketleri: Münevver Karşısında Tarih", *Hayat Mecmuası,* C.I, S.7, Ankara, 13 Kanunusani 1927.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad, "Musahebe: Eski Tarih Eserlerimizi Yakmalı Mı?", *Hayat Mecmuası,* C.IV, S.85, Ankara, 12 Temmuz 1928.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad, "Tetkik ve Tenkid: Bizde Tarih Ve Müverrihler Hakkında", *Bilgi Mecmuası,* C.I, S.2, İstanbul 1329.

LÜTFİ, Efendi, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı (1267-1287)", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* C.XVI, S.17, İstanbul 1926.

SAİD, Halim Paşa, "Meşrutiyet'in Tesirat ve Netayici", *Sebilü'r Reşad*, C.XV, S.383, İstanbul, 19 Kanunuevvel 1334.

SAİD, Halim Paşa, "İslamlaşmak I", *Sebilü'r Reşad,* C.XV, S.378, İstanbul, 15 Teşrinisani 1334.

Dönemin Gazeteleri

Hilâfet Gazetesi, "Saltanat-ı Osmanîye'nin Hal-i Hazırı", Recep 1317, Numero 4.

Hilâfet Gazetesi, "Memalik-i Mahrusat'ül Mehalikde Zulüm Ve İstibdad", Recep 1317.

Tanin Gazetesi, 7 Ağustos 1910.

Yeni Edirne Gazetesi, Edirne Jandarma Kumandanı Mirliva İbrahim, , 1 Receb 1326, Numero 1.

Kitaplar

AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.

AHMED, Rasim, *Kitâbe-i Gam,* Sunuş: Özgür İldeş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.

AHMED, Refik (Altınay), *Kabakçı Mustafa,* Haz: Enfel Doğan, Heyemola Yayınları, İstanbul 2005.

AHMED, Refik (Altınay), *Osmanlı Devrinde Hoca Nüfuzu*, Çev: Güven Akçağ, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1997.

AHMED, Refik (Altınay), *Tarih Okuyorum*, Haz: Tahsin Yıldırım, Selis Yayınları, İstanbul 2012.

AHMET Mithat Efendi*, Üss-i İnkılâp*, Selis Kitaplar, İstanbul 2004, Yay. Haz: Tahir Galip Seratlı.

AKÇURAOĞLU, Yusuf*, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri,* Ötüken Yayınevi, İstanbul 2015.

AKÇURAOĞLU, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2015.

AKÇURAOĞLU, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınları, Ankara 2006.

ALACA, Eray, *Tarih Eğitimine Giriş Kavramlar, Kişiler, Kuramlar, Kurumlar,* Pegem Akademi, Ankara 2017.

ATABAY, Mithat, *İmparatorluktan Millet Devletlere Türkiye ve Balkanlar*, Paradigma Akademi, Edirne 2013.

BALCI, Muharrem, *Tanzimattan Günümüze Islah Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili*, 20 Mayıs 2000.Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

CARR, Edward Hallet, *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

CİHAN, Ahmet, *Osmanlı'da Eğitim,* 3F Yayınevi, İstanbul 2007.

COPEAUX, Etienne, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine,* İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

ÇALEN, Mehmet Kaan, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

ÇALEN, Mehmet Kaan, *Osmanlıcılık Ve İslamcılık Karşısında Türkçülük*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2017.

DERİNGİL, Selim, *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet Ve Millet,* İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

DOĞAN, Nuri, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayınları, 1994 İstanbul.

DÖNMEZ, Cengiz–ORUÇ, Şahin, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Öğretimi (Tedrisât-ı İptidâiye Mecmuâsına Göre)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.

ERSANLI, Büşra, *İktidar ve Tarih*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

GENCER, Ali İhsan – ÖZEL Sabahattin, *Türk İnkılap Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 1999.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

GEORGEON, François, *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930,* Yapı Kredi Yayınları, Çev: Ali Berktay, İstanbul 2006.

GOMBRİCH, Ernst H., *Dünya Tarihi*, İnkılap Yayınevi, Çev: Ahmet Mumcu, İstanbul 1997.

GOODWİN, Godfrey, *Yeniçeriler,* Doğan Yayıncılık, İstanbul 2008.

GÖKALP, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*", Ötüken Yayınevi, Haz: Mustafa Özsarı, İstanbul 2014.

GÖKMAN, Muzaffer, *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1978.

GÜNEŞ, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi*, C.1, T.B.M.M. yayınları no:14.

HAMMER, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.1. Üçdal Hikmet Neşriyat, İstanbul.

HAMMER, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.9, Üçdal Hikmet Neşriyat, İstanbul.

HOBSON, John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri,* Yapı Kredi Yayınları, Çev: Esra Ermert, İstanbul 2015.

İBN Haldun, *Mukaddime*, C.1, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, Yayına Hazırlayan: Arslan Tekin, İstanbul 2017.

İNALCIK, Halil, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye*, C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774 – 1912),* C.5, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988 Ankara.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik Ve İdeoloji"* Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KAYNAR, Reşat**,** *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.

KÖKEN, Nevzat, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi 1923-1960*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

KÖSOĞLU, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi Ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1991.

KURAN, Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele,* Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

KUSHNER, David, *Türk Millîyetçiliğinin Doğuşu 1876 – 1908,* Kesit Yayınları, İstanbul 2009.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993 Ankara.

MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

OKUMUŞ, Ejder – CİHAN, Ahmet – AVCI, Mustafa, *Osmanlı Devletinde Eğitim, Hukuk Ve Modernleşme*, ARK Yayınları, İstanbul 2006.

ORAL, Mustafa, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2014.

ORTAYLI, İlber, *Avrupa ve Biz*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.

ORTAYLI, İlber, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara 2011.

ÖZCAN, Ahmet, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908-1960,* TTK Yayınları, Ankara 2011.

SAYDAM, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.

TAŞ, Kenan Ziya, *Osmanlılarda Lalalık Müessesi,* Kardelen Kitapevi, Isparta 1999.

TOURAİNE, Alain, *Modernliğin Eleştirisi,* Yapı Kredi Yayınları, Çev: Hülya Tufan, İstanbul 2002.

TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987.

TÜRK, İbrahim Caner, *Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi,* Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.

UYAR, Mesut – ERİCKSON, Edward J., *Osmanlı Askeri Tarihi,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi,* C.4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi,* C.5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı.

ÜLKEN, Hilmî Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, Çev. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul 2010.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Savaş, Devrim Ve Milletlaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928*, Bilgi Yayınları, İstanbul 2005.

Makaleler

AKYILMAZ, Gül, "III. Selim'in İdari Alandaki Reformlarına Bir Örnek: Kalem Teşkilatında Yapılan Yenilikler", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.4, Konya 2007.

ALKAN, Mehmet Ö., "II. Meşrutiyet'te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih Ve Eğitim", *Türkiye'de Tarih Yazımı,* Editörler: Vahdettin Engin – Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.

ALKAN, Mehmet Ö., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme Ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* C.6, S.12, 2008.

ARABACI, Fazlı, "Osmanlı Modernleşmesinde Yeni Osmanlıların Din Ve Siyaset Anlayışları", *Dinî Araştırmalar,* C.2, Eylül-Aralık 1999.

BALCI, Serdal, "Ahmet Rasim ve Tarih", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi,* S.9, Yıl:2004.

BEŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlı'da Modernleşme Ve Aydınlar, 1789-1908", *Dinî Araştırmalar,* C.2, Eylül-Aralık 1999.

BEYDİLLİ, Kemal, "Nizam-ı Cedit III. Selim Zamanında Yenilenme ve Yeniden Yapılanma Dönemi (1792-1807), *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33.

BİRECİKLİ, İhsan Burak, "Batı'nın Yükselişi", *History Studies,* S.3/2, 2011.

BURAK, Begüm, "Osmanlı'dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkileri", *History Studies,* S.3/1 2011.

ÇAĞ, Galip, "Osmanlı Devleti'nde Tarih Öğretimine Dair Bir Değişim Dönemi Eseri: Ali Nüzhet'in Yeni Küçük Osmanlı Tarihi", *Vakanüvis-Milletlararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Mart 2016, Yıl/Vol.1.

ÇALEN, Mehmet Kaan, "II. Meşrutiyet Dönemi Ders Kitaplarında Balkan Savaşları Ve Rumeli'de Kaybedilen Topraklar", *Milletlararası Balkan Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler,* C.II, Çanakkale 6-8 Ekim 2016.

ÇALEN, Mehmet Kaan, II. Meşrutiyet Döneminde İki Farklı Cengiz Han Tasavvuru", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* C.13, S.4, Aralık 2016.

ÇALEN, Mehmet Kaan, "Jön Türkler Ve Hürriyetçi Tarih Tasavvuru", *IV. Milletlararası Tarih Eğitimi Sempozyumu Tam Metin Kitabı,* Muğla 01-03 Eylül 2016.

ÇELEBİ, Nurhayat – ASAN, H. Tezer, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimi ve İnsan/Birey Yetiştirme Paradigmaları Analizi", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi,* C.3, S.1, Şubat 2014.

ÇELİK, Yüksel, "Nizam-ı Cedîd'in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askeri Reformlarına Dair Tespitler (1789-1839)", *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi,* TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010 İstanbul.

ÇÜÇEN, Abdülkadir, "Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri Ve Eleştirisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı.

DEMİR, Şerif, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim", *Tarihin Peşinde*, S.13, Yıl:2015.

DEMİRCAN, Adnan, "Tarih Üzerine Bazı Düşünceler", *Milel Ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*", Cilt 4, Sayı 3, Eylül – Aralık 2007.

DEMİRCİOĞLU, İsmail Hakkı, "Osmanlı Devleti'nde Tarih Yazımının Tarih Öğretimi üzerine Etkileri", *Millî Eğitim Dergisi*, Sayı 193, Kış/2012.

DEMİREL, Demokaan, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Ve Millîyetçilik: 19.YY'da Balkan Millîyetçiliği Üzerine Bir İnceleme", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi,* C.7, S.18, Yıl:2016.

DEREKÖY, Sefa, "Rönesans Aslında Bir Reendülüsans Mı?" *Milletlararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.26, Bahar 2013.

ELİBOL, Ahmet, "Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü", *Akademik Bakış Dergisi,* C.3, S.5, Kış 2009.

EMECEN, Feridun M., "Osmanlı Kronikleri Ve Biyografi", *İslam Araştırmaları Dergisi,* Sayı 3, 1999.

EYİCİL, Ahmet, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, C.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GÜNDÜZ, Mustafa, "Osmanlı Modernleşmesinin Temel Dinamiği Eğitim Ve Paradoksal Sonuçlar", *Muhafazakâr Düşünce,* Yıl:4, S.16-17, Bahar-Yaz 2008.

GÜRKAN, Hasan, "Osmanlı Devleti'nde Tarih Yazımı ve Tarih Öğretiminde Modernleşme Çabaları", *Milletlararası Eğitim ve Dil Dergisi,* 2018/1.

GÜRKAN, Hasan, "Türkiye'de İlkokullarda Tarih Öğretimi: Ders Kitapları Örneği (1869-1920)", *Tarihin Peşinde,* S.18, Yıl:2017.

HIZLI, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.17, S.1, 2008.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S.93, Aralık 1994.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", *OTAM,* S.10, Ankara 1999, Çev: Ferhan Kırlıdökme-Mollaoğlu.

İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten,* C. XXVIII, S.112, Yıl: Ekim 1964, TTK Yayınları.

İNALCIK, Halil, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları", *Türkiye'de Tarih Yazımı,* Ed: Vahdettin Engin – Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

İNALCIK, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması Ve Sosyal Tepkileri", *Belleten,* C.XXVIII, S.112, Yıl:1964 Ekim, TTK Yayınları.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı Ansiklopedisi,* C.8, Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

KARAL, Enver Ziya, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi", *Belleten*, C.XXVIII, S.112, Ekim 1964, TTK Yayınları.

KELEŞ, Hamza – KİRİŞ, Ayten, "Bir Osmanlı Tarihçisi Olan Ali Reşat'ın Hayatı, Eğitimciliği ve Tarih Öğretimi İle İlgili Görüşler", *Kastamonu Eğitim Dergisi,* C.14, Ekim 2006, No:2.

KIZILTAN, Yılmaz, "I. Meşrutiyet'in İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.26, S.1, 2006.

KODAMAN, Bayram, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış" , *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.16, Aralık 2007.

KÖKEN, Nevzat, "Osmanlılarda Tanzimat Dönemi Tarihçilik ve Tarih Eğitimi", *G.Ü. Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi,* C.3, S.2, 2002.

KÖSE, Ömer Faruk, "Tarihi Öğretmek İçin Yazmak Ali Reşat ve Ali Seydi'nin Tarih-i Umûmî'si", *Toplumsal Tarih Dergisi,* S.244, Nisan 2014, Dosya: 19.YY. Osmanlı Tarih Yazımı.

KÖZLEME, Arif Olgun, "Buhranların Gölgesinde III. Selim ve II. Mahmut Dönemi Modernleşme Girişimleri", *Toplum Bilimleri Dergisi,* Temmuz-Aralık 12 (24).

KURAN, İbrahim, "Osmanlı Gerileme Paradigmasının Yapısökümcü Analizine Bir Katkı", *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C.2, S.1, Yaz 2017.

KURTDAŞ, M. Çağlar, "Osmanlıdan Cumhuriyete Modernleşme Sürecine Kısa Bir Bakış", *Hikmet Yurdu,* Ocak-Haziran 2012, Yıl:5, C.5, S.9.

LEWİS, Bernard, ''Türkiye'de Tarihçilik ve Millî Uyanış'', *Türk Yurdu,* S.281, Haziran 1960.

MEHMEDOĞLU, Yurdagül, "1838-1920 Yılları Arasında Örgün Eğitim'de Kullanılan Dinî ve Ahlaki Bilgi İçeren Üç Ders Kitabına Eleştirel Bakış", *İslami Araştırmalar Dergisi,* C.14, S.3-4, Yıl:2001.

OSMANOĞLU, Cihan, "Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında, Osmanlı Devleti'nin Eğitim Ve Öğretim Sisteminde Yapılan Değişiklikler (Reformlar)", *İÜHFM,* C.LXV, S.2, 2007.

ÖRS, Orhan, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar İttihat Ve Terakki Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* S.51, Bahar 2013.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Ahmed Refik Altınay Son Devir Türk Tarihçisi", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.2, İstanbul 1989.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Osmanlı Tarihçiliğine Ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi,* Sayı 1, 2013.

ÖZTAŞ, Sezai, "Ahmed Cevdet Pasha's Historiography And His Opinions On History Education And History Teaching", *IJOESS*, Yıl:8, S.8, Haziran 2017.

ÖZTAŞ, Sezai, "Tarih Derslerinde Bir Öğretim Materyali: Edebi Ürünler", *RumeliDE Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi,* 2018.11, Nisan.

ÖZTÜRK, Necdet, "Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı Üzerine", *Osmanlı Ansiklopedisi,* C.8, Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

POYRAZ, Emel, "Tanzimat'tan Önce Osmanlı Modernleşmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S.189, Aralık 2010.

SOMEL, Selçuk Akşin, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi" , *Kebikeç Dergisi*, S.10, Yıl:2000.

SOYDAN, Tarık – TUNCEL, Mahmut, "Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi", *Millî Eğitim Dergisi,* S.198, Bahar/2013.

ŞANAL, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Medreselerde Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S.14,Yıl 2003/1.

ŞEN, Adil, "Osmanlıdan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları", *EKEV Akademisi Dergisi,* Yıl:17, S.57, Güz 2013.

ŞİMŞEK, Ahmet – ALASLAN, Funda, "Millîyetçi Tarihten Millî Tarihe, Çatışmacı Eğitimden Barışçı Eğitime Doğru Türkiye'de Tarih Ders Kitapları", *Akademik Bakış Dergisi,* S.40, Ocak-Şubat 2014.

ŞİMŞEK, Ahmet – YAZICI, Fatih, "Türkiye'de Tarih Öğretiminin Dünü, Bugünü", *TYB Akademi,* S.8, Yıl:3, Mayıs 2013.

TALAS, Mustafa, "Türk Modernleşmesinin Osmanlı Evresine Sosyolojik Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S.147, Aralık 2003.

TANÖR, Bülent, " Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.1*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

TOPRAK, Zafer, "Müzakereler", *Türkiye'de Akademik Tarihçilik*, Kronik Yayınları, Ed: Ahmet Şimşek-Alaattin Aköz, İstanbul 2017.

TÜRKÖNE, Mümtazer, "Tanzimat Fermanı ve Mehmet Sadık Rıfat Paşa", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

UYANIK, Ercan, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim", *Amme İdaresi Dergisi,* C.42, S.2, Haziran 2009.

UZUN, Mustafa, "Ali Seydi Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.2, İstanbul 1989.

ÜLKEN, Hilmî Ziya, "Türkiye'nin Modernleşmesi Ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri", *Felsefe Dünyası,* S.28, Aralık 1998.

ÜNAL, Yenal, "Türkiye'de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi (15-20.YY) Ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi" *Kelam Araştırmaları Dergisi,* Sayı 8.

YEŞİL, Fatih, "Nizâm-ı Cedîd Ordusunda Tâlim ve Terbiye", *Tarih Dergisi,* S.52, İstanbul 2011.

YOLALICI, Mehmet Emin, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı Ansiklopedisi,* C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

DİZİN

1

10 Temmuz, 74, 146
19.yüzyılda, 3

A

A. Rıza, 73, 114, 153
Abdullah Cevdet, 144
Abdurrahman Şeref Bey, 8, 43
Abdülaziz, 48, 65, 71, 80, 82, 110, 117, 133, 134, 135, 136, 140, 141, 143
Abdülmecid, 109, 116, 117, 125, 126, 132, 133, 150
adalet, 20, 66, 67, 72, 73, 74, 117, 130, 131, 135, 146, 147, 150
ahlak, I, 12, 25, 28, 56, 66, 74, 88, 91, 151
Ahmed Cevad, I, 75, 76, 77
Ahmed Refik, 48, 49, 50, 51, 53, 89, 99, 100, 101, 102, 103, 107, 109, 110, 112, 115, 117, 119, 149, 155, 156, 157, 163
Ahmedi, 4
Ahmet Ağaoğlu, 53
Ahmet Mithat Efendi, 43
Ahmet Rasim, 10, 150
Ahmet Refik, 45, 48, 52, 77, 84, 94, 96, 97, 111, 112
Ahmet Rıza Bey, 144
Akdeniz, 61, 80, 94
Akka, 106, 107
Alemdar Mustafa Paşa, 107, 108, 123, 124
Ali Reşad, I, V, 31, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 66, 71, 72, 74, 75, 85, 91, 92, 94, 99, 104, 108, 113, 114, 116, 120, 121, 124, 132, 133, 134, 137, 141, 142, 150, 153
Ali Reşat, 44, 162
Ali Seydi, I, V, 31, 44, 54, 55, 58, 59, 60, 62, 66, 71, 72, 74, 75, 85, 91, 92, 93, 94, 99, 104, 108, 113, 114, 116, 120, 121, 124, 132, 133, 134, 137, 141, 142, 150, 153, 162, 164
alplar, 98
Amerigo Vespucci, 95
anayasa, 17, 124, 133, 137, 146
Anonim Tevârih-i Âl-i Osmânlar, 4
Arap, 73, 74, 146
Arapça, 1, 5, 57
Arnavut, 73, 74, 146
Asakir-i Mansure-i Muhammediyye, 109
askeri, III, 13, 23, 31, 39, 60, 77, 79, 80, 81, 85, 86, 87, 88, 91, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 117, 118, 120, 122, 128, 145, 149, 150, 151
Aşıkpaşazâde, 4, 5
Avrupa, 9, 10, 13, 30, 57, 59, 71, 102, 104, 110, 113, 114, 115, 117, 119
Avrupalı, 37, 75, 90
Avrupalılaşma, 78
Ayan, 107, 123
aydınlanma, 78

B

Balkan, 48, 53, 149
Balkan Savaşları, 24, 75, 149, 160
basın, 146
Batı, I, III, 1, 6, 7, 9, 13, 14, 16, 23, 25, 26, 30, 34, 38, 55, 61, 64, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 103, 112, 113, 122, 149, 150, 157, 160, 164
Batılılaşma, 78
Bernard Lewis, 41, 79, 80, 85, 86, 87, 109, 116, 119
Bostancı, 102
Bulgar, 73
bürokratik, 85, 120, 123

C

Carr, 1, 2, 156
Celal Nuri, 32, 35, 36, 37, 40, 88, 89, 90
coğrafi keşifler, 87, 94
coğrafi keşiflerin, 95
Comte de Bonneval, 102

Ç

Çağdaşlaşma, 17, 78, 102, 156
Çerkez, 73

D

Darülfünun, 14, 30, 49, 116, 118
Dâstânı-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osmân, 4
ders kitapları, 15, 42, 43
devlet, 7, 11, 14, 16, 18, 23, 24, 42, 55, 57, 60, 65, 68, 72, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 99,

100, 102, 106, 108, 110, 111, 112, 116, 119, 120, 121, 122, 124, 128, 129, 130, 132, 133, 135, 138, 139, 144, 147, 149, 151
dil, 6, 57, 58, 60, 149
din, 11, 12, 20, 21, 25, 26, 28, 42, 67, 73, 74, 75, 79, 82, 91, 92, 97, 129, 130
dinî, 3, 9, 11, 12, 43, 114, 115, 116
Doğu, 11, 49, 84, 91, 92, 93, 119

E

eğitim, III, 11, 12, 13, 15, 53, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 149, 150
eğitim sistemi, 89, 111, 112
ekber, 121
ekonomik, III, 53, 64, 87, 88, 92, 139, 150, 151
Endülüs, 92
enflasyonun, 101
Enver, 144
Erasmus, 96
Erik Jan Zürcher, 17, 19, 87, 103, 105, 106, 109, 123, 137
Ermeni, 23, 49, 73, 74, 146
erşad, 121
Eşkinci, 108

F

Farabi, 91
felsefe, 36, 78
fenni, 12, 28
feodal, 93, 94, 119, 139
ferman, 125, 131
fetihler, 3
Fezleke-i Tarih-i Osmanî, 15, 43
Fransa, 144
Fransız, 27, 38, 43, 66, 73, 81, 83, 102, 105, 106, 117
Fransızca, 30, 48

G

Galatalı bankerler, 138
gaza, 3
Gaza, 85
gazete, 9, 49, 52, 54, 135, 143
gelenek, III
gerileme, III, 84, 85, 87, 89, 106, 112, 123, 132, 150
Gutenberg, 95

H

Harbiye, 13, 48, 109, 114, 115
hasta adam, 72
Haydarpaşa, 102
Hendesehane, 102
Heredotos, 1
hikâyeci, 3
Hilafet, 61, 85, 142
Historia, 1
Historie, 1
hoca, 52
Hristiyanlık, 25, 82, 97
Humbaracı, 102
Humbarahane, 105
Hükümet, 69, 107, 124
hürriyet, 9, 16, 18, 20, 30, 33, 66, 67, 72, 74, 83, 117, 131, 135, 141, 144, 146, 150
Hüseyin-zade Ali, 144

I

I. Meşrutiyet, 70, 82, 137, 162
II. Abdülhamid, VI, 15, 17, 21, 22, 30, 33, 43, 58, 61, 62, 65, 70, 80, 82, 83, 118, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 145, 151, 156
II. Mahmud, VI, 20, 23, 30, 80, 83, 101, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 123, 124, 149, 150, 160
II. Mehmed, 2, 5
II. Meşrutiyet, I, III, V, VI, 1, 15, 16, 17, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 40, 44, 47, 55, 58, 60, 61, 63, 65, 66, 70, 73, 75, 80, 83, 88, 89, 114, 119, 120, 134, 140, 142, 143, 145, 149, 150, 152, 156, 157, 159, 160, 164
II. Murad, 4, 5, 12
III. Ahmet, III
III. Selim, III, 8, 30, 80, 103, 104, 106, 107, 109, 113, 117, 122, 123, 124, 125, 159, 160, 162
ıslahat, 9, 59, 103, 104, 116

İ

İbn Rüşd, 91
İdeoloji, 24, 72, 158, 159
ideolojiler, 42
iktidara, 3, 135
iktisat, 79
ilmîye, 107, 138
iltizamın, 87
İmparatorluk, 118
İncil, 96

İngiliz, 69, 73, 139
İngiltere, 16, 69, 93, 94, 110, 144
İrad-ı Cedit, 106, 107
İshak Sükuti, 144
İskendernâmesi, 4
İslam, 3, 10, 12, 49, 99, 106, 107, 160, 161, 163
İslamcılık, VI, 20, 21, 22, 23, 24, 33, 57, 61, 72, 74, 119, 149, 156
İslamiyet, 60, 61, 63, 65, 79, 83, 130
İstanbul, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 11, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 68, 69, 71, 72, 76, 77, 84, 87, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 103, 104, 105, 106, 107,108, 111, 114, 117, 118, 120, 123, 124, 125, 127, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 139, 145, 148, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164
istibdat, 16, 17, 22, 32, 33, 35, 43, 66, 68, 69, 70, 141, 142
İstibdat, 43
İttihad-ı Osmanî, 16, 144
İttihat ve Terakki, 16, 17, 18, 24, 49, 65, 72, 143, 144, 145, 146, 151, 156, 161
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 143, 161
İttihatçılar, 33, 147

J

Jön Türkler, 65, 70, 71, 80, 81, 117, 134, 144, 150, 156, 160

K

Kabakçı Mustafa, 49, 106, 107, 155
kafes, 121
Kanun-i Esasî, 18, 19, 21, 24, 67, 68, 69, 70, 137, 138, 140, 141, 145, 146, 150
Kapıkulu, 99, 100, 101
Karlofça, III
Kaynarca, 103
Kiliseye, 96
kimlik, 3, 59, 150
kolektif, 72
Kristof Kolomb, 94, 95
kuloğlu, 101
Kur'an, 11, 114
Kuruluş, 3
Kürt, 73, 74, 146

L

laiklik, 81, 97
Lale Devri, 49, 80, 122
Laz, 73
Levend Çiftliği, 108
loncaların, 87

M

M. Luther, 96
maarif, 14, 28, 119
Maarif Nizamnamesi, 118
Magellan, 95
matbaacılık, 96
Meclis-i Ayan, 137, 138
Meclis-i Mebusan, 19, 137, 138, 139, 140, 145
Meclis-i Umumî, 137, 148, 154
Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, 130
medeniye, 68, 74
Mehmet Reşit, 144
Mekatib-i Umumîye Nezareti, 116
meşveret, 124
Mısır, 50, 63, 95, 113, 114, 133
Millet, 10, 18, 22, 48, 69, 71, 73, 134, 141, 147, 156
millî, 3
millîyetçilik, III, 73, 119, 141
Mithat Paşa, 65, 70, 71, 117, 134, 135, 136, 140, 141
Mizancı Murad Bey, 43
modernite, 78, 84
modernleşme, III, 9, 59, 124, 150
Modernleşme, I, III, VI, 10, 11, 30, 43, 78, 79, 80, 81, 84, 89, 106, 113, 117, 118, 159, 161, 162, 163
Mora, 108
Mustafa Celaleddin, 10, 57
Mustafa Nuri Paşa, 43
Mustafa Reşid Paşa, 81, 116, 117, 131, 132
Mühendishane-i Berri Hümayun, 105
müsavat, 20, 33, 66, 67, 72, 73, 74, 83, 88, 117, 125, 131, 146, 147, 150
Müslüman, 23, 25, 46, 60, 61, 65, 81, 83, 114, 116, 125, 129, 132, 136

N

Namık Kemal, 10, 37, 71, 83, 151
Napolyon, 106
Nizam-ı Cedid, 103, 104, 106, 107, 109, 113, 122, 123, 160

Nizam-ı Cedit, 104, 106, 107, 109, 123, 160
nökerler, 98
Nüzhet, 14, 104, 106, 107, 160

O

okul, 119
Orta Çağ, 78
Osmanlı, I, III, VI, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164
otokratik, 82

Ö

öğrenci, 51, 119
özgürlük, III, 146

P

papalık, 96
Portekizlilerin, 94
pusulanın, 94

R

Ranke, 84
Reform, III, IV, 81, 149
reformlar, III, 104
Reval, 16, 144
rivayetçi, 3
Rönesans, 78, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 157, 161
Rum, 23, 40, 73, 74, 99, 146
Rumeli, 75, 99, 110, 144, 145, 160
Rus, 21, 73, 105
Rusya, 16, 49, 70, 110, 141, 144
rüşvet, 85, 101, 105, 109, 120, 130, 135, 142

S

Said Halim Paşa, 49
Sait Paşa, 118
sanat, 78, 79, 88, 91, 92, 115
Sancak-ı Şerif, 108
Saray Takvimleri, 4
Satı Bey, 28
Selçuklu, 4
siyaset, 3, 16, 28, 33, 78, 79, 81, 151
siyasi, I, 3, 16, 17, 19, 20, 23, 25, 27, 29, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 53, 59, 63, 64, 65, 66, 72, 75, 81, 82, 83, 91, 93, 94, 96, 98, 101, 122, 124, 128, 135, 143, 144, 149, 150, 151
Süleyman Paşa, 15, 43, 58

Ş

Şinasi, 10, 57, 71

T

Takvim-i Vekayi, 131
Tanin, 30, 155
Tanzimat, III, 3, 4, 9, 11, 13, 14, 28, 42, 57, 109, 116, 125, 149, 155, 162
Tanzimat Fermanı, 21, 74, 81, 82, 125, 127, 132, 133, 163
tarım, 87, 128
Tarih, I, III, V, 1, 2, 3, 5, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 20, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 103, 108, 109, 111, 112, 113, 116, 117, 119, 120, 122, 126, 132, 133, 134, 137, 140, 144, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164
tarih ders kitaplarında, 20, 43, 44, 53, 59, 61, 63, 65, 71, 72, 74, 84, 99, 100, 101, 115, 131, 134, 140, 149, 150
tarihçi, 1, 2
Tarih-i Osmanî, 15, 48
teknolojik, 86, 94, 101
Terbiye, 28, 74, 103, 153, 164
Thukydides, 1
Tıbbiye, 13, 109, 114
Ticari, 87, 93
top sistemi, 94
Topçu, 102
tüfek, 97
Türk, I, V, 1, 2, 3, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 17, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 35, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62,

63, 65, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 90, 98, 101, 103, 108, 109, 116, 117,122, 125, 126, 131, 132, 135, 137, 146, 147, 149, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164
Türk Yurdu, 41, 162
Türkçülük, 57, 58, 149, 156
Türkmen, 98

U

uhuvvet, 20, 66, 72, 73, 74, 117, 131, 146, 147, 150

Ü

ümmetçi, 3, 9

V

vakıflar, 111
vakıflarla, 107
vatan, 19, 36, 56, 72, 73, 74, 75, 76, 100, 128, 143
vatandaşlık, 74, 81, 82, 83, 131

Y

Yahudi, 73, 74, 146
Yeni Osmanlıların, 65, 71, 72, 82, 159
Yeniçeri, 86, 87, 99, 100, 101, 102, 105, 108, 109, 124
Yeniçeri Ocağı, 108, 109, 124
yeniden doğuş, 91
Yıldız Sarayı, 139
Yunanca, 1
Yusuf Akçura, 53, 87, 156
Yusuf Akçuraoğlu, 147

Z

Ziştovi, 103
Ziya Gökalp, 12, 53
zulüm, 141, 142

EKLER

٢٦. تنظيمات خيريه — سلطان عبدالمجيد، محمود ثانينك باشلاديغى اصلاحاتى بتيرمكه غيرت ايتدى. اولا اردومزى يولنه قويدى. بعده خارجيه ناظرى مصطفى رشيد پاشا واسطه‌سيله (تنظيمات خيريه)نى اعلان ايتدى. كلخانه‌ده بتون علما، وزرا حاضر اولديغى

رشيد پاشا

EK - 1

Ahmed Refik'in Küçük Tarih-i Osmanî isimli eserinde Mustafa Reşid Paşa'nın hizmetlerinden bahsedilirken, bir de görsel eklenerek konu desteklenmiştir.

(Ahmed Refik, Küçük Tarih-i Osmanî, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1328, s.108.)

كمال بك

فاضل پاشا ، شاعر كمال
بك، شناسی، ضيا پاشا،
غلی سعاوی ايدی .
بو يوك ادبلر برچوق
كتابلر، شعرلر يازديلر.
ملتك فكرينی تماماً
آچديلر . بونلر، اسكی
قفالی اولانلردن بسبتون
باشقه يولده كيتدكلرندن
انلره (يكی عثمانليلر)
يعنی (ژون تركلر)

Ek - 2

Ahmed Refik'in Küçük Tarih-i Osmanî eserinde Namık Kemal Bey gibi pek çok Jön Türk'ün görsellerini görmek mümkündür.

(Ahmed Refik, Küçük Tarih-i Osmanî, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1328, s.113.)

۲۹ . قریم محاربه‌سی — محاربه‌ده فرانسه ، انگلتره ، ساردینیا بزه عسکر گوندردی . محاربه ایکی سنه سوردی. اصل محاربه قریمده اولدی. سیواستپول محاصره ایدلدی . روسلرده (سلستره) بی محاصره ایتدیلر . فقط عسکرمزك قهرمانجه طیانمسی اوزرینه کری چکلدیلر . (سیواستپول) روسلردن آلندی. روسلر مغلوب ایدلدی . محاربه بیتنجه (پاریس)ده برمعاهده یاپیلدی. بومعاهده موجبنجه روسیه‌نك قره دکزده حرب کمیسی بولوندیرمامسنه، دولتمزه هیچ برحکومتك تعرض ایتمسنه، شایدایده جك اولورسه، بتون آوروپالیلرك قاریشمه‌سنه قرار ویرلدی. دها طوغریسی دولتمز آوروپانك حمایه‌سی آلتنه کیردی (۱۲۷۱) .

قریم شبه‌جزیره‌سی

Windows'u Etkinleştir
Windows'u etkinleştirmek için kişisel b
gidin.

Ek – 3

Haritalar II. Meşrutiyet Dönemi tarih ders kitaplarında en etkili görsellerin başında gelmektedir.

(Ahmed Refik, Küçük Tarih-i Osmanî, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1328, s.110.)

٨ تاريخ عثمانى

٦ — عثمان غازينك فتوحاتى :

بولندقلرى برلرده استقلال پيدا ايدن ديكر واليلرك موقعلرى فتوحاته مساعد دكلدى . چونكه : هربرينك

قره جه حصار

اطرافنده اسلام امارتلرى واردى . عثمان غازينك ايسه اوكى آجيق ايدى . شمالنده ، غربنده برجوق روم تكفورلرى* بولنيوردى . عثمان غازى يونلرله برجوق محاربه‌لر ايتدى .

٩ دورتأسس

غايت ديندار ، غيرتلى ، جسور ، حميتلى ، عادل ، مرحمتلى برذات ايدى .

سلطان عثمان خان اول

EK – 4

(Ali Reşad – Ali Seydi, Tarih-i Osmanî, İkdam Matbaası, İstanbul 1327, s.8-9.)

Ali Reşad ve Ali Seydi Beyler de eserlerinde sıklıkla görseller kullanarak öğrencilerin zihinlerinde daha kalıcı bilgiler oluşturmayı amaçlamışlardır.

TANZİMAT FERMANI

"*Mülkü elinde tutan her şeye kadirdir. Yenilik ve değişme her ne varsa yine mülkü elinde tutan Allah sayesinde olacaktır.*

Herkese malum olduğu üzere, Devlet-i Aliyyemizin kuruluşundan beri, yüce Kur'an'ın hükümlerine ve şer'i kanunlara kemaliyle uyulduğundan, ulu saltanatımızın kuvvet ve kudreti ve bütün halkının refah ve gelişmişliği istenilen dereceye ulaşmışken, yüz elli sene vardır ki, art arda gelen sıkıntılar ve çok çeşitli sebeplere dayalı olarak, ne Şer'i şerife ve ne yararlı kanunlara bağlı kalınmadığı ve uygun hareket edilmediği için, evvelki kuvvet ve gelişmişlik bilakis zayıflık ve fakirliğe dönüşmüştür. Halbûki şer'i kanunlar altında idare olunmayan memleketlerin payidar (sağlam, sürekli) olamayacağı açıktır. Tahta çıktığımız kutlu günden beri, hükümdarlığımızın hayırlı eserleri ile ilgili fikirlerimiz, sadece memleket ve çevresinin imarı ve halkın ve fakirlerin refahının artırılmasında yararlı işlerle sınırlı ve Devlet-i Aliyyemizin memleketlerinin coğrafi mevkiine ve halkın kabiliyet ve yeteneklerine göre lazım olan sebeplere girişildiğinde, beş on sene içinde Allah'ın yardımı ile arzu edilen noktaya ulaşılacağı açıktır. Allah'ın yardım ve inayetine güvenerek ve Cenab-ı Peygamberin ruhaniyetinin yardımını aracı kılıp ve ona bağlanarak, bundan böyle Devlet-i Aliyye ve Osmanlı ülkesinin iyi idaresinde bazı yeni kanunlar konulması gerekli ve önemli görülmüştür. İşbu gerekli kanunların esas maddeleri, can emniyeti ve ırz ve namus ve malın korunması ve vergi tayini ve askerlerin nasıl çağrılacağı ve askerliğin süresi hükümlerinden ibarettir. Şöyle ki, dünyada candan ve ırz ve namustan daha kıymetli bir şey olmadığından, bir adam onları tehlikede gördükçe, yaratılışında ve fıtratının özelliklerinde hayinliğe eğilimli olmasa bile, can ve namusunun korunması için elbette bazı yollara teşebbüs edeceği açıktır. Bu hareketin devlet ve memlekete zarar verdiği açık olduğu gibi, bilakis bu hareket sahibinin, can ve namusundan emin olduğunda doğruluk ve sadakatten ayrılmayacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine iyi hizmet etmek olacağı dahi açık ve bellidir. Mal emniyeti hükmünün eksikliği halinde ise, herkes ne devlet ve ne de milletine ısınmayıp, ne de mülkün imarına bakmayıp endişe ve ıstıraptan

kurtulamaz. Bir diğer halde, yani mallarının ve mülklerinin tam bir emniyeti olduğunda, kendi işi ile geçim dairesini genişletmekle uğraşıp, kendisinde günden güne devlet ve millet gayreti ve vatan sevgisi artıp, ona göre güzel hareketle çalışacağı şüpheden azadedir. Ve vergi tayini maddesi de bu aynı şekildedir. Çünkü, bir devlet memleketlerini korumak için elbette asker ve görevliye, vesair gerekli masraflara ihtiyacı vardır. Bu ise parayla yönetileceğine ve para dahi halkının vergisiyle oluşacağına göre, bir güzel yoluna bakılmak önemli hale gelmiştir. Gerçi daha öncelerde gelir olarak görülmüş olan tekel sıkıntısından elhamdülillah, Osmanlı memleketleri ahalisi bundan evvelce kurtulmuş ise de, tahrib edici aletlerden olup, hiçbir zaman yararlı ürünleri görülmeyen "iltizamlar zararlı usulü" bugün yürürlüktedir. Bu ise bir memleketin siyasi sınırlarını ve mali işlerini bir adamın eline ve belki kahredici yıkıcı pençesine teslim etmek anlamına geldiğinden, o dahi eğer iyice bir adam değil ise hemen kendi çıkarına bakar, hareket ve tavırlarının çoğu haksızlık ve zulümden ibaret olur. Bundan sonra memleket ahalisinden her ferdin mülklerine ve gücüne göre bir uygun vergi tayin olunarak kimseden fazla bir şey alınamaması ve Devlet-i Aliyyemizin deniz ve karada askeri masrafları ve sairesi dahi olumlu kanunlar ile sınırlanmış ve belirlenmiş olup, ona göre icra olunması gereklidir. Asker maddesi dahi, yazıldığı üzere önemli maddelerdendir. Gerçi vatan muhafazası için asker vermek ahalinin görevlerinden ise de, şimdiye kadar cari olduğu gibi, bir memleketin mevcut nüfusuna bakılmayarak, kiminden tahammül derecesinden fazla ve kiminden noksan asker istenilmesi, hem düzensizliği ve hem tarım ve ticaretin faydalı işlerinin bozulmasını doğuran sebeplerden olduğu gibi, askerliğe gelenlerin ömürlerinin sonuna kadar kalmaları dahi, usanma ve nesil yetiştirmenin üremenin kesilmesini gerektirmekte olmasıyla, her memleketten lüzumu takdirinde talep olunacak askerler için bazı güzel usuller ve dört veyahut beş sene müddeti içinde dahi bir değişme yolu oluşturulması ve konulması halin gereğindendir.

Velhâsıl, bu nizami kanunlar hâsıl olmadıkça, kuvvet elde edilmesi ve gelişmişlik ve asayiş ve rahatlık mümkün olmayıp, hepsinin esası dahi açıklanmış maddelerden ibarettir. Bundan sonra suçluların davaları şer'i kanunlar gereğince alenen incelenip hüküm verilmedikçe, hiç kimse hakkında gizli ve açık idam ve

zehirleme muamelesi caiz değildir ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve namusuna tasallut vuku bulamaz ve herkes mal ve mülklerine tam bir serbestlikle malik ve tasarrufa ehildir, ona kimse müdahale edemez. Firarda birinin açığa çıkmamış suçu ve kabahati olduğunda onun mirasçıları, o suç ve kabahatten uzak olup suçlanamayacaklardır. Onun malı müsadere edilemez, mirasçıları mirastan mahrum edilmezler. Yüce saltanatımız halkından olan Müslüman ahali ve diğer milletlere, bu müsaedelere istisnasız mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden şer'i hüküm gereğince bütün Osmanlı memleketleri ahalisine tarafımdan tam bir emniyet verilmiştir. Diğer hususlara dahi oy birliği ile karar vermekle görevli olan Meclis-i Ahkam-ı Adliye (kanun ve nizamname çıkarmak için oluşturulmuş meclis) üyeleri dahi gerektiği kadar artırılarak ve vekiller (bakanlar) ve üst dereceli devlet adamları dahi belli günlerde orada toplanarak ve tamamı fikir ve görüşlerini hiç çekinmeden serbestçe söyleyerek, işbu can ve mal emniyeti ve vergi tayini konularına dair gerekli kanunları yapacaklardır. Askeri düzenlemeler (tanzimat-ı askeriyye; tanzimat kelimesi sadece burada geçmektedir.) konusu dahi Bab-ı Seraskeri (Genel Kurmay Başkanlığı) şurasında görüşülüp, her bir kanun kararlaştırılmış oldukça hatt-ı hümayunumuz ile tasdik ve teşvik olunmak için tarafımıza arz olunsun. İşbu şer'i kanunlar sadece, din ve devlet ve mülk ve milleti ihya için konulacak olduğundan tarafımızdan, hilafına hareket edilmeyeceğine söz verilip, Hırka-i Şerife odasında bütün ulema ve vekiller hazır oldukları halde, yemin dahi olunarak ulema ve vekiller dahi yemin ettirilip, ulema ve vezirlerden kim olursa olsun, şer'i kanunlara muhalif hareket edenlerin kesinleşmiş kabahatlerine göre layık oldukları cezalandırmaya hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrası için, ceza kanunnamesi dahi tanzim ettirilsin. Bütün memurların şimdiki halde, yeterli maaş alamayanlar var ise, onlar dahi düzenleneceğinden, şer'en yasak olup mülkün bozulmasının büyük sebeplerden olan rüşvet kötülüğünün bundan sonra ortadan kaldırılmasının dahi bir güçlü kanun ile sağlanmasına bakılsın.

Ve bu açık durum eski usulü tamamen değiştirip yenilemek demek olacağından, işbu irade-i şahanemiz Dersaadet (Başkent, İstanbul) ve bütün Osmanlı memleketlerimiz ahalisine duyurulacağı gibi, dost devletlere dahi bu usulün

inşaallahu Taala sonsuza kadar var olacağına şahid olmak üzere İstanbul'da bulunan bütün sefirliklere dahi resmen bildirilsin.

Hemen Rabbimiz Taala Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu tesis edilen kanunların aksine hareket edenler, Allahu Taala Hazretlerinin lanetine mazhar olsunlar ve ilelebed felah bulmasınlar, Amin."

EK – 5

(Tanzimat Fermanı'nın sadeleştirilmîş metni, Muharrem Balcı'nın "Tanzimat'tan Günümüze Islah Resepsiyon Ve Uyum Çalışmalarının Tahlili" başlıklı ve Mayıs 2000 tarihli bir Seminer Ödevinden Alınmıştır.")